

**E. BERDIMURATOV, Q. ALLANAZAROV,
G. PATULLAEVA**

QARAQALPAQ TILI

5-KLASS USHÍN SABAQLÍQ

*Qaraqalpaqstan Respublikası Xalıq bilimlendiriw
ministrliği tárepinen tastiyiqlanǵan
Qayta islengen hám tolıqtırılǵan basılımı*

**NÓKIS
«BILIM»
2020**

UOK 811.512.121(075.3)
KBK 81.2 Kar
B 64

Sabaqlıq Qaraqalpaqstan Respublikası Xalıq bilimlendiriw ministrliginiň 2002-jilǵı tańlawında jeńimpaz dep tabılǵan.

Pikir bildiriwshiler:

- M. Dáwletov** Filologiya ilimleriniň doktorı.
- Z. Ismaylova** Respublikalıq oqıw metodikalıq orayı metodisti.
- R. Niyetova** Nókis qalalıq 31-sanlı qánigelestirilgen mámlekетlik ulıwma bilim beriw mektebineniň qaraqalpaq tili hám ádebiyatı pánı muǵallimi.
- S. Kadirimbetova** Nókis rayonı 22-sanlı ulıwma orta bilim beriw mektebineniň qaraqalpaq tili hám ádebiyatı pánı muǵallimi.

SHÁRTLı BELGILER

- — Sorawlar
- — Tapsırmalar
- — Bilip alırń

**Respublika maqsetli kitap qorı qarjıları
esabınan basıp shıgarıldı.**

ISBN 978-9943-4461-4-4

© «O'zbekiston» BPDÚ 2015
© «Bilim» baspasi, 2015, 2020

1-SENTYABR — ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍNÍN GÁREZSIZLIK KÚNI

1-shiniğıw. Tekstti oqıń, ondaǵı milliy qádiriyatqa óz pikirlerińzdi bildiriń. Teksttiń mazmuni boyınsha sorawlar dúziń.

BESQALA

Túrkstan, Xorezm—máskanım menen,
Besqala, teńizdiń átirapı elim,

— dep Berdaq shayirdıń táriyiplegenindey Aral teńizi átirapında qala salıp, imarat qurǵan miynetkesh qaraqalpaq xalqınıń ózine tán milliy ózgeshelikleri kóp. Qaraqalpaqlardıń keyingi áwladları da usı úrdisti dawam ettirip kent salıp, óz úlkelerin baǵı-bostanǵa aylandırıp kelgen. Qaraqalpaq jerindegi sonsha qala qaldıqları hám kentlerdiń tariyxı bul pikirdi tastıyıqlaydı.

Aral teńiziniń qubla jaǵalawlarına ornalasqan Qaraqalpaqstan Respublikası orta ásirlerden baslap-aq óziniń Qońırat, Xojeli, Shimbay, Shabbaz (házirgi Beruniy) hám Tórtkúl siyaqlı iri qalaları menen belgili bolǵan. Bul úlke «Besqala alabi» dep te atalǵan. Usıǵan tiykarlanǵan halda tariyxıı

«Besqala» bes sháhárdiń rámziy kórinisi sıpatında Qaraqalpaqstan Respublikasınıń mámlekетlik bayraǵında bes juldız túrinde sáwlelengen.

Qaraqalpaq xalqı «Jaqsı júrgen kent saladı, ja-man júrgen jerine órt saladı» degen danalıq sózi siyaqlı házirgi dáwirde de ata miyrastı dawam ettirip jerin gúllendirmekte. (G.X.)

! **Kent — qala, sháhár; alap — keńislik, may-dan, keń dala, dalalıq.**

TIL — ADAMLARDÍN QARÍM-QATNAS JASAWÍNÍN EŃ ÁHMIYETLI QURALÍ

2-shınıǵıw. Qosıqlardı tásırı etip oqıń. Mazmunın aytıp beriń.

Ana tilim—meniń ata-anam bul,
Hár túbi bir shayqatılǵan shaqań bul,
Olar menen birge ómir súrmesem,
Kerek emes maǵan jaqtı jáhán bul! (T.Q.)

Til — adamzattıń biybaḥa baylıǵı. Adam-lar basqalar menen til arqalı qarım-qatnasta boladı.

Demek, til jámiyetke, yaǵníy adamlardıń óz ara qarım-qatnasqa kirisiwinde, baylanıs ornatıwında xızmet etedi, sol ushın ol jámiyetlik qubılıs esaplanadı.

 Tapsırma. Naqıl-maqallardı oqıń. Ondaǵı berilgen pikirdi túśindiriń.

1. Tilge itibar — elge itibar.
2. Til bilgen el biledi.
3. Ózge tildiń bárin bil, óz tilińdi húrmetle.
4. Til — mádeniyat aynası.
5. Ádeptiń bası — til.

TILDIŃ JÁMIYETTEGI ORNÍ

QARAQALPAQ TILI—RAWAJLANĞAN MILLIY TIL

Biziń Watanımız — Qaraqalpaqstan Respublikası.

Qaraqalpaq tili Qaraqalpaqstan Respublikasında jasawshi qaraqalpaqlardırıń, sonday-aq basqa millet wákilleriniń mámlekетlik tili bolıp esaplanadı. Qaraqalpaq tili—oǵada bay milliy ádebiy tillerdiń biri. Onda qaraqalpaq xalqınıń pútkil ómiri, ruwxıy baylıǵı, aqılı hám oyı, ótmishi, házirgi dáwiri hám keleshegi óz kórinisin tapqan. Qaraqalpaq tilinde kóplegen gazetalar, jurnallar hám kitaplar shıǵarıladı, radio, televideňie jumıs isleydi. Ol — ilim menen ádebiyattıń, sanaat hám óndiristiń, mádeniyat penen kórkem ónerdiń tili.

- ?** 1. Til qanday xızmet atqaradı?
2. Tildiń adam ómirindegi áhmiyeti qanday?
3. Ana tili haqqında qanday qosıqlar bilesiz?

Tapsırma. Tómendegi sózlerdi gáp ishinde keltiriń.

Ana — Watan, tuwilǵan jer, ana — tábiyat, ana til.

BASLAWÍSH KLASLARDA ÓTILGEN TEMALARDÍ TÁKIRARLAW

- ?** 1. Ses degen ne?
2. Qaraqalpaq tilinde qanday dawıslı sesler bar?
3. **Úlke, ustaz, kitap, ana** sózlerindegi dawıssızlardı anıqlań.
4. Buwın degenimiz ne?

3-shınıǵıw. Qosıqtı oqıńı. Hárbir sózde neshe dawıslı ses barın aytırıń.

Jazaǵoysam eger men,
Baxıtlılar qosıǵın,
Dárriw jazǵım keledi,
Xalıqlardıń doslıǵın.

Qazaq, ózbek hám basqa,
Tolıp atırǵan milletler,
Qushaqlaydı meni tez,
Deydi maǵan: Qoldı ber!

(X.T.)

4-shınıǵıw. Sózlerdi dápterinizge kóshirip jazıń hám olardaǵı ayırmashılıqlardı aniqlań.

Márt — mart, dala — tala, sáne — dáne, tamaq — qamaq, tas — qas, mort — tort, sálem — qálem, qara — tara, kóphshik — kepshik, quman — qutan, bult — qlup, tart — sart.

5-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Dawıslı seslerdiń astın bir, dawıssız seslerdiń astın eki sıziń.

1. Gúz baslandı. 2. Paxtalar ashıldı. 3. Paxta-keshler paxta terip júr. 4. Bizler járdemge bardıq. 5. Tergen paxtalarımızdı tapsırdıq. 6. Arbalarǵa júkledik. 7. Olardı qırmanǵa jóneltti. 8. Fermer algıs ayttı.

 Tapsırma. Berilgen sızıqlı krossvordqa dawıslı hám dawıssız seslerden quralǵan jumbaqlı sózlerdi durıs tawıp qoyıń.

qıs belgisi	reń	háreket	ses
reń		bas kiyim	

6-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Mazmunı boyınsha pikirlesiń. Ózlerińiz «**Watan shańaraqtan baslanadı**» degen temada dóretiwshilik bayan jazıń. Sózlerdiń buwınǵa bóliniwine itibar beriń.

Biz Watanımızdı azat hám gózzal hám biytákirar, ata-babalardan miyras topıraq dep táriyipleymiz. Bul táriyiplerdiń hárkı elimiz haq-qında kópshilik tárepinen aytilǵan haqıyqatlıqlardı sáwlelendiredi, lekin olardıń bárın ózımız erkin jú-rekten seziwimiz, shın júrekten ańlawımız lazım. Sonda óana biz ata jurtımızdıń qanshama azat, górezsiz, gózzal hám biybaha ekenligin sezemiz. Bul tuyǵı bizdi Watanımızdı barlıgımız benen súywge talpındırıdı, bizge quwat, mádet beredi. Sebebi, Ámir Temur, Maman biy, Aydos baba, Ernazar batır siyaqlı babalarımızǵa kúsh-qúdiret bergen tuyǵı da elge muhabbat, jurtqa opadarlıq edi.

Óz eliniń tariyxı, ájayıp tábiyatı, onıń bawırında jasap atırǵan xalıqtıń paziyletleri, úrp-ádet hám qádiriyatların sanalı türde biletuǵın, olardıń mánisin túsine alatuǵın adam óana Watannıń qádirine jetedi, onıń qúdireti hám abırayı ushın jan kúydiredi, onı qorǵaw ushın bárha tayar boladı.

7-shınıǵıw. Berilgen sózlerdiń ishinen ótkermelewge bolatuǵın sózlerdi bir bólek, ótkermelewge bolmaytuǵın sózlerdi bir bólek kóshirip jazıń.

Jol, awıl, fabrika, zavod, mashina, bult, aspan, hawa, kepter, sharwashılıq, jaylawda, tabıs, miynet, sabaqta, úsh, Saparbay, kún, oraq, Abat, ata, Shomanay, súwret, dańq, Ámiw, jolawshi, otın, dárya, gramm, alma, jılqi, iyt, qasqır, tórt, az, bólme, klass, bayraq, oray, asxana, diywal, aǵash, J. Aymurzaev, sport, sút, ana, fayl, Nókis, ádebiyat, tort, ant, fond, tut, jalt, ar, erk.

8-shınıǵıw. Eger siz túsirilgen buwınlardı durıs qoypı shıqsańız, qaraqalpaq xalıq naqıl-maqalı payda boladı.

...tan... ...dam - ba...sız búl... .

Kerekli buwınlar: búl, a, wa, xıt, sız.

Tapsırma. Súwret tiykarında «**Gózzal úlkem**» temasında tekst dúziń. Ondaǵı sózlerdiń ótkermeleniwine itibar beriń.

FONETIKA, GRAFIKA

§1. Fonetika—til sesleri haqqındaǵı ilim

9-shınıǵıw. Ózbekstan qanday mámlekет ekenin, onıń erisken tabısları, onda qanday milletlerdiń jasawı haqqındań pikirlesiń. Teksttegi sózlerdiń aytılıwına itibar beriń.

Ózbekstan—keleshegi ullı mámlekет. Onıń baylıqları kóp. Eń úlken baylıǵı—kóp milletli, tatiw hám dos miynetkesh xalqi. Ózbekstanda ózbekler, qaraqalpaqlar, qazaqlar, türkmenler, tatarlar, uyǵırlar, ruslar, koreecler hám taǵı basqa da millet wákilleri jasaydı.

Ózbekstandı pútkil dúnnya biledi hám tán alǵan. Ózbekstan óz rawajlanıw jolına tústi. Dúnnya baylıqlarına, mádeniyatına úlken úles qosıp kiyatır.

Sózler seslerden quraladı. Ses haqqında ilim *fonetika* dep ataladı. *Fonetika* grekshe sóz bolıp, bizińshe ses degen mánini ańlatadı.

Ses—sózlerdiń máni ańlatıwshı eń kishi bólegi. Máselen, Watan sózi bes sesten quralǵan.

10-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Baslawish klasta ótilgenlerdi esińzge túsirip, sózlerdegi dawıslı seslerdiń astın bir, dawissızlardıń astın eki márte sızıń.

Qaraqalpaqstan Respublikasınıń paytaxtı — Nókis. Bul qala ushın sońğı on jıllıq zamanagóy, siyasıy-ekonomikalıq jaqtan rawajlanıw dáwırı boldı. Búgingi kúni qalaniń kórkine kórik baǵışlap turǵan imaratlar boy tiklemekte, yaǵníy olar zamanagóy usılda qayta qurılmaqta.

Nókis qalası búgingi kúnde ózine tán, ózine say suliw kelbetine iye bolıp barmaqta. Qalani jáne de abadanlastırıw hám kógallandırıw jumısları qolǵa alıńǵan. Házır Nókis qalası qayta qurılmaqta.

Tapsırma. Berilgen súwret boyınsha tema tańlap, tekst dúziń, ondaǵı qollanılǵan sózlerdiń jazılıwi hám aytılıwına itibar qaratuń.

§2. Sóylew aǵzaları

11-shınıǵıw. Oqıń. Sózlerdegi seslerdi aytıwda qaysı sóylew aǵzaları qatnasatuǵınına kewil awdariń.

Búgin demalıs kúni. Shembilik. «Balalar úyi» niń dögereginde qumırsqaday qaynaǵan bala. Olardıń barlıǵı derlik jazdaǵıday jeńil kiyingen. Júzleri quwanıshqa bólengen. Hámmeſiniń qolında bel ya shelek, jip ya nálshe. Bári de janlı hárekette, jumıssız qarap turǵan heshkim joq. Birewler shuqır qazsa, ekinshi birewler dárhəl shuqırǵa qolındaǵı shelekten suw quymaqta. Talwas penen miynet etip júrgen balalardıń oynaqshiǵan kózlerinde quwanısh belgisi sáwlele nedı. (N.D.)

Tildegi sesler sóylew aǵzalarınıń xızmeti arqalı payda boladı. Máselen, ókpe til seslerin aytıw ushın zárúrlı bolǵan hawa tolqının payda etse, dawis shımıldığı hawanı terbeliske keltiredi. Seslerdiń jasalıwında awız boslıǵında jaylasqan aǵzalardıń xızmeti ayrıqsha.

Awız boslıǵında jaylasqan sóylew aǵzalarınıń ishinde til eń háreketšeń xızmet atqaradı.

Seslerdiń ayırmashılıǵı tildiń hár qıylı háreketine baylanıslı. Awız quwıslığınıń eń aldıńǵı shegarası erinler hám aldıńǵı tisler bolıp esaplanadı.

12-shınıǵıw. Kóp noqat astında jasırıńǵan bólekti durıs tawıp jazsańız naqıl payda boladı. Onda qollanılǵan sózlerdiń aytılıwına qatnasqan sóylew aǵzaların aniqlań.

1. Miynettiń kózin tapqan, (...). 2. Miynet túbi — ráhát, (...). 3. Miynet etseń erinbey, (...). 4. Miynet ishteyiń ashar, (...). 5. Daraqtı jer kógerter, (...). 6. Jalqawdín janı tatlı, (...). 7. Bilimsiz is joq, (...). 8. Miyneti qattı bolsa, (...).

Tapsırma. Siz kempir apańız, atańız haqqında kishi tekst dúziń.

Sóylew seslerin payda etiwde sóylew aǵzalarınıń hámmesi birdey xızmet atqara bermeydi. Seslerdiń jasalıwında belseñdi sóylew aǵzaları hám uyań sóylew aǵzaları boladı.

Belseñdi sóylew aǵzaları belgili bir sesti payda etiw ushın háreketke kelip, olardıń jasalıwında tiykarǵı xızmetti atqaradı.

Uyań sóylew aǵzaları háreket etpeydi.

Sóylew aǵzaları	
Belseñdi sóylew aǵzaları	Uyań sóylew aǵzaları
Dawis shımildiği, til, erin, kishkene til hám jumsaq tańlay	tisler, qattı tańlay

13-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Sózlerde neshe ses bar ekenligin sózlerdiń ústine jazıp shıǵıń. Qaysı sóylew aǵzaları qatnasqanın anıqlań.

ESKI MÁDENIYAT ORAYÍ

Dúnya júzinde eń eski mádeniyat oraylarınıń biri Qıtayda jaylasqan.

B.e.sh. 221—207-jılları Qıtayda oraylasqan Cin imperiyası dúzilgen. Imperator Cin Shi Xuandı

batış elli menen sawda etiw ushın Ullı Jipek jolın ashqan. OI Ullı Qıtay diywalın saldırğan. Dáslepki uzınlığı 750 km, sońında 3000 km, ortasha biyikligi 5—10 metr, ortasha keńligi 5—8 metr bolǵan.

 Tapsırma. Siz qanday eski mádeniyat orayların bilesiz? Kishi tekst dúziń. Ondaǵı dawıslı seslerdiń astın sizin.

§3. Grafika

Grafika—tildegi seslerdiń shártlı tań-balar jiynaǵı.

Grafika grekshe sóz bolıp, «*grafho*» jazıw degendi bildiredi. Jazıwdıń tariyxı oǵada erte dáwirlerden baslanadı. Onıń *piktografiya* (súwretli jazıw), *ideografiya* (túsınik jazıwi) hám *seslik jazıw* degen túrleri bar.

Biz házır *seslik jazıwdan* paydalanıp atırız. Onda jazıw quralları sıpatında *häripler*, *álipbe*, *irkilis belgileri*, *qosıw*, *alıw*, *bóliw*, *kóbeytiw* hám t.b. belgiler úyreniledi.

Ses hám hárip

14-shınıǵıw. Oqıń. Sózlerdiń ayılıwi hám jazılıwına itibar beriń. Hárbir sózde neshe ses barın anıqlań.

Bağman, fermer xojalığı, ósimlik, klass, sezim, belseendi, cirk, fevral, shyotka, sayaxat, elektr, dárya, konferenciya, oficer, qoyan, jawın, partiya, samolyot, yashik, basqur.

Sózler seslerden quraladı. Awızsha sóylew waqtında sózlerdi dara-dara seslerge bóliwge boladı.

Ses—sózlerdiń máni anlatıwshı eń kishi bólegi. Misalı, *jol* degen sózde úsh ses bar: *j*, *o*, *l*. *Qol* degen sózde úsh ses bar: *q*, *o*, *l*. Ulıwmalıq belgisi boyınsha eki sóz de úsh sesten turadı. Olar arasındaǵı mánilik ózgeshelikti *jol* sózindegı—*j*, *qol* sózindegı—*q* sesleri belgileydi.

Seslerdi aytamız hám esitemiz. Máselen, *ol* sózi eki sesten (*o*, *l*), *tas* sózi úsh sesten (*t*, *a*, *s*), *parta* sózi bes sesten (*p*, *a*, *r*, *t*, *a*) turadı t.b. Jazıwda sesler háripler menen tańbalanadı.

Háripler—seslerdi jazıwdagı shártli tańbası. Háriplerdi kóremiz, oqıymız hám jazamız.

15-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Hárbir sózdegi mánilik ózgesheliklerdi belgilep turǵan seslerdi tawıp astın sızıń.

Sóz-saz, qara-qora, túlki-kúlki, jay-say, shabis-tabis, terek-kerek, tarı-tori, or-ór, sherek-shelek, kiyim-tyiin, shabaq-sabaq, jazıw-qaziw, tut-tút, pille-pálle, ot-ót, tor-tór, san-sán, sızıq-qızıq.

16-shınıǵıw. Sózlerdi oqırıń. Hárbir sózdiń neshe hárip hám neshe sesten quralǵanın aytıp beriń. Aytılıwi hám jazılıwına diqqat awdarıń.

Gúz, terek, japıraq, dárya, tuwrı, tereń, fevral, yanvar, samolyot, tas, *jol*, awıl, bólim, Jámiyla, súwret, zúráát, ayıw, kalendar, sayaxat, klass, paxta, oqıwshı, at, keńes, Watan, Aral, sport, bala.

17-shınığıw. Kóshirip jaziń. Aytılıwı hám jazılıwı arasında ózgesheligi bar sózlerdiń astın siziń.

1. Aqıl jasta emes, basta.
2. Óziń bilseń, ózgege úyret, bilmegenińdi úyren.
3. Bilimniń kópligi joq, ónerdiń artıqlığı joq.
4. Óner, ónerge bári kóner.
5. Óneri joq kisiniń, mazası joq isiniń.
6. Jigitke qırq óner de az.
7. Aqıl kópke jetkizer, óner kókke jetkizer.
8. Ónerli órge júzedi.
9. Ónerliniń ózegi talmas.

ÁLIPBE

18-shınığıw. Oqıń. Sózlerdi álipbe tártibinde dápterlerińge jaziń.

Awızqabaq, áljuwaz, baspúkil, dárbeit, eksponat, fokus, gejir, ýaybana, halqa, xurma, izgar, irge, jaǵıs, kárwan, qarma, lapız, mágar, nobay, ópepek, pánje, ráwiyat, sıqpan, toqıldaq, uwıs, úpildirik, wásiyat, yapırmay, zamarriq, shanash, cirkul, shay, plach, Xojeli, naǵıs, tobiq, qatıqlaq, qurash, sáwkele.

Háriplerdiń belgili tártipte ornalasqan jıynaǵı álipbe dep ataladı. Qaraqalpaq tilinde 34 hárıp bar. Solardan 32 hárıptiń hár qaysısı bir sesti ańlatatuǵın taq tańbalar bolsa, al ekewi (*sh, ch*) bir sesti ańlatatuǵın jup tańba bolıp tabıladı.

Sózlikler, hár qıylı dizimler álipbe tártibinde jazıladı. Álipbedegi háriplerdiń ornalasıw tártibin jaqsı bilsek, sózliklerden, dizimlerden ózimizge kerekli sózlerdi tez tawıp alamız.

19-shınığıw. Berilgen sózlerdi álipbe tártibinde jaziń hám olarǵa gáp qurań.

Shılpıq qorǵanı, Gúldırsın qala, Gáwırqala, Kúyık-qala, Qoyqırılǵanqala, Topıraqqala, Ayazqala, Jam-basqala, Aydosqala, Haywanqala, Búrkitqala.

QARAQALPAQ TILINIŃ ÁLIPBESI

 Tapsırma. Álipbe tártibin, ondaǵı háriplerdiń jazılıwi hám aytılıwin úyrenip shıǵıńı. Yadlap alırıń.

q/t	baspa	jazba	aytılıwi	kirill	q/t	baspa	jazba	aytılıwi	kirill
1	Aa	Aa	a	а	18	Nn	Nn	ne	н
2	Áá	Áá	á	ә	19	Ńń	Ńń	ńe	ң
3	Bb	Bb	be	б	20	Oo	Oo	o	ө
4	Dd	Dd	de	д	21	Óó	Óó	ó	ө
5	Ee	Ee	e	е, ә	22	Pp	Pp	pe	п
6	Ff	Ff	fe	Փ	23	Rr	Rr	re	р
7	Gg	Gg	ge	Г	24	Ss	Ss	se	с
8	Ğğ	Ğğ	ǵa	ғ	25	Tt	Tt	te	т
9	Hh	Hh	he	х	26	Uu	Uu	u	ү
10	Xx	Xx	xa	ҳ	27	Úú	Úú	ú	ұ
11	Íí	Íí	i	ы	28	Vv	Vv	ve	в
12	İi	İi	i	и	29	Ww	Ww	we	ý
13	Jj	Jj	je	ж	30	Yy	Yy	ye	й
14	Kk	Kk	ke	қ	31	Zz	Zz	ze	з
15	Qq	Qq	qa	қ	32	Cc	Cc	ce	ң
16	Ll	Ll	la	л	33	Ch ch	Chch	che	Ч
17	Mm	Mm	me	м	34	Sh sh	Shsh	she	ш, ш

20-shınığıw. Qaraqalpaqstandaǵı barlıq qala hám rayonlardıń atlарın álipbe tártibinde jazıń hám olardıń jazılıw-ina itbar beriń.

Tapsırma. Sózlerdi álipbe tártibinde kóshirip jazıń.

Por, Nókis, qar, Ámiwdárya, Aral, Baxıt, ventilator, dásker, jaylaw, respublika, yubiley, sanaat, tinishlıq, elektrostanciya, Íqlas, ultan, waqıt, hákke, úyrek, Moskva, kanal, gazeta, zerger, fonetika, Shaxsánem, láylek, óamxor, xanalas, yosh, cifr, champion, tuwısqan, hújdan.

§4. Dawıslı sesler hám olardıń túrları

21-shınığıw. Oqırıń. Dawıslı seslerdi tabıń. Olardıń qalay aytılıp turǵanlıǵıń aytıp beriń.

Kiyatırsań jol menen,
Jatsa sımlar úzilip,
Abaylamay qol menen,
Uslap júrme qızıǵıp.

Úzilgen sım temirge,
Kelip tursa tok bolıp,
Qáwipli ol ómirge,
Usındaydan saq bolıń.

(X.S.)

Sóylew sesleri dawıslı hám dawıssız ses bolıp 2 ge bólinedi. Qaraqalpaq tilinde dawıslı sesler 9 tańba menen ańlatılaǵı.

Dawıslı seslerdi aytqanda heshqanday sóylew aǵzaları tosqınlıq etpeydi, sonlıqtan hawa erkin shıǵadı. Olar tek dawıstan turadı hám shawqımsız aytılaǵı. Aytıp kóriń: *a, á, o, ó, u, ú, i, í, e.*

Dawıslı sesler buwın jasayıdı. Soǵan qaray sózde qansha dawıslı ses bolsa, sonsha buwın boladı.

Dawıslı seslerdiń túrleri					
Sóylew aǵzalarınıń xizmetine hám aytılıwına qaray túrleri	Dawıslı seslerdi aytqanda erinniń qatnasiwına qaray túrleri	Awızdıń ashılıwına qaray			
Juwān	Jińishke	Erinlik	Eziwlik	Ashıq	Qısıq
a, o, ı, u	á, ó, i, ú, e	o, ó, u, ú	a, á, ı, i, e	a, á, o, ó	ı, i, u, ú, e

22-shınıǵıw. Berilgen sózlerdegi tek dawıslı seslerdiń astın sizin.

Aral teńizi, Ámiwdárya, «Jetkinshek» gazetası, Ózbekstan, nızamshılıq, Uztelekom, kásip óner, muzey, anglichansha, qusshılıq, telefon, metro, kekse, nuranıy.

 Tapsırma. Berilgen sózlerdi keltirip gáp dúziń. Dawıslı seslerdiń sózdiń qaysı buwinında kelgenin aniqlań.

Ózbekstan Respublikası, salamat áwlad, úzliksiz bilimlendiriw, temir jol, biyik-biyik, kásip óner kolledji, pedinstitut, tórt-bes, ata-ana, kún-kúnnen, Taxtakópir, adamzat, raxmet, miyras.

Juwān hám jińishke dawıslı sesler

23-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Dawıslılardıń astın sizin.

1. Men keshe internet arqalı sóylestim. 2. Bizler keshletip awıldan qayttıq. 3. Samolyot penen Tashkentke deyin bardıq. 4. Jumisshılar atızda islep atır.

Dawıslı sesler sóylew aǵzalarınıń xızmetine hám aytılıwına qaray juwan hám jiňishke bolıp ekige bólinedi. *Juhan dawıslı seslerge—a, o, i, u, al jiňishke dawıslı seslerge—á, ó, í, ú, e* sesleri kiredi.

Juhan dawıslı seslerdi aytqanda til tóselip jatadı, joqarı kóterilmeydi (aytip kóriń). Al jiňishke dawıslılardı aytqanda tildiń ortası tańlayǵa qaray sál kóteriledi (aytiń). Segiz dawıslı ses óz ara juwan, jiňishke bolıp jubaylasıp keledi: *a—á, o—ó, u—ú, i—í, tek bir jiňishke dawıslı e sesiniń juwan jubayı joq.*

Eger sózdiń keyni juwan dawıslı sesli buwınǵa pitse, oǵan juwan dawıslı sesli qosımta qosıladı. **Mısalı:** adam-lar, oqıwshılar, qala-da. Eger sózdiń keyni jiňishke dawıslı sesli buwınǵa pitse, oǵan jiňishke dawıslı qosımta jalǵanadı. **Mısalı:** etik-shi, mektep-ke, kiyim-di.

24-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Juwan dawıslı seslerdiń astın bir, jiňishke dawıslı seslerdiń astın eki siziń.

Óarrılar, sózin, traktordıń, maqulladı, kúnler, zúráát, zárre, tómendegi, otırıqshı, úylerinde, etikshiler, tórde, oraq, átshók, printer, test, teatr, opera, girjek.

25-shınıǵıw. Gáplerdi oqırı. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdi kóshirip jazıń. Juwan dawıslınıń astın bir, jiňishke dawıslınıń astın eki siziń.

1. Meniń aǵam ustaxanada ońlawshı bolıp **isleydi.** 2. Klass basshımız **bızlerdiń** oqıwımızdı hár kúni qadaǵalap baradı. 3. Bizler **onıń** tapsırmasın buljıtpay orınlaymız. 4. **Janǵa** kerekli jemislerdiń

hámmesi bar. 5. Bizler ana tili **sabaǵın** oǵada **qızıǵıwshılıq** penen úyrenip atırımız.

26-shınıǵıw. Berilgen sózlerdegi juwan dawıslı seslerdiń ornına jińishke jubaylasların qoyıp kóshirip jazıń.

Tor, san, or, ot, un, túr, siz, mart, on, bur.

Úlgi: Sur-súr, siz-siz...

§5. Erinlik hám eziwlik dawıslı sesler

27-shınıǵıw. Oqıń. Seslerdiń aytılıwına dıqqat awdariń.

Nurlı kórkem qarasań,
Mektebim kóz tartadı.
Oqıp bilim alasań,
Súyiwshilik artadı.

Otırǵanda klasta,
Shıjbaylama partanı,
Kerek bolar hár jasqa,
Puqta saqla kartanı.

(X.S.)

Dawıslı seslerdi aytqanda erinniń qat-nasıwına qaray erinlik hám eziwlik dawıslı sesler bolıp 2 ge bólinedi.

Erinlik dawıslı sesler—o, ó, u, ú.

Olardı aytqanda eki erin algá úyirilip, bir-birine jaqınlasadı. Kóphshilik sózlerde birinshi buwında ǵana jazıladı. Mısalı: qoli, usı, orın, ómir, órim, túrli, kúnde, ósimlik t.b.

Qospa sózlerde o, ó, u, ú sózdiń keyingi buwınlarında jazıladı: Aytmurat, Jumagúl, búlbúl.

Al internacionallıq sózlerde o, u sózdiń ortasında, keyninde jazıla beredi: zveno, telefon, motor, operaciya, konstituciya.

Eziwlik dawıslı sesler — a, á, i, í, e.

Olardı aytqanda erinler bir-birine qu-wíspay, sál-pál keńeyip ashıladı. Sózdiń barlıq esitilgen jerlerinde jazila beredi.
Misali: qalalar, báhár, keledi, bilimli, issılıq.

28-shınığıw. Gápelerdi kóshirip jazıń. Erinlik dawıslılardıń astın sızıń. Aytılıwına itibar beriń.

Men keshe Maratti mektepte ushıratım. Olar ózleri tayarlaǵan úlken kórgizbeni kórip turǵan eken. Ondaǵı súwretler kútá shıraylı etip ornalaſtırılǵan. Kórgizbe mektep bólmesin bezep tur. Oǵan qıſtırılǵan túrli mazmundaǵı súwretlerdi oqıwshıllarıń ózleri jiynaǵan.

29-shınığıw. Noqatlardıń ornına erinlik hám eziwlik dawıslılardı qoyıp kóshirip jazıń.

K...n, j....r, t...r, w...y, t...t, q...bat, k...tap, d...s, t...q, Ám...t, Asq....r, G...lsara, Ulbos...n.

30-shınığıw. Gápelerdi kóshirip jazıń. Erinlik dawıslı seslerdiń astın bir, eziwlik dawıslı seslerdiń astın eki sızıń.

Xojalığımız mámlekette paxta tapsırıw jobasın orınladı. Bizler bos waqtlarımızda ata-analarımızǵa járdem beremiz. Olar mol zúráát toplaw ushın kóp miynet etedi. Bıyl paxtanıń zúráatlı náli egildi.

 Tapsırma. «**Altın gúz**» temاسında tekst dúziń. Ondaǵı erinlik dawıslı háriplerdiń astın sızıń hám túrlerin anıqlań.

§6. Ashıq hám qısıq dawıslı sesler

31-shınığıw. Teksttegi sózlerdiń ishinen ashıq hám qısıq dawıslılardı tabıń.

Meniň kempir apam erteklerdi, ańız-áńgimelerdi kóp biletuǵın qatıqulaq insan. Ol maǵan óziniń balalığında basınan keshirgen qıyıńshılıqların aytıp beredi. Olardıń bári biz ushın ápsanaday túyiledi.

Apam: «Búgingi sizlerdiń balalığıńız patshaliq góy,—deydi,—oniń qádirine jetip, oqıp bilim alıńlar» dep bizlerge hárdayım násiyatlaydı. Kempir apam qídırıp ketse, úyge tezirek qaytıwin asiǵıslıq penen kútemiz. Sebebi, biz oǵan bawır basıp qalǵanbız. Baxtımızǵa, kempir apam aman bolsın! («Jetkinshek»)

Awızdıń ashılıwına qaray dawıslı sesler

2 ge bólinedi:

1. ashıq dawıslı sesler (a, á, o, ó).

2. qısıq dawıslı sesler (ı, i, u, ú, e).

Mısalı: Ayna, árman, orın, ómir, erin, qabat, ilaq, iri, ul, úmit.

Biraq i, u dawıslı sesleri orıs tilinen hám orıs tili arqalı basqa tillerden kirgen sózlerde sozımlı aytıladı. Mısalı: kino, radio, fizika, ximiya.

32-shınıǵıw. Sózlerdi kóshirip jazıń. Ashıq dawıslı seslerdiń astın bir, qısıq dawıslı seslerdiń astın eki sızıń.

Jay, Ámiwdárya, Orazbay, kól, Erpolat, energiya, ıdıs, ilim, quyash, úlken, bult, kino, búgin, ákem, bala, qızlar, qáhár, otır, orınlıq, zaman, miynetkesh, doslıq, tósek, uyqi, tıs, ırza, daǵaza, qayıq, ventilyator.

33-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına **o, ó, u, ú** dawıslıları-nıń tiyislisin qoyıp kóshirip jazıń.

...ktýabr, g...zzal, ...shqısh, q...lıń, h...rmet, b...ldı, sh...listan, T...rsın, q...mirsqa, N...rlıbay, ...yreke,

j...rek, ...sta, Baysh...bar, d...nya, s...ylesiw, x...jalıq, s...zsiz, ...mit, ...rshıq, d...yshembi, ak...la, ...ki, g...shshaq.

Tapsırma. Tekstti oqıń. Hárbir sózdegi dawıslı seslerdi (juwan-jínişke, erinlik-eziwlik, aşıq-qısıq) úlgi boyınsha awızsha talqılań.

Biziń mektebimizdiń janında tájiriybe jeri bar. Oqıwshılar mektep baǵında islewdi jaqsı kóredi. Baǵda miywe aǵashlarının—alma, qáreli, shabdal, almurt, júzim bar. Bizler demalisti usı jerde ótkermekshimiz. Ózlerimiz nállerge suw quyamız, jap-salmalardı tazalaymız. Biz ózimiz ushın baǵ jaratamız.

Úlgi: a — juwan, eziwlik, aşıq dawıslı ses, esitilgen orında jazıldı.

1. Eziwlik dawıslı sesler sózlerdiń qaysı orınlarında keledi hám qalay jazıldı? Misallar keltiriń.
2. **o**, **ó**, **e** dawıslılıarı túpkilikli sózlerdiń qaysı orınlarında jazıldı? Misallar keltiriń.
3. **u**, **ú** dawıslılıarı túpkilikli sózlerde qalay aytıldı?

§7. Dawıssız sesler hám onıń túrları

34-shınıǵıw. Oqıń. Mazmunın aytıp beriń. Hárbir sózde neshe dawıssız sestiń bar ekenligin anıqlań.

Klasta hám úyde balanıń sabaq tayarlaytuǵın orı jaqtı bolıwı kerek. Oqıwshı kitaptı kózden 30—35 santimetır qashıqlıqta oqıwı zárür. Keshte sabaq tayarlaǵanda 60—100 voltlı lampochkalardan paydalaniw kerek. Kóp waqtlıq sabaq tayarlawdan soń taza hawaǵa shıǵıp, kózge 10 minut dem bergen

jaqsı boladı. Al, televizor kóriw, kompyuterde islew kúnine bir yarım saattan aspaǵanı maql.

(Shipaker másláháti)

Dawıssız sesler: *b, v, g, ǵ, d, j, z, y, k, q, l, m, h, n, ń, p, r, s, t, w, f, x, c, ch, sh.*

Dawıssız seslerdi aytqanda hawa sóylew aǵzalarınıń hár qıylı tosqınlıqlarına ushıraydı. Mısalı: *d*, *t* sesleri til menen tistiń, *b*, *p*—qos erinniń tosqınlıǵına ushıraydı, dawıs awızzdan shıǵadı.

Dawıssız sesler dawıs penen shawqımnan turadı.

Al dawıssız sesler ózliginen buwın jasay almaydı. Mısalı: *Balalar* (*ba-la-lar*), *qant* (*qant*).

35-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Dawıssızlardıń astın sızıń.

Gúzdiń sanawlı kúnleriniń biri bolsa da, hawa rayı jaqsı edi. Terek japıraqları sarǵayıp, óziniń burıńǵı kók túslerin joyǵan. Bul tereklerden túsken japıraqlardı gúzdiń eskirgen samalı dárhala ilip alıp alıslarǵa tartadı. (J.S.)

Tapsırma. Basqatırmada qaraqalpaq jerinde az sanda ushırasatuǵın quslardıń ataması jasırıńǵan. Olarda dawıssız seslerdiń qaysı orınlarda kelgenine itibar beriń.

Esletpe. Qasqaldaq, tırna, úyreк, sawısqan, qırǵawıl, shaǵala, súńgiwır, qutan, tuwalaq, túyequs, ǵaz sıyaqlı quslardıń atamaların qoynıń.

§8. Únli hám únsiz dawissız sesler

36-shınığıw. Kóshirip jazıń. Únsiz dawissız sesli sózlerdiń astın siziń. Ne ushın únsiz dawissız ekenligin aytıp beriń.

Muǵallim kunde azanda,
Kóredi barlaw jurnaldı,
Biledi ańlap ol sonda,
Kimler kelgen, kim qaldı. (S.A.)

Dawissız seslerdi aytqanda dawısta shawqım payda boladı. Geypara dawissızlar aytılǵanda dawıs basım bolsa, ekinshisinde shawqım basımiraq boladı. Mısalı: b sesinde dawıs shawqımnan kúshli, p sesinde shawqım esitiledi. Salıstırıń: d-t, z-s, g-ǵ, j-sh, v-f.

Dawissız sesler dawıstiń qatnasına qaray únli hám únsiz dawissızlar bolıp 2 ge bólinedi.

Aytılıwında shawqımnan dawıs basım bolǵan sesler únli dawissız sesler dep ataladı: b, d, z, j, g, ǵ, v, w, y, l, m, n, ń, r (14 hárıp).

Al, dawıstan shawqım basım esitiletuǵın sesler únsiz dawissız sesler dep ataladı: p, t, s, sh, k, q, f, h, x, c, ch (11 hárıp).

37-shınığıw. Gáplerdi kóshirip jazıń. Únli dawissızlardıń astın siziń. Ne sebep únli dawissız ekenligin túsındırıń.

1. Biziń klasta otız oqıwshi bar.
2. Oqıwshılar metall sıniqların jiynadı.
3. Qala orayınan jańa maydansha salındı.
4. Meniń inim bıyıl mektepke baradı.
5. Korabl kosmosta birqansha waqt boldı.

6. Marat aǵasına xat jazdı. 7. Kempir aqlıq qızın járdemge shaqırdı. 8. Ustaz—atańday ullı.

38-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına únli hám únsız dawissızlardıń tiyislisin qoyıp kóshirip jazıń.

...aǵman, ...agon, ...azeta, ...arbız, do...lıq, ja..., a...tıs, ma...set, qa...ıń, ...ur, ...aqıt, ke...e, para...at, av...omat, ...aza, ...áneker, ...irk, ...emodan, ...ákke.

 Tapsırma. Únli hám únsız dawissızlardı yadlap alıń. Únli dawissızdan baslanatuǵın 5 naqıl hám únsız dawissızdan baslanatuǵın 5 naqıl tawıp jazıń.

Únli hám únsız dawissızlardıń kestesi

Únli:	b	v	g	ǵ	d	j	z	ı , m , n , ń, r , w , y
Únsız:	p	f	k	q	t	sh	s	x , h , c , ch

I, m, n, ń, r, w, y sesleriniń únsız jubayları joq. *Al, x, h, c, ch* sesleriniń únli jubayları joq.

Sózlerde únli hám únsız jubaylas seslerdiń óz ara almasatuǵın orınları boladı. *Shtab, pedagog, aktiv, slayd sıyaqlı sózlerde b, v, g, d* sesleri *p, f, k, t* seslerine almasıp, *shtap, aktip, pedagok, slayt* bolıp aytılıdı. Bunda sózlerge jalǵanatuǵın qosımtanıń basqa dawissız sesi únsız boladı. **Mısalı:** *shtabqa (shtapqa emes), aktivke (aktipke emes), slaydqqa (slaytqa emes).*

39-shınıǵıw. Únli jubaylas dawissızdıń astın bir, únsız jubaylas dawissızdıń astın eki sizip kóshirip jazıń.

Bala—pal, gazeta—terek, górga—qala, da-wil—tabís, jumís—shana, zaman—salı, baǵ-da—baqla, zavod—tuflı, jazda—tınışhsız, velo-siped—konfeta, jaz—jas.

40-shınıǵıw. B-v, p-f hárípleriniń tiyislisin qoyıp kóshirip jaziń. Olardıń qanday sózlerde qollanılatuǵınlıǵı bilip alıń.

(F-p) onetika, (b-v) ara (b-v) an, kon (f-p) erenciya, (b-v) agon, (b-v) ertolyot, (f-p) artuk, kilo (b-v) att, ari (f-p) metika, (b-v) atır, (f-p) erma, gra (f-p) ika.

 Tapsırma. Sh sesinen baslanatuǵın túpkilikli sózlerden ibarat bolǵan basqatırmanı tabıń.

«Sh» basqatırması

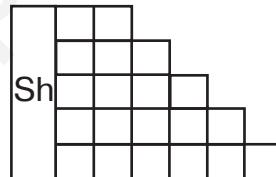
Garri.

Tez, jıldam, shaqqan.

Ishimlik túri.

Ósimliktiń bir túri.

Alaǵayım, jalqaw

§9. Ayırım dawıssız háríplerdiń jazılıwi (y—w, p—b, f—v, sh—j, q—x, c—ch)

41-shınıǵıw. Oqırıń. Sózlerdegi **p, b, sh, j** hárípleriniń jazılıwına dıqqat awdariń.

Jol qádesin bilmegen,
Ómirin qáwipke saladı.
Ótemen dep asıǵıp,
Albıraqlap qaladı.

(S.A.)

Y sesi—únli dawissız ses. **Y** dawissizi esitilgen jerde jazıladı: *ayna, iynelik, toǵay, eki, erik, yosh, yurist, shekiyne, kitabiy.*

W sesi — únli dawissız ses. **Sózdiń** esitilgen jerinde jazıladı: *Watan, áwlad, bariw, wáde, sáwkele, taw, waqıya, sawisqan, oraq.*

42-shınıǵıw. Kóshirip jazıń, **y, w** háripleriniń astın siziń.

SÓZ ZERGERI

Ibrayım Yusupov—qaraqalpaq ádebiyatınıń bayteregi. Ol qaraqalpaqtıń haqıqıy perzenti bolıp ómir súrди. Jazǵan qosıqları insan kewline jetip baratuǵın suwsınǵa megzeydi. Hárbir qosıq qatarı milliy ruwxta adamgershilikke, Watandı súywge shaqıradı.

I. Yusupovtıń biz súyip oqıytuǵın «Shógirme», «Watan topıraǵı», «Ana tilime», «Bul jer ele zor boladı» hám t.b. qosıqları bar.

«Ózbekstan Qaharmanı», belgili sóz zergeri I.Yusupov elimizdiń, milletimizdiń jankúyer perzenti, sóz qıysının keltirip jazatuǵın sheber shayır bolıp, biz, keleshek áwladlarınıń júreginde máńgi jasaydı.

43-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Únli seslerdiń astın bir, únsız seslerdiń astın eki siziń.

Parta—fabrika, kitapxana—grafika, shay—sharwa, kitap—shkaf, bala—vagon, shertek—náshe, aǵash—pech, park—fakt, shóp—shef, orfografiya—orfoepiya, senator—champion.

P—únsiz, b—únli dawıssız ses, sózlerde esitilgen jerinde jazıla beredi. Mısalı: *Baxit, Sabır, batır, sabaq, búlbúl, shtab, parta, mektep, apar.*

F—únsiz, v—únli dawıssız ses. Mısalı: *ferma, konferenciya, shkaf, Fatima, Fazıl, vagon, Ferǵana.*

Sh—únsiz, j—únli dawıssız ses. Sózde esitilgen jerinde jazıladı. Mısalı: *Shana, ash, aşılıq, júr, Ajar, jol, taj, shyotka.*

44-shınığıw. Kóp noqattıń ornına tiyisli háriplerdi qoyıp, gáplerdi kóshirip jazıń.

1. Mekte... direktori barlıq oqıw...lardı jańa oqıw jılı menen qutlıqladı. 2. Qaraqalpaq tiliniń ...onetika ...ólimin oqıp atırmız. 3. Kompyuter ...inchester arqalı basqarılıdı. 4. Ómir—bul teatr.

45-shınığıw. Oqıń. **Q, x, c, ch** háripleri bar sózlerge díqqat awdariń. Olardıń jazılıwına itibar beriń.

QARAQALPAQ MAQTANÍSHÍ

Erkinbay Qutibaev erkin gúres dógeregine qatnay baslaǵanında 12 jasta edi. Ol kóp óana jarıslarǵa qatnasıp, belgili nátiyjelerge erisken.

Kievte oqıp júrgeninde boks penen shuǵıllandı, keyinirek sporttiń kikboksing túrine qızıqtı.

Erkinbay jeke gúrestiń taylandsha muay-tay túrin jaqsı ózlestirip, 1995-jılı Taylandtıń paytaxtı Bangkokta ótkerilgen jáhán championatında jeńimpaz boldı. Keyingi jılı usı qalada taylandlılardı lal qaldırıp, «Patsha kubogı»n qolǵa kirgizdi.

Erkinbay Qutibaev — júdá áwmetli sportshi: kik-

boksing boyıńsha Evropa championı, muay-tay boyıńsha 5 márte jáhán championı, Aziya oyınlarınıň jeńimpazı, «Ózbekstan maqtanıştı» ataǵınıň iyesi. Ol, bir sóz benen aytqanda, qaraqalpaq xalqınıň maqtanıştı.

Q sesi — únsız dawıssız ses. Qaraqalpaq tilinde sózdiń esitilgen jerinde qollanılıdı.

Mısalı: qarmaq, qala, qaraqalpaq.

X sesi — únsız dawıssız ses. Qaraqalpaq tilinde ayırim xabar, paraxatshılıq, xalıq, Xojamurat sıyaqlı sózlerde, sonday-aq rus tilinen hám rus tili arqalı kelip kirgen sózlerde esitilgen jerinde jazıladı. Mısalı: cex, xlor, buxgalter, ximiya.

C sesi — únsız dawıssız ses. Rus tilinen hám rus tili arqalı basqa tillerden kirgen sózlerde óana jumsaladı. Mısalı: cex, cement, koncert, cirk.

Ch sesi — únsız dawıssız ses. Rus tili hám rus tili arqalı basqa tillerden kirgen sózlerde jumsaladı. Mısalı: chek, champion, pochta.

46-shınıǵıw. Tiyisli háriplerdi orınlarına qoyıp kóshırıp jaziń. Aytilıwin hám jazılıwin túsındırıń.

1. Olar rayondaǵı (q-x) onaq úyde ushırásti. 2. Pa (x-q) takeshler atızda miynet etip júr. 3. Ol aǵasınan (x-q) abar keliwin kútti. 4. (C-s) ement tiyelgen mashina kelip toqtadı. 5. Máhállemizde nuranıylar ushın (sh-ch) ayxana qurıldı.

 Tapsırma. **Q, X, C, Ch** háripleri bar sózlerden mısal keltirip, olardıń qaysı orınlarda kelgenin túsındırıń.

§10. Birgelikli dawissızlardıń jazılıwi

47-shınıǵıw. Oqıń. Birgelkili dawissızlardıń qatar qollanılıp turǵanlıǵına dıqqat awdariń.

Klass, kilovatt, millet, tross, gürre, lázzet, sálle, kolledj, gelle, trolleybus, bekkem, kross, issı, gúrriń, haqqında, ballada, ullı, ǵarrı, jeddi, tennis.

1. Mákke, izzet, hárre, millet, minnet-leme, shaqqı, shókkish sıyaqlı sózlerdegi birgelkili qosarlı dawissızlar sóylewde anıq aytıladı hám jazıwda da saqlanadı.

2. Metall, gramm, kilovatt, klass sıyaqlı sózlerdiń sońındaǵı birgelkili dawissızlardıń birewi sóylewde anıq aytılmasa da, túbirlerin jazǵanda saqlanıp jazıladı. Bunday sózlerge qosımta jalǵanǵanda, birdey háriplerdiń birewi túsırilip jazıla-
dı. Mısalı: metall-metali-metaldan, klass-klasımız-klasqa.

48-shınıǵıw. Kóp noqattırıń ornına tiyisli birgelkili dawissızlardı qoyıp kóshirip jazıń.

1. Biziń kla...tıń oqıwshıları meta... sınıqların jiy-nadı. 2. Gra...nan to...alar jiynaw qıyın is. 3. Be... em birlik mi...etlemenı orınlawǵa tiykar boldı. 4. Raxmatu...a jámáátte kózge tústi. 5. Bir kilogra...da mın gra... bar.

Tapsırma. Berilgen sózlerdi gáp ishinde keltirip jazıń.

Dawissız, gúrriń, hárre, lázzet, haqqında, hákke, zoopark, krossvord.

Úlgi: Muǵallim oqıwshılar menen sálemlesti. Klass taza hám azada.

 Tapsırma. Berilgen sózlerdi gáp ishinde keltirip kóshirip jazıń. Olardıń turmısta qollanılıwin túsindirip beriń.

Zamarriq, óalle, dákki, Rasulla, tennis, basseyn, illet, muqaddes, sálle, krossvord, teppek, izzet, teppek, gelle.

- 1. Birgelkili dawıssızlar qalay aytıladı hám qalay jazıladı?
2. Birgelkili dawıssızdıń birewi qanday jaǵdayda túsiп qaladı?

§11. Buwın haqqında túsinik

49-shınıǵıw. Oqırı. Sózlerdiń neshe buwınnan turǵanlıǵına itibar beriń.

Aw, ay, un, ul, al, ún, úsh, úrp, jer, el, ol, jay, tay, taw, sal, qal, sút, ana, aǵa, qala, bala, dana.

Sózler buwınlardan turadı.

Sózlerdiń bólınip-bólınip aytılatuǵıń dawıslı sesli bólegine *buwın* deymiz. Mısalı: á-ke, Ma-rat, Sul-tan, top, ash, úsh.

Buwın bir dawıslı sesten, dawıslı hám dawıssız sesten jasala beredi. Dawıslı sesler buwın jasaw ózgesheligine iye, al dawıssız sesler buwın jasay almaydı. Mısalı: i-ri, u-sı, ú-ki, klass, say.

Sózde qansha dawıslı ses bolsa, sonshama buwın boladı. Sózdegi dawıslı sestiń qatnasına qaray sózler bir buwınlı hám kóp buwınlı bolıp bólinedi. Mısalı: aq, as, il—bir buwınlı sózler, dárya, Aydos, Qaraqalpaqstan—kóp buwınlı sózler.

50-shınığıw. Sózlerdi buwınlarǵa bólip kóshirip jazıń. Olardıń neshe buwınnan turatuǵının anıqlań.

Dárya, mektep, qaharman, elektr, shkaf, chay, úyrek, ómir, erik, bilim, at, qırq, suw, ini, fond, kaktus, kompyuter, fayl, futbol, sport, tennis, texnologiya, iynelik, shayır.

§12. Buwınnıń túrları

51-shınığıw. Sózlerdi buwınlarǵa bólip oqıń.

SÁLEM—SÓZDIŃ BASÍ

Adamnıń qásiyeti sálem-álikten bilinedi. Bir adam ekinshi adamǵa sálem berse, ol álik alsın. «Sálem», «Salawma áleykum», «Sálem berdik» dew jaramaydı.

«Assalawma áleykum» dep berilgen sálemge «Wáleykum ássalam» dep álik alıwda úlken káramat bar. Bul sózler arabsha sóz bolıp, «Sizge tınıshlıq, amanlıq, salamatlıq tileymen» degendi ańlatadı.

52-shınığıw. Berilgen teksttegi ideyanı anıqlań hám onı dawam etiń. Qollanılǵan sózlerdi buwinǵa ajiratiń hám túrlerin anıqlań.

Xalqımızda «Miyman—atańnan ullı» degen naqıl bar. Sonlıqtan da, hárbir shańaraqqqa miymannıń keliwi írisqi-nesiybeniń mol bolıwınan derek beredi. Biziń xalqımızdı kewli aşılıq, aşılıq dasturqanlı, quwaqı xalıq dep biykargá bahalamaǵan.

Qaraqalpaq xalqına tán bolǵan bunday keń-peyillik, miymandoslıq, aqkókireklik I.Yusupovtıń qosığında ayqın súwretlengen:

Bizde sóz bar: miyman—ırıs, bereket,
Qonaq kútiw—ziyнети hár adamniń,
Eger úyge bes kún miyman kelmese,
Shayı qonbas meniń bayǵus anamniń.

**Dawıslı hám dawıssız seslerdiń orna-
lasıw tártibine qaray buwınlar *ashıq buwın*,
qamaw buwın hám *tuyıq buwın* bolıp 3 ke
bólinedi.**

53-shınığıw. Naqıl-maqallardı buwınǵa bólip kóshirip jazıń. Olardıń ayırmashılıǵına itibar beriń. Bilim haqqındaǵı naqıl-maqallar menen dawam etip jazıń.

1. Bilim—aqıldıń shıraǵı. 2. Kóz—qorqaq, qol—batır. 3. Oqıw—oy aзи́, bilim—er aзи́. 4. Adamnıń qoli —gúl. 5. Oqıǵan ozadı, oqımaǵan tozadı.

§13. Ashıq buwın

54-shınığıw. Sózlerdi buwınǵa bólip jazıń.

Alma, jolawshı, Watan, klass, adamlar, miynet, quwat, shırsı, paraxat, sawınskı, sawǵa, batır, terek, is, dán, ay, baǵ, bel, ul, álem, ultan, iyrim, bulaq.

**Dawıslı yamasa dawıssız sesten basla-
nıp dawıslı seske tamamlanǵan buwın
ashıq buwın dep ataladı.**

Ashıq buwınlar tek bir dawıslı sesten (*a-la*, *o-qı*, *e-ki*, *ú-ke*), sonday-aq dawıssız benen dawıslı sestiń qatar keliwinen (*sa-na*, *to-qı*, *ke-me*) jasaladı. Mısalı: *O-zıń* bilseń *óz-ge-ge* *úy-ret*, *bil-me-ge-niń-di* úyren. Sonday-aq, ashıq buwınlar sózdiń

barlıq orınlarında ushırasadı: *a-na, kó-leń-ke, zú-rá-át, o-yın*. **Mısalı:** *A-qıl jas-ta e-mes, bas-ta*.

Dawıslıdan jasalǵan buwınlar túpkilikli hám ózlestirilgen sózlerde sózdıń basında ushırasadı: *á-ke, a-ta, ú-ki, a-pel-sin, a-rifmetika*. **Sonday-aq, rus tili hám rus tili arqalı basqa tillerden kirgen ayırım sózlerdiń ortasında keledi:** *zo-o-lo-gi-ya, ge-o-gra-fi-ya*.

55-shınıǵıw. Sózlerdi buwıńga bólip jazıń. Ashıq buwınlardıń qaysı orınlarda kelgenin túsındırıń.

Orfografiya, fizika, seksewil, pátpelek, tábiyat, ósimlik, element, licey, uwıq, teppek, dialog, monolog, árebek, japıraq, botalaq, albom, giya, dawa, túyme, insap, parız.

56-shınıǵıw. Sózlerdi gáp ishinde keltirip kóshirip jazıń. Ashıq buwınlı sózlerdiń astın sızıń.

Eki, jigırma, dúyshembi, azada, ańshı, zoopark.

57-shınıǵıw. Sózlerdi buwıńga bólip kóshirip jazıń. Ashıq buwınlardıń qalay jasalǵanın túsındırıp beriń.

Álipbe, úshek, bódene, qáreli, asıq, sıbzıǵı, gitara, kisi, qala, minezleme, shege, ata, Ellikqala, wáde, ókpe, kerege.

 Tapsırma. Sóz basında kelgen tek dawıslınıń ózinen quralǵan ashıq buwıńga on mısal keltiriń.

§14. Tuyıq buwın

58-shınığıw. Sózlerdi buwınlarǵa bólip oqıń.

Mektebimiz rayondaǵı zamanagóy mekteplerdiń biri. Bul jerde hár qıylı dógerekler islep tur. Mektebimizde «Úmit» degen diywali gazeta shıǵadı. Onda mektep turmısı jazlıdı. Gazetada meniń «Ayriqsha oqıyman» degen tuńǵısh qosıǵım shıqtı.

Dawıslı sesten baslanıp, dawıssız seske tamamlanǵan buwın tuyıq buwın dep ataladı. Misalı: *ant, at, ay, aq, uq.*

Tuyıq buwın dawıslıdan baslanıp bir dawıssızǵa da, eki dawıssızǵa da tamamlanadı: *is, is, ul, un, ırk, as, ar, urt*

Tuyıq buwınnıń úsh sesten ibarat bolǵan túri az ushırasadı: *ant, úrp, iyt, ayt.*

Kóp buwınlı sózlerde tek sóz basında qollanılıdı: *úl-ken, as-taq-ta, áń-gó-dek, apte-ka, ar-xi-tek-tu-ra.*

Qanaat, shápáát, saat, zúráát sıyaqlı sózlerde ǵana tuyıq buwınnıń sóz aqırında qollanılıwın ushıratamız.

Demek, tuyıq buwın túpkilikli sózlerdiń tek sóz basında ǵana qollanılıdı.

59-shınığıw. Oqıń. Berilgen sózlerdiń ishinen tuyıq buwınlardı tabıń.

Ásbap, áset, átshók, áwlad, ayıw, ırım, adam, Ústirt, okean, abzac, aǵash, únsız, ılay, iyul, aprel, tennis, jeńil atletika, arqan, orfografiya, ruw, ópepek, egede, ózek, intonaciya, qutan, shógirme.

60-shınığıw. Sózlerdi buwinǵa bólip kóshirip jaziń. Tuyıq buwınlardıń astın sizip, olardıń qalay jasalıp turǵanın túsındırıp beriń.

Prezident mektebi, iyt, ildırgish, imla, insaniyat, iǵbal, iqsham, injiq, ırqaqlı, qobız, ultan, ultaraq, ustaz, úlketanıw, úyrek, aylanba, awqat, ángime, uyqas, bánt.

61-shınığıw. Eki sesli tuyıq buwinlı sózlerdi bir bólek, úsh sesli tuyıq buwinlı sózlerdi bir bólek kóshirip jaziń.

Ul, un, urt, ar, úrp, ayt, akt, as, uq, úy, úz, ún, iz, irk, is, iq, ırq, úr, aq, il, úsh.

62-shınığıw. Kóp noqattıń ornına tiyisli dawıslı seslerdi qoyp kóshirip jaziń.

...dvokat, ...hmiyet, ...yqı, ...shpelek, ...grar, ...ste, ...qlas, ...yqas, ...rdis, ...njir, ...yqulaq, ...rǵaq, ...lgek, ...shqın, ...ndew, ...mkaniyat.

§15. Qamaw buwın

63-shınığıw. Tekstti oqıp shıgiń. Qara hárıp penen jazılǵan sózlerdiń jasaliwına itibar beriń.

QARAQALPAQ SAZ MÁDENIYATÍ

Saz, nama xalıq penen birge tuwilip, birge jasaydı. **Biz** bunı xalıq arızı mísalında da kóremiz:

Perishte adam gewdesin soǵıp bolıp **jan** bererge kelgende janǵa qarap «gewdege **kir**» dese, gewde «ishi qarańǵı eken, kiriwge qorqaman» depti. Sonda perishte **sazdı** qolına alıp shertken eken, jan muzıkanıń **siyqırılı** hawazına birden erip ketip,

adamníň gewdesine kirgenin bilmey qalıptı. Sonıń ushın da:

Saz benen **sáwbetti** yalǵan demeňler,
Adam ata biniyat bolǵanda **bardur**,—
dep biykarǵa aytılmaǵan.

Qaraqalpaqlardıń tariyxınan málim bolǵanınday, olar jasaǵan qara úylerdiń ón jaǵında **duwtar** ildirilip turǵanı da xalqımızdıń **kórkem ónerge** júdá jaqın xalıq ekenin kórsetedi.

Dawıssız sesten baslanıp, dawıssız seske tamamlanǵan buwınǵa qamaw buwin deymiz. Mısalı: *tas, tis, jas, qant, bank, dásker, qar, tart, ses, jat, tórt.*

Qamaw buwınlar bir máni bildiretuǵın sóz túrinde de keledi: *jaz, qıs, gúz, bult, jer.*

64-shınıǵıw. Saz ásbap atamaların buwınǵa bólip kóshirip jazıń, qamaw buwınlardıń astın sızıń.

Qobız, duwtar, girjek, balaman, shıńqobız, nay, rubab, dáp, fortepiano, dombıra, sırnay, truba, bayan, akkordeon, violonchel, kontrabas, skripka, gitara, fleyta.

Tapsırma. Tómendegilerdi buwınǵa bólip kóshirip jazıń. Ondaǵı tuyıq buwınlardıń astın sızıń. «**Men súygen saz ásbabı**» degen temada tekst dúziń.

Saz ásbapları áyyemnen qamıs, bambuk, miywe aǵashları, teri, jipek, kokos ózozası, qabaq hám taǵı basqalardan islengen. Olar, tiykarınan, tarlı, úplep shertiletuǵın, teri qaplı, tilsheli, plastinkalı, elektr hám elektron saz ásbapları, idiofonlar degen toparlarǵa bólinedi.

Xalıq sazları xalıqtıń, millettiń ruwxıy sanası, kózqarasları, tariyxı hám mádeniyatına baylanıslı dóreledi.

65-shınıǵıw. Berilgen «**Sóz-jumbaq**» kestesinde úsh buwınlı sózler berilgen. Siz tek ekinshi qamaw buwındı durıs qoysańız, bir sóz payda boladı.

1-buwın	2-buwın	3-buwın
pal	qat	lıq
may	túr	lıq
das	qan	qan
dıq	wan	sız
hesh	tur	lık
dás	dan	day

66-shınıǵıw. Berilgen qaraqalpaqsha ay atların buwıngá bólip jazıń. Olar qanday buwinlardan jasalǵanlıǵın aytıp beriń.

Dáliw, hút, hámal, sáwir, jawza, saratan, áset, súmbile, miyzan, aqırap, qawıs, jeddi.

67-shınıǵıw. Sózlerdi buwıngá bólip kóshirip jazıń. Ashıq hám tuyıq buwınnıń jasalıwına itibar beriń.

Mádeniyat, ádepnama, qanalas, shógirme, uya, parız, shákirt, ashshı, doslıq, salma, shańaraq, kergi, dásker, basqur, qabırǵa, baqan, bosaǵa, mańlaysha, túyme, dana.

68-shınıǵıw. Berilgen sózlerdiń ekinshi buwinın ornı-ornına durıs qoysańız sport túriniń atamaları payda boladı.

vo	wi	bol
ju	tı	riw
tar	shar	siw
bas	ley	man
se	ket	riw
qa	qa	bol

69-shiniğıw. Sózlerdi buwinniń túrlerine ajıratıń. Xojalıq aǵzalarınızdırń tuwilǵan jılın keltirip, gáp qurań.

Tishqan, sıyır, barıs, qoyan, ulıw, jilan, jılqi, qoy, meshin, tawıq, iyt, qara kiyik (dońız).

Úlgi: Azada baliq jılı tuwilǵan.

§16. Sózlerdi ótkermelew

70-shiniğıw. Oqıń. Sózlerdi buwınǵa bólip, olardıń ótkermeleniwine itibar beriń.

Xalıq penen dos bol, atıń shıǵadı. Aqılsız dostan, aqıllı dushpan artıq. Ashıw — araz, aqıl — dos. Dostıń eskisi jaqsı, kiyimniń jańası jaqsı. Dushpan kúldirip, dos jılatıp aytadı. Jolǵa shıqsań joldasıńdı tawıp shıq. Dos — dostıń aynası. Doslıqta mánzıl bolmas. Terek tamırına súyener, adam doslarına súyener.

Eki yamasa onnan da kóp buwınlı sózlerdiń bir qatarǵa sıymay qalǵan bólekleri jańa qatarǵa buwınǵa bólip ókeriledi. Mısalı: Mek-tep, kitap-xana, kitapxana, kitapxa-na, Qa-raqalpaqstan, Qara-qalpaqstan, Qara-qal-paqstan, Qaraqalpaqstan, Gú-layım, Gúla-yım hám t.b.

Sózler buwınlarǵa defis (-) arqalı bó-linedı, ótkermelengende ol aldıńǵı qatarda qaldırılıdı, ekinshi qatarǵa defis qoyıwǵa bolmaydı.

71-shınıǵıw. Berilgen kóp buwınlı sózlerdi hár qıylı jaǵdayda ótkermelep kóshirip jazıń. Ayırmashılıǵın túśındırıń.

Qawın, Qarataw, arna, shayır, «Jetkinshek» gazetası, Berdaq milliy muzeyi, Shomanay, Qońırat, Kaspiy teńizi, qosıq, kitap, «Ayqulaq» kórsetiwi, Ústirt tegisligi, Temirbekler mektebi, Joqarǵı Keńesi, Doslıq kanalı, «Tórt erinshek» ertegi.

 Tapsırma. Tekstti oqıń. Mazmunın úyreniń. Hárbir sózdi buwıńga bólip, qalay ótkermelew kerekligin túśındırıń.

Salamat dene — salamat pikirlewdiń tiykari. Solay eken, keleshekte eldiń ardaqlı azamatı bolıp jetilisiwi ushın, birinshi náwbette salamat boliw dárkar.

Salamat pikirlewge, sonday-aq súyeklerdiń bekkem hám kúshli boliwı ushın kalcıy, fosfor, magniy, marganec hám D vitaminini balalar ushın júdá paydali.

Kalcıy sút ónimlerinde, tvorog, sırdıa kóp muǵdarda, kók shóplerde, selderey, salat japıraǵı, badam, günji hám balıqta jeterli dárejede boladı.

Fosfor hám magniy kalcıy menen birge góza, piste, qıyar, kapusta, kishmish hám qara qárelide boladı.

Manganec súyeklerdi bekkemlewshi tórtinshi element bolıp, ol banan hám miywelerde boladı.

D vitaminini quyash nurlarında boladı. Quyash kalcıydiń dostısı, lekin teriniń dushpanı. Sol ushın da,

quyash astında shijgırğan issı kúnleri kóp júriw hár qıylı kesellik shaqıradı.

Balalar, bul máslahátlerdi bilip qoyǵanınız ziyan emes.

72-shiniǵıw. Kóshirip jaziń. Qara hárip penen jazılıp turǵan sózlerdi hár qıylı jaǵdayda ótkermeleń.

1. Jasasin baxıt nizamı — **Konstituciya!** 2. Biziń **klastıń** oqıwshıları «Jetkinshek» gazetasına jazıldı. 3. **Amangeldi J.Aymurzaevtiń** «Jetimniń júregi» romanın, **men** I.Yusupovtiń «Ómir, saǵan ashıqpan» qosıqlar toplamın oqıp shıqtım. 4. **Moynaq, Qońırat**, Xojeli rayonları arqalı asfalt jol Nókiske keledi. 5. Men jazda Tashkent, **Samarqand**, Buxara qalalarına sayaxatqa barmaqshıman. 6. Men **Aral** teńizi boyında jasayman.

Barlıq sózlerdi de keyingi qatarǵa ótkermeley beriwigə bolmaydı. Ol ushın belgili bir qaǵıydalar basshılıqqqa alınadı:

1. Bir buwınlı sózler ótkermelenbeydi: *as, er, bir, tört, sen, al, ber, fayl hám t.b.*

2. Buwin jasawshı dawıslı sesti bıdiretuǵın háriptiń bir ózin aldınıǵı qatarda qaldırıp ótkermelewge bolmaydı. Ol aldınıǵı yaki keyingi buwınǵa qosılıp ótkermele nedı. **Mısalı:** *A-na emes, ana; a-nası emes ana-sı; á-debiy emes, áde-biy hám t.b.*

3. Adam atlarınıń qısqartılıp alıngan bas háribin familiyadan bólip alıp ótkermelewge yamasa burıńğı jolǵa qaldırıp ketiwge bolmaydı. **Mısalı:** *A.S.-Pushkin dep emes, A.S.Pushkin; T.-Qayıpbergenov emes, T.Qayıpbergenov hám t.b.*

4. Bas hárıplerin alıw jolı menen qıs-qartılıp jasalǵan sózler ótkermelenbeydi: QR, AQSH, QMU. **Usınday sózlerge jalǵanǵan qosımtalardı ótkermelewge boladı.**

Mısalı: QR-da, AQSH-tan, QMU-da hám t.b.

5. Cifr menen keletuǵın hárıpten ibarat shártlı belgi hám menshikli atama sózler cifrdan bólínip, keyingi qatarǵa ótkermelenbeydi. **Mısalı:** 10 kg, 10 sm, 5-klass, «Yak-40» (samolyot), «Buxara-6», «Doslıq-2» (paxta sortlari), «Neksiya-2» (jeńil avtomashina), «Olimpiada-2020» (jaris) h.t.b.

73-shınıǵıw. Ótkermelewge bolmaytuǵın sózlerdi terip kóshirip jazıń hám sebebin túsındırıń.

Men, S.Saqlapbergenov, QR da tuwildim. Qanlıkól rayonında jasayman. 23-sanlı mekteptiň 5-klasında oqıyman. Mektebimizden belgili qá-nigeler jetilisip shıqtı.

Meniń apam usı mektepte tájiriybeli ustaz bolıp islegen. Házır — napaqada. Onı hámme húrmet etedi. Onıń shákirtleri oǵada kóp. Men apamdı júdá jaqsı kóremen. Ol maǵan da ustazlıq etip úyretti.

74-shınıǵıw. Berilgen sózlerdi ótkermelew qaǵıydasına muwapiq ótkermelep jazıń.

Nókis qalası, K. Sultanov, QRna, NMPIden, BMSH ta, UMS ke, 12 kg, T.Qayıpbergenov, QXRnan, ATSten, «AN — 24» samolyoti, Shortanbay sortı.

 Tapsırma. «**Meniń balalıǵım**» degen temada jasaytuǵın jerińiz haqqında tekst dúziń. Ondaǵı sózlerdiň ótkermeleniwine itibar beriń.

§17. Orfoepiya haqqında túsinik

75-shınığıw. Sózlerdiń durıs jazılıwına itibar beriń. Olardı birme-bir aytıp kórip, ózgesheligi bolsa anıqlań.

Óner, qaraǵım, dástúr, kózsız, kúye, qulıp, ora-mal, sálemlesiw, shegirtke, jambilsha, abıray, awıllas, álipbe, ájapa, baqanshaq, bárekella, aynalayın, kórkem óner, kásip óner, ulıwma, maǵlıwmat, túngi, jonǵı, aylanba, jasırınbaq, qara jorǵa, qoshqar mýyiz.

Hárbir xalıqtıń dáslep awızeki sóylew tili qáliplesedi. Awızeki sóylew tiliniń tiykarında onıń jazba tili payda boladı.

Sózlerdi ádebiy tildiń normalarına sáykes aytıw qaǵıydarların úyrenetuǵın ilim *orfoepiya* delinedi. Kóbinese, sózlerdiń aytılıwı menen jazılıwı bir-biri menen sáykes keledi, ayırım jaǵdaylarda ýana kerisinshe bolıwı mýmkin.

Máselen, basshi—bashshi, azanǵı—azańǵı, túngı—túńgi, kúlkı—kúlkú, bó-lek—bólók sózleriniń dáslepkisi—jazılıwı, keyingisi—aytılıwı.

! **Orfoepiya**—grekshe **orthos**—«durıs», **e-pos**—«sóylew» degen sózlerden kelip shıqqan.

76-shınığıw. Tekstti oqıń. Ondaǵı aytılıwı menen jazılıwı bir-biri menen sáykes kelmeytuǵın sózlerdi anıqlań.

GOLF OYÍNÍ

Golf — sport oyınıńıń bir túri. Onıń watani — Shotlandiya. Ol jeke yaki komandalıq oyın bolıp,

golf maydanında az soqqı sanı menen kishkentay toptı golf tayağı menen arnawlı shuńqırlarǵa kirkizip jarisadi.

Oyında 14 túrli golf tayaǵınan paydalanadı. Oyıñshıdan golf maydanındaǵı 18 shuńqırǵa az soqqı menen toptı kirkiziw talap etiledi.

77-shınıǵıw. Berilgen hárbir sózden keyin sıziqsha qoyıp, olardıń durıs jazılıwın kórsetiń.

Abroy, ahwal, aynanayıń, bórók, súrgú, hágós, shaqaluw, shengel, shapik, shúyól, shiyiq etúw, shipager, bóbók, shorshuw, shögúrmó, estapeta, aftobus, konkrı, fanetika, toranǵıl, quliptas, kampaniya, aldınǵı.

 Tapsırma. Sózlerdi aytılıwi menen kóshirip jazıń.

Tárip, qánige, ángódek, ruw, ásbap, qumırsqa, qırq, lekin, táǵdir, miyirman, áwlad, ókpe.

Úlgi: aylanba jol — aynalma jol.

§18. Orfografiya haqqında túsinik

78-shınıǵıw. Berilgen sózlerdiń qaysı biriniń durıs jazılıp turǵanlıǵıń anıqlań.

Bes atar—besatar, bet awzı—bet-awzı, densawlıq—den sawlıq, aynanayıń—aynalayıń, tábiyat tanıw—tábiyattanıw, qırq—qırıq, bostan bosqa—bostanbosqa, botakóz—bota góz, boy óser—boyóser, pesa—pyesa, fanetika—fonetika, toranǵıl—torańgil, zúriyat—zúryad, ózara—óz ara, qıynalıw—qıylanıw.

|| **Sóz hám onıń mánili bólekleriniń durıs jazılıw qaǵıydalar jıynaǵı orfografiya deli-** ||

nedi. Bul til biliminde *imla* dep te aytılıdı.

Orfografiya sózlerdegi dawıslı hám dawıssız seslerdiń, túbir hám qosımtalardıń, kómekshi hám qospa sózlerdiń bir qıylı durıs jazılıwın, ótkerme hám bas háriplerdiń durıs qollanılıwın úyretedi.

Mısalı: *pedagog*—*pedagok*, *qara* *qoy*—*qara* *ǵoy*, *jazsın*—*jassın*, *ala* *kel*—*alagel*, *sarı* *at*—*sarat*, *bara* *almaydı*—*baralmaydı*.

Bul sózlerdiń dáslepkisi—durıs jazılıwi, keyingisi—durıs aytılıwi.

! **Orfografiya** — grekshe **orthos** —«durıs», **grafo** —«jazaman» degen sózlerden kelip shıqqan.

Tapsırma. Oqırı. Qay jerlerde orfografiyalıq qádelerdiń buzılğanın anıqlań. Olardıń durıs jazılıwın kórsetiń.

Qaraqalpaǵıstanda xalıq xojalığı rawajlandı. Házir onda kóp ǵana ózgerisler bar.

Qaraqalpaǵıstan — paxtalı ülke. Tuwısqan úlke-mizde aq altınnıń zúrááti jıldan-jılǵa artıp baratır. Qaraqalpaǵıstanda baliqshılıq ta rawajlanǵan. Bul úlkóde jasawshi hárbir adam bir-biri menen tuwusqan. Olar Watan ushın xızmet isleydi.

79-shınıǵıw. Sózlerdiń tiyislisin qoyp kóshirip jazıń.

1. —Balam, (aynanayıń, aynalayıń), mına attı suwgarıp kel!
2. G. Esemuratovaniń «Jiyren» povesti júdá (qızıqlı, qızıqarlı) eken.
3. (Hesh kim, heshkim) (hesh-qashan, hesh qashan) umitilmaydı.
4. Klasta diktant jumısın (talıqladıq, talqıladıq).
5. Dayım (kolledjde, kalledjde) oqıydı.
6. Maqset Ótemuratov, Rashid Xojasovlar — «Nihol» sıyıǵınıń (laureatları,

lawriatları). 7. Mekteptiň aldına (Xosh kelibsiz, Xosh kelipsiz) dep jazılğan. 8. Sabaqlıqlar (baspa xanadan, baspaxanadan) shıǵadı. 9. (Densawlıq, Den-sawlıq) — tereń baylıq.

10. (Hár kim, hárkim) ózi bilip almasa tálim, Oǵan úyrete almas (heshbir, hesh bir) muǵallim.

 Tapsırma. Úyde «Meniń respublikam» temasında jo-ba dúzip, kishi kólemli shıǵarma jazıń.

FONETIKADAN ÓTILGENLERDI TÁKIRARLAW

 Tapsırma. Muǵallim ushın esletpe: Tómendegi úlgide oqıwshılar ushın sorawlı kesteler islep tarqatıń. Waqt belgilep, olardıń orınlawın qadaǵalań. Tekserip, bahalań.

Fonetika ne haqqında ilim?	
Ses hám háriptiń parqı qanday?	
Grafika ne haqqında ilim?	
Dawıslı seslerdiń qanday túrleri bar?	
Dawıssız seslerdiń qanday túrleri bar?	
Buwın degen ne? Onıń qanday túrleri bar?	
Qanday sózlerdi ótkermelewge bolmaydı?	

80-shınıǵıw. Oqırıń. Álipbe tártibi menen jazıń.

Aral boyı, Kavkaz tawı, «Erkin Qaraqalpaqstan» gazetası, Ájiniyaz mektebi, Gárezsizlik kóshesi, Sheriwhi kanalı, T.Qayıpbergenovtıń «Qaraqalpaq dástanı» romanı, Tashkent, Ózbekstan, Berdaq sazlı teatri.

81-shiniğıw. Sózlerdiń aytılıwına itibar beriń hám hárbir sózdiń qasına aytılıwın da jazıp shıgıń.

Awız, xalıq, kórk, qoyıw, xatshı, klass, metall, taraq, tep, sep, boqjama, kátquda, qoljazba.

82-shiniğıw. Berilgen sózlerdi durıs aytılıwi boyınsha jaziń.

Túlki, kúlki, Dosjan, Sársenbay, on bes, ushsa, aq ılaq, qazsa, muzsız, boz jer, ónbedi.

83-shiniğıw. Berilgen sózlerdiń aytılıwi hám jazılıwına itibar beriń, ayırmashılıqların este saqlań.

Atawız—atawuz, álipbe—alippe, bayıwlı—bayuw-lu, bólek—bólók, gúrek—gúrók, dógerek—dógó-rek, esnew—esnów, jaǵıw—jaǵuw, zúráát—zúrá-hát, isenbew—isenbów.

 Tapsırma. Berilgen sózlerdiń aytılıwın jazıp shıgıń.

Ádewir—..., ádiwli—..., ájaǵa—..., ájeptáwir—..., állekim—..., ápsana—..., átóshkir—..., áwlad—..., áyte-wir—...,

84-shiniğıw. Berilgen gáplerdegi sózlerdi fonetikalıq tallaw tártibi tiykarında tallań.

1. Ustazlıq etken jalıqpas.
2. Miynet túbi—ráhát.
3. Adam adamǵa miyman, jan gewdege miyman.
4. Ilim iyne menen qudıq qazǵanday.
5. Alım menen dos bolsań, jeterseń muratqa.
6. Sana, sanamay segiz deme.

FONETIKALÍQ TALLAW TÁRTIBI

1. Dawıslı háriptiń astın bir, dawıssız háriptiń astın eki siziniń.
2. Dawıslı bolsa túrin aniqlań:
 - a) sóylew aǵzalarınıń xızmetine hám aytılıwına qaray túri (juwan, jińishke);
 - b) erinniń qatnasına qaray túri (erinlik, eziwlilik);
 - c) awızdıń ashılıwına qaray túri (ashıq, qısıq).
3. Dawıssız bolsa túrin aniqlań:
 - a) dawıstiń qatnasına qaray túri (únli, únsiz).
4. Sózdi buwıngá bóliń hám buwın túrin (ashıq, qamaw, tuyıq buwın) aniqlań.
5. Sózdi hár qıylı jaǵdaylarda ótkermeleń.

LEKSIKOLOGIYA

§19. Leksikologiya haqqında túsinik

85-shınıǵıw. Tekstti oqırıń. Onıń mazmuni boyınsha pikirlesiń. Sózlerdiń mánilerine itibar beriń.

KITAP — QÁDIRDAN DOS

Adam ushın kitaptan áziz hám jaǵımlı sırlas dos joq: onda perde menen giyne joq; onıń sózlerinde ótirik hám qáte bolmaydı. Kitap óz dostınıń kewlin qaldırmayıdı, ol saǵan tek payda keltiredi. Kitaptıń iſhinde barlıq ilim-bilim jaylasqan, sonlıqtan da: «Kitap — aqıl qalası», — dep ataladı.

Kimde-kim kitaptı kóp oqısa, kitap onıń zeynin ashadı. Kitap — ádep-ikramlılıq káni, bilimniń bulaǵı.

Insanǵa hárqanday bilim shoqqısın iyelewde kitaptıń ornı úlken. Hátteki, ata-babalarımız kitaptı qolına alıp, onı áweli kózlerine súrtken. Olar kitaptı

jırtpaǵan hám pataslamaǵan. Kitaptı baylıq dep bilgen. Kitap ilim úyretkeni ushın da ata-babalar onı teberik bilip, joqarı jerde, kitap tekshesinde saqlaǵan. Kitapqa degen qumarlıq balalıqtan baslansa, onıń kewlinde dúnyaǵa gózzal názer menen qaraw sıyaqlı sezim payda boladı. Sonlıqtan, kitap—barlıq bilimniń kózi, ilimniń gáziynesı.

 Tapsırma. Tekstti oqırı. Mánisin aytıp beriń. Bul boyinsha klaslas doslarińız benen pikirlesiń.

Tilimiz júdá bay. Ol arqalı túsiniklerińizdi sóz arqalı jetkiziwińiz benen birge, ózińizdiń hár túrli qat-nasılızdı da bildiriwińiz múmkin. Siz kitaptı joldas etken, kózqarası keń, pikirlew dúnyası bay adamdı sawatlı, uqıplı, quntlı, ziyrek, aqıllı, ilgir, bilimli, algır sıyaqlı birqansha sózler menen túsindiresiz, sonday-aq oǵan ózińizdiń unamlı hám unamsız bahańızdı beresiz. Máselen, qıl qálem ájayıp reńli súwretler salıw, qobız ózinen hár túrli jaǵımlı ses shıǵarıw, dáridármaglar insanǵa shıpa beriwig, qurılıs ásbaplari jańa nárseni quriw múmkinshiligine iye. Biraq, onnan hárkim hár qıylı paydalananadi.

Eger bul qurallar naǵız ustasınıń qolına tússe, adamlardıń zárúrligine kerekli bir dóretpe payda boladı, onı ájayıp etip shıǵarıw sol jaratiwshınıń sheberligine baylanıslı. Olar usı jansız buyımlarǵa jan beredi.

Demek, oqıwshılar, sizler de sózlerden sheberlik penen paydalaniwdı qáleysiz be? Onda biz benen birge bolıń.

**Leksikologiya—til biliminiń bir tarawi.
Bul termin grekshe «lexikos» hám «logos» sózlerinen kelip shıǵıp, sózlik quram**

haqqında ilim degendi ańlatadı. Demek, leksikologiya tildiń sózlik quramın úyrenetugin ilim.

Sózlik quram—tildegi barlıq sózlerdiń jynagi.

Leksikologiyada tiykarǵı birlik sıpatında sóz úyreniledi. Tildegi hárbir sóz belgili bir leksikalıq mánini bildiredi.

86-shınıǵıw. Berilgen naqıl-maqallardırıń dawamın durıs tabıń. Mánileri boyınsha pikirlesiń.

1. Mánisli sóz bahalı2. Sózdiń kórki—maqal,
- ... 3. Sóz júyesin tapsa, 4. Sóz — 5. Adamnıń júzine qarama, 6. Jaqsı sóz —

Kerekli sózler: mal iyesin tabadı; jannıń dármazı; aqıldan artıq baylıq joq; jarım ırıs; sózine qara; ózi qısqa, ózi jup.

87-shınıǵıw. Qawıs ishindegi sózlerden gáptıń mánisine sáykesin qoyıp kóshırıp jaziń. Ne ushın usı sózdi tańlaǵanıńızdı túsındırıń.

1. «Adam adamǵa (qonaq, miyman), jan gewdege (qonaq, miyman). (*naqıl*). 2. Ertegim erte boldı, qulaǵı (qısqa, kelte) boldı. (*ertekten*). 3. Taz (qınınan, qınabınan) pishaǵın suwırıp aldı. (*ańızdan*). 4. Onıń qoltańbası (shıraylı, gózzal, sulıw) eken. 5. Qalamızda birinen sóń biri (biyik, úlken) binalar qurılmaqta. 6. İnsanlardıń ólsedaǵı ózleri, kóp adamnıń (máńgi, uzaq) qalǵan sózleri. (*Y.H.H.*)

Tapsırma. Súwret tiykarında «**Anam — kábam**» degen temada tekst dúziń. Onda qollanılǵan sózlerdi ne ushın paydalanǵanıńızdı túsındırıń.

§20. Sóz hám onıń mánisi

88-shiniǵıw. Sózlerdi oqıń. Olardıń jeke turǵanda neni ańlatatuǵının aniqlań.

Taw, tas, muǵallim, oqıw, alıw, aq, qızıl, sarı, erte, azanda, kewilli, joqarı, biyik, on, on bes, men, sen, bizler, ah, úh, kewil, sezim, menen, hám, da, sıyaqlı, kátquda, bórik, túyme, gúltaj, úzik.

Sózdiń neni ańlatıwi, yaǵníy zatti, háreketti ya olardıń belgilerin bildiriwi sózdiń leksikaliq mánisi delinedi. Kóphshilik sózler zattıń atın, háreketti, olardıń belgilerin ańlatıp keledi: *bala, juwırıw, shaqqan, qızıl, tez, men, jeti t.b.*

Al geyparaları tek ǵana sózlerdi gáp iishinde baylanıstırıw ushın kómekshilik xızmet atqaradı. Predmetti, háreketti, olardıń belgilerin ańlatpaydı, mánili sózlerge qosılıp, qosımsha máni ańlatadı. **Olar—kómekshi sózler.** Mısalı: *hám, menen, arqalı, tuwralı, ya, yamasa, birese t.b.*

Asan menen Nazlı keldi. Gáptegi Asan, Nazlı — adamnıń atın, keldi—háreketti ańlatadı, menen sózi Asan hám Nazlı sózlerin baylanıstırıp tur.

89-shiniǵıw. Kóshirip jazıń. Mánili sózlerdiń astın bir, kómekshi sózlerdiń astın eki sızıń.

1. Alpamıs penen Qarajan besinshi klasta oqıydı.
2. Kún sayın doslıǵımız bekkemlenip atır.
3. Kólde úyreк, ǵaz, qutan, qasqaldaq, balıqlar kóp.

4. Aq biydayı turıp sulı sepkennen,
Taza salı turıp shigin ekkennen,
Jónsiz qırq kún qayǵı-uwayım shekkenen,
Densawlıqta bir kún shadlıq jaqsıraq. (*Berdaq.*)

90-shınığıw. Kóp noqattıń ornına tiyisli kómekshi sózlerdi qoyıp kóshirip jazıń.

1. Ózine kelgen ... sharshaǵanı ... bilindi.
2. Ishkendey heshnárseń joq ... ?—dep kóziniń astı ... bir qaradı. 3. Shóllep qalǵan ekenseń ... baǵanadan berli nege aytpadıń? 4. Jiyemurat kúldirip kewlin kóteriw ... ayttı. 5. ... shopanlar bir toqtamǵa kelmedi.

Kerekli sózler: soń, da, pa, ushın, biraq, góy, menen.

91-shınığıw. Berilgen sózlerdiń mánilerine qaray toparlarǵa ajıratıp shıǵırıń. Hárbirine gáp dúziń hám olardı túsındırıń.

Judırıq, qarma, kiymeshek, gúldirmama, sıqpan, shıǵanaq, túwe, sáwkele, quyın, taman, jegde, bilek, jawın, kespas, tárizli, jarma, tobiq, ónír monshaq, tánhá.

- ?
- 1. Sóz mánisi degenimiz ne? Misallar keltiriń.
- 2. Sózler qanday mánilerde qollanılıdı? Misallar keltiriń.
- 3. Kómekshi sózler qanday xızmet atqaradı?

§21. Kóp mánili sózler

92-shınığıw. Oqıń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdiń mánilerin bir-biri menen salıstırıń.

1. **Bas**—adamnıń eń joqarǵı múshesi. 2. Tawdıń **bası** appaq qar. 3. Bul iske sen **bas** bol. 4. Kóziń

awırsa, qolındı tiy (*naqıl*). 5. Istiń **kózin** tapqan, baxittıń ózin tabadı. 6. Aǵam áynektiń **kózin** saldı.

Esletpe: bas sózi birinshi gápte adamnıń bir múshesi, ekinshi gápte tawdıń joqarısı, úshinshi gápte basshılıq degen mánilerdi ańlatıp tur. **Kóz** sózi birinshi gápte adamnıń bir múshesi, ekinshisinde ádisin, usılıń degendi ańlatadı.

Qaraqalpaq tilinde mánili sózler *bir mánili* hám *kóp mánili* bolıp 2 ge bólinedi:

1. Tek bir mánini ańlatatuǵın sózler *bir mánili sózler* delinedi. Misali: *kitap, dápter, jer, baǵman.*

2. Eki yamasa birneshe mánilerdi bildiretuǵın sózler *kóp mánili sózler* delinedi.

Kóp mánili sózlerdiń mánileri bir-birine jaqın bolıp, bir sóz shaqabınan jasaladı. Olardıń qaysı mánide ekenligin sóz dizbeginde yamasa gáp ishinde kelgende ǵana ańlawǵa boladı. Al jeke turǵanda bolsa, ol ulıwma mánini bildiredi.

adamnıń kózi
bulaqtıń kózi
kúnniń kózi

áynektiń kózi
istiń kózi
iyneniń kózi

Tapsırma. Dápterińizge **ótkir** sóziniń tuwra hám awıspalı mánilerde keliwine gáp qurap, kesteni toltrırıń.

Ótkir	pishaq
	sóz
	kóz
	qiyal

93-shınıǵıw. Gáplerde **jol**, **júrek**, **bas** sózleriniń qanday mánilerde qollanılıp turǵanlıǵıń aytıp beriń.

1. Awıldıń arası tas jol. 2. Sharap ata ómir jolın aytıp berdi. 3. Anam kórpeshe quraqtı durıs qurawdıń jolın úyretti. 5. Ol júregin uslap kiyatır. 6. Mashinanıń júregi soǵıp tur. 7. Buǵan júrek kerek. 8. Allaniyaz ata awılımızdıń júregi edi.

94-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. **Qosıw, etek** sózleriniń astın sizip, olardıń qollanılıwına itibar beriń.

1. Ana—tábiyatımızdı qorǵawǵa hárbir insan óz úlesin qosıw kerek. 2. Paraxat Jiyrendi báygige qosıw ushın bapladı. 3. Kempir etegine quylıp aqqan kóz jasın jeńi menen súrtti. (K.S.) 4. Qaratawdıń eteginde Xojakól awılı jaylasqan.

95-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Gáplerdegi **qulaq** sóziniń kóp mánılıligin úyreniń.

1. Miltıqtıń qulaǵın basıp jibergende, pańq etken ses jańlap ketti. 2. Suwshi saǵanıń qulaǵın muqiyatlap bek kemledi. 3. Quwraǵan quw qobızdıń, qulaqların burayman. (*Jiyen jiraw*) 4. Malaqayınıń qulaǵın túsirip kiydi. 5. Qıyardıń kógerip kiyatırǵanın onıń shıǵarǵan eki qulaǵınan bildim.

 Tapsırma. Joqarıdaǵı úlgı boyınsha **ayaq, bet, júz, qol, mańlay, awız, tumsıq** sózleriniń hár qıylı mánilerin tabıń.

- ? 1. Kóp mánili sóz degenimiz ne?
2. Bir hám kóp mánili sózlerdi qalay anıqlawǵa boladı?
3. Bas sóziniń tuwra mánisinen basqa qanday mánileri bar?

§22. Sózlerdiń tuwra hám awıspalı mánisi

96-shınıǵıw. Oqırıń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdiń mánilerin salıstırıń.

1. **Polat** oraǵı qolında.... (*Kúnxoja*) 2. Som **polattan** jaratılǵan bilegi. (A.D.) 3. Maylı awqat **júregime** tiydi. 4. **Altın**—qádirli metall. 5. Oqıwshılıq **altın** dáwir qızıqlı ótpekte. 6. Ol **júregi** sap adam edi.

Misallardaǵı **polat**, **altın**, **júrek** sózleriniń birinshisi tuwra (negizgi) mánide, al ekinshisi awıspalı mánide qollanılıp tur.

Tuwra mániler sózdiń dáslepki mánisi boladı da, awısqan mániler olardıń turmıs talabına sáykes qosımsha mánileri bolıp tabıladı.

Sózlerdiń tiykarǵı mánisi tuwra máni delinedi. **Mısalı:** *Altın alma, algıs al.*

Sózlerdiń dáslepki mánisinen awısqan mánisi awıspalı máni delinedi. **Mısalı:** *Oqıwshılıq altın dáwirdiń qızıǵı óz aldına.*

Awıspalı mánili sózler, kóbinese kórkem shıǵarmalarda bir nárseni obrazlılıq, ótkirlik penen súwretlew ushın qollanılıdı. Sonlıqtan olar kórkem shıǵarmalarda kórkem súwretlew quralı sıpatında úyreniledi.

Demek, sózdiń awıspalı mánisi zatlar, qubılıslar arasındaǵı uqsaslıq yaki baylanısqa qaray dáslepki zattıń atı menen ekinshi bir zattı yaki qubılıstı qayta ataw arqalı payda boladı eken.

97-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Awıspalı mánide qollanılıp turǵan sózlerdi tabıń hám túsındırıń.

1. Búrkit házir siyrek ushırasadı. 2. Tawdan ushqan búrkit boldım. (*Berdaq*) 3. Onıń beti suwiqtan qızarıp ketti. 4. Tartınba, betke ayt.

Tapsırma. Berilgen tuwra hám awıspalı mánidegi **qattı** sóziniń sinonimlerin úyreniń. Onıń sáykes túsindirmelerin tawıp kóshirip jaziń.

1. Qattı dawılǵa ushıradıq.
2. Qattı ǵayratqa mindi.
3. Bay júdá qattı edi.
4. Jer qattı bolsa, ógız ógizden kóredi. (*naqıl*).

Sinonimleri: Tastay, miytindey; jigerli, hújdanlı; miyirmsiz, sıqmar, qatal; mıqlı, kúshli, shıdamlı, berk.

98-shınıǵıw. Berilgen sózlerdi tuwra hám awıspalı mánilerde qollanıp, gáp qurap jaziń.

Suńqar, túlki, qoyan, arıslan.

Úlgi: Úydiń arqaw jiplerin jiynastırdı. As—ómir arqawi.

99-shınıǵıw. Kóshirip jaziń. Awıspalı hám tuwra mánide qollanılıp turǵan sózlerdiń mánilerin túsındırıń.

1. Toǵayda jolbarıs bolmasa, saǵal ózin shax sanaydı. Sonday-aq, bir saǵalǵa jol bermespiz. (*T.Q.*)

2. Aspandı qara bult qaplap, jawın jawayın dep tur. (*S.J.*) Qara jilan, qara qurttıń, qanın shashqan bayramisań. (*A.D.*)

3. Ol bir túlki ǵoy! Túlki — haywannıń bir túri.

4. Kitabımdı taza uslayman. Meniń dostımnıń qálbi pák, taza.

100-shınıǵıw. Berilgen sózlerden awıspalı mánide qollanıp gáp qurap jaziń.

Palapan, juldız, altın, atlas, shaptı, shúmdi.

Úlgi: Arıslan—eń kúshli haywan. Batır arıslan qaytpaydı.

- ?
1. Sózdiń kóp mánililiği degenimiz ne? Misallar keltiriń.
 2. Sózlerdiń tuwra mánisi degenimiz ne? Misallar keltiriń.
 3. Awıspalı mánilerin qalay bilemiz? Misallar keltiriń.

§23. Sinonimler

101-shınığıw. Oqıń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdiń mánilerin salıstırıń.

1. Garri aqlığın **qasına** shaqırdı. Bala atasıńıń **janına** kelip otırdı. 2. Arıslan—**qarıwlı**, Ernazar—**kúshlı**. 3. Onıń paltosi **sulıw**, kólegi **shiraylı** eken. 4. Asqardıń minezi **awıır**, ózi **salmaqlı** kórinedi.

Sinonim grekshe sóz bolıp, bir atamalı degen mánini ańlatadı.

Seslik qurılısı hár túrli, mánileri bir-birine jaqın sózlerge sinonim sózler delinedi.

Mániles sózler ekewden birneshege shekem bolıwı múmkin: kóp-mol-nobay, batır-er jürek, qaysar-qaytpas, úlken-náhán-taynapır, adam-insan, muǵallim-oqıtıwshi.

Tapsırma. Berilgen sinonimlik toparlardı úyreniń. Mánilerin túsındırıń.

1. Ańgime, gúrrıń, ǵap.
2. Em, shıpa, dawa.
3. Er, batır, qaharman.
4. Muzlaw, qatiw, tońıw.
5. Tez, jıldam, shaqqan, dárrıw, shalt, zamat.

102-shınığıw. Berilgen sózlerdiń ishinen sinonimlerdi terip jazıń. Olardı gáp ishinde keltiriń.

Sońında, átirapta, aqırı, járdem, xoshlastı, kómek, mángı, ráhát, ház, aybındı, seskendi.

Tapsırma. Berilgen sinonim sózlerdi úyreniń. Sinonimlik qatardaǵı tek bir sózge gáp qurań.

1. Biyik, joqarı, báleñt, asqar, tóbe. 2. Biymaza, tentek. 3. Námentay, kishkentay. 4. Barmaq, sawsaq. 5. Ázzi, názik, áljuwaz, hálsiz, kúshsiz. 6. Terek, aǵash, daraq. 7. Tándar, quwatlı, quwnaq.

103-shınıǵıw. Gáplerdi kóshirip jazıń. Qara hárip penen berilgen sózlerdiń sinonimlerin qawıstiń ishinde kórsetiń.

1. Tústen berli jawǵan jawın ele **tıńǵan** (...) joq. 2. Tinışlıq pa? **Biymezgil** (...) ne qılıp jürseń, qaydan kiyatırsań,—dedi jańa kelip jatqan Bektursın. 3. Biraq ol tez júrip kete almadı, jol **tayǵaq** (...) boldı. 4. Qalǵanı maǵan **qarańǵı** (...) boldı.

Tapsırma. Dáslep tekstti oqıp shıǵıp, ol haqqında pikirlesiń. Ondaǵı sinonimlerge iye sózlerdi tabıń hám mánilerin túsındırıń.

Eyfel minarası — Parijdiń eń sawlatlı esteliǵi. Ol quriwshısı Gustav Eyfeldiń atı menen atalǵan. Parijdiń bul nıshani waqıtsha imarat sıpatında 1889-jılı qurıp pitkerilgen. Biyikligi—322 metr. Monxettendegi Kraysler salınaman degenshe 40 jıl dawamında dúyanıń eń biyik minarası bolıp keldi.

Dúyanıń 7 ájayıbatınıń ishinde Eyfel minarası ekinshi orında tur. 2005-jılı usı minaranıń túbine suw qatırılıp, muz aydını islengen. Oǵan hár kúni dúnya júzinen kóp turistler keledi.

104-shiniğıw. Kestelerde berilgen sinonim sózlerdi durıs tawıp kóshirip jazıń.

Qorlıq	kewil	ádep
Adam	áwel	ashıw
Basqa	ádewir	qos
Er	joqarı	qábir
Dıqqat	qariw	paqır
Dáslep	shıpa	qaharman
Biyik	biyshara	kúsh
Biraz	azap	birtalay
Ayırım	jup	bazibir
Abayla	bóten	insan
Gayrat	kisi	itibar
Em	batır	dawa
Egiz	geybir	báleñt
Juwas	qáhár	ańla
Aybat	bayqa	ózge

 Tapsırma. Berilgen sózlerdiń sinonimlerin tabıń hám olardıń qollanılıw ózgesheligin anıqlań.

Adam, qasqır, qırǵawıl, maqset, malaqay, jorta, buyrıq, mudamı, adasıw, abayla, áste, birigiw, tapaltas, keńes, qızıq.

1. Sinonim sózler degenimiz ne?
2. Sinonim sózler qanday áhmiyetke iye?
3. Olardı qalay qollanıwǵa boladı?

§24. Antonimler

105-shiniğıw. Gáplerdi oqırı. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdiń mánilerin salıstırın.

1. **Uzaqtaǵı** aǵayinnen **jaqındaǵı** qońsı jaqsı. 2. **Jaqsınıń** jatı bolmas, **jamannıń** uyatı bolmas. 3. Ol aytilǵan jerge **bardı da keldi**. 4. **Ashshı** menen

dushshını tatqan biler. (naqıl) 5. Mendey sorlı dárti kóp, baxtı **az**. (Ájiniyaz) 6. **Qıs** qaplap tur, **jaz** emes.

Tilimizde mánisi jaǵınan bir-birine qarama-qarsı sózler ushırasadı.

Mánisi jaǵınan bir-birine qarama-qarsı sózler antonim sózler dep ataladı.

Mısalı: kóp—az, jaqṣı—jaman, biyik—pás, uzaqlaw—jaqınlaw, uzın—kelte, ariq—semiz, quwraq—iǵal, batır—qorqaq.

Antonim grekshe «anti» hám «onyma» sózleriniń birikpesinen payda bolıp, bizińshe qarsı atama, yaǵníy qarama-qarsı mánidegi atama degendi ańlatadı.

Antonim hár qıylı mánilerde kele beredi.
Mısalı: jaqṣı-jaman (sapasin), aq-qara (túrtúsın), kún-tún (waqitti), jılaw-kúliw (háreketti)
t.b. mánilerdi ańlatadı.

Al tilimizdegi duzlı, duzsız, kewilli, kewilsiz, arlı, arsız sózlerinde de qarama-qarsı máni seziledi. Olar da tek qosımtalarǵa baylanıslı, sol belginiń barı ya joǵı óana ańlatılıdı, sóz túbiriniń mánisi bir. Sonlıqtan bunday sózler antonim bola almaydı. Mánileri qarama-qarsı sózlerden jasalǵan jup sózlerde de qarama-qarsı máni bar, biraq olar da bir uǵımdı bildirgenlikten bir sóz retinde qaraladı.
Mısalı: uzaq—jaqın, ushiw—túsiw, jılaw—kúliw, az—kóp.

106-shınıǵıw. Oqırıń. Antonim sózlerdiń qanday máni ańlatıp turǵanlıǵıń aytıp beriń.

1. Jigitleri gezer qıs penen jazdı,
Astında árebi at, qolında sazi

(Ájiniyaz).

Tapsırma. Oqıp shıgını. Teksttegi antonimlik qatar düzə alatuğın sózlerdi tabırı.

Qoralardıń ishine qatara qara úyler tigiledi. Qıs ayları awıl adamları usı qara úylerdiń ishinde ómir keshiredi. Qıstiń qattı ayazlı keshlerinde qara úydiń ortasındaǵı oshaqqa ot jaǵıladı. Ayazda tońǵan balalar ottıń oshaǵına isınadı. Qattı ayaz kúnleri balalar kúni menen sol oshaqtıń dóberegide boladı. Tún bolganda, jatar waqta úy ishiniń hámmeși kórpege tíjalıdı. (Q.A.).

107-shınığıw. Qara hárip penen jazılğan sózlerdiń ornına antonimlerdi qollanıp, qáptı ózqertip iaziń.

1. Biziń awildıń ortasında **kishkene** baǵ bar.
 2. Olar barǵan jerinen **qanaatlanıp** qaytti. 3. Meniń dápterim júdá **taza**. 4. Biz qatarda ekewden **otırdıq**.

Úlgi: Baxít—kúshli bala. Baxít—ázzi bala.

108-shınıǵıw. Sózlerdiń antonimlerin tawıp jazıń.

Jaqsı, jaman, dos, dushpan, qısı, jazı, azlı, kóplı, aq, qara, erte, kesh, búgin, erteń, ash, toq, joq.

Tapsırma. Ádebiyat sabaqlığıńızdaǵı kórkem shıǵarma-lardan antonim sózleri bar misallardı tawıp kóshirip jazıń.

1. Antonim sózler degenimiz ne?
2. Qanday sózler antonim boladı? Misallar keltiriń.
3. Antonim bolıw ushın qanday túbirge iye bolıwi kerek?

§25. Omonimler

109-shınıǵıw. Gápplerdegi qara hárip penen jazılǵan sózlerge dıqqat awdariń. Olardıń mánilerine itibar beriń.

1. Júregim **suw** ete qaldı, tap **suw** túbine ketkendey boldım. (Á.Sh.) 2. Ol bir **oy** jerge barıp, **oy** túbine shúmdi. 3. **Qoy** qozlaǵansha onı qorada **qoy**. 4. Baǵdan kók **almanı alma**. 5. Eki **jas** bala dalada oynap júr. 6. Ol kózine **jas** aldı.

Biz sóylegenimizde ya jazǵanımızda seslik qurılısı boyınsha birdey, biraq anılatıp turǵan mánisi jaǵınan bir-birine heshqanday jaqınlaspaytuǵın sózlerden de paydalananız. Mısalı: 1. Periyza *suw* serpkendey tereń **oyǵa** battı. (K.S.) 2. **Oyǵa** ornalasqan bulardıń awılıníń terekleri gána kórinedi. (A.Á)

Bul misallardıń ekewinde de oyǵa degen sóz ushırasadı. Olardıń seslik qurılısı birdey bolǵanı menen, mánileri hár qıylı. Birinshi gápte **oyǵa**, **qıyalǵa** degen mánini anılatса, ekinshi gápte **páske**, **oy jerge** degen mánide qollanılıp tur.

Seslik qurılısı birdey, biraq mánileri hár qıylı bolǵan sózler **omonim** delinedi.

Omonim grek tilindegi «*homos*» hám «*onypa*» sózleriniń birikpesinen payda

bolıp, biziňshe bir qıylı atama degen mánini ańlatadı.

Olardın mánileriniń hár qıylı ekenligi sóz dizbegi mánisinen, olar arqalı aytılajaq tiykarǵı oy-pikirden anıqlanadı. Mısalı:

1. *Oı taǵı da, suwiq tús bildirdi.* 2. *Sol kúni Qarajan qaysar arqayın shirt uygıda jatıp, bir jaman tús kórdi.* («Alpamıs» dástanı) 3. *Sen bolsań «alma pis, awzıma tús» dep jatasan.*

110-shınıǵıw. Oqırı. Omonimlerdiń mánilerin anıqlań.

1. **Baxıt** anıq kelse, ya túske ense,
Bir jasım on jılıǵa tatır kórindi. (Berdaq)
2. Biraq onıń art jaǵında,
Dostı **Baxıt** otırdı aytıp. (J.D.)
3. Mına sózdi yadtan **shıǵarma** haslan,
Jaslıq saǵan beriledi bir ret. (I.Yu.)
4. Jigerlenip taǵı moldan,
Shıǵarma jaz xalqım ushın. (J.D.)

Tapsırma. Kóshirip jazıń. Berilgen misallarda qara hárıp penen berilgen sózlerdiń ne ushın omonim bolıp turǵanın túsındırıń.

Qapta qalǵansha, tapta qalsın.	Tuqımın tap ta , jerine bar.
Tawǵa jemis pitipti, Jep keteyik nemiz ketipti.	Esabın tawǵan eki asar.
Qurǵaq aǵash janar-sóner, Jas aǵashtan hasıl óner .	Óner kókke jetkizer.
Ákeń murap bolǵansha, jeriń oy bolsın.	Oqıw — oy aзиǵı, bilim — er aзиǵı.
Qap ta teń, dorba da teń	Qorqaq iyttiń qap qanınan úrgeni qattı.

111-shınığıw. Kóshirip jazıń. Omonimlerdi túsındırıń.

1. Tańdı uyqısız ótkerdi. 2. Azanda kerek zatların arqalarına tańdı da, jolǵa tústi. 3. Azanǵı astı taslama, túski tamaqqqa qarama. (*naqlı*) 4. Qaraqalpaqtıń bas kiyimi qara reńli bolǵan. 5. Awıldırıń ortasınan úlken arna qazıldı. 6. Sen bul niyetińdi anańa arna. 7. Qas qondıraman dep kóz shıǵarıp alma. 8. Ákeń murap bolǵansha, jeriń oy bolsın.

112-shınığıw. Sózlerdiń omonimlik sıńarların tawıp, sózlik diktant jazıń. Olarǵa gáp qurap, mánilerin túsındırıń.

Jaz, terme, aytis, tut, qarma, shıq, tal, salma, úy.

Úlgi: 1. Shańqay **tús**. 2. Sen tómenge **tús**.

1. Omonimler degenimiz ne?
2. Sózlerdiń omonimlik mánilerin qalay bilemiz?

LEKSIKOLOGIYADAN ÓTILGENLERDI TÁKIRARLAW

Tapsırma. Muǵallim ushın esletpe: Tómendegi úlgide oqıwshılardıń bilimin bahalaw ushın sorawlı keste berilgen. Olardı oqıwshılarǵa tarqatıp, waqt belgilep, orınlawın qadaǵalań. Tekserip, bahalań hám talqılań.

Leksikologiya ne haqqında ilim?	
Sózdiń leksikalıq mánisi degen ne?	
Sózlik quram degen ne?	
Kóp mánili sózlerdi omonim sózlerden qalay ajiratamız?	
Sózdiń awıspalı hám tuwra mánide qollanǵanı qalay bilinedi?	

Sinonim sózler ne ushın paydalanıladı?	
Antonim sózler menen omonim sózlerdiń parqı nede?	

113-shiniğıw. Oqıń. Teksttegi qara hárip penen berilgen sózlerdiń mánilerin anıqlap, dápterińizge kóshirip jazıń.

Kirkireshi. Qaraqalpaqlarda salıdan dán tazalap gúrish qılıwshı kásipti **kirkireshi** deydi. **Kirkireshi** eki adam boladı, olardıń **sali** tartatuǵın **digirmanınıń** bir jaǵı tas, bir jaǵı aǵash boladı, bular erkek adamlar boladı, bular kirkiresin arqasına salıp arqalap awılma-awıl júrip salıp tazalaydı, olardıń **tartqan** salısı tolıq taza gúrish bolmaydı, qalǵan jaǵın úy iyesi — hayallar **kelige** túyedi, onnan keyin taza gúrish boladı.

Kirkireshiler tuwralı: «Kóter kirkireńdi» degen **maqal** elege deyin saqlanǵan. (Q.A.).

114-shiniğıw. Oqıń. Mazmunın úyreniń. Sinonimleri bar sózlerdi tabiń. Sizler de muǵallimińiz benen usı muzeyge barıń.

ÚY MUZEYI

Bizler doslarımız benen birge paytaxtimızdaǵı Ámet Shamuratov hám Ayımxan Shamuratovalardıń úy muzeyine sayaxat ettik.

Á.Shamuratov—qaraqalpaq xalqınıń súyikli shayır hám jazıwshısı. A. Shamuratova—qaraqalpaq hayal-qızlarının shıqqan birinshi xalıq artısti. Muzeyde bizler bul eki insannıń ómir jolları, dóretiwshilik miynetleri hám xalqımız ushın islegen xızmetleri menen jaqınnan tanıstiq. Bul eki insandı óz kózimiz benen kórgendey boldıq. Muzeydegi Á.Shamuratovtıń jazǵan shıǵarmaları hám A.Shamuratovanıń

saxnada kiygen hár qıylı kiyimleri bizlerde úlken tá-sır qaldırdı. Bul kúngi muzeyge sayaxat arqalı kóp nárselerdi bilip aldiq.

Haqıyatında da, muzey xalqımızdıń tariyxın, milliy miyrasların óz ishine qamtíǵan qádirli dárgay ekenliginiń gúwası boldıq.

115-shınıǵıw. Muǵallimniń járdemi menen berilgen sózlerdiń mánisın aniqlań.

Aǵarǵan, ajırıq, Ayqulash, aylanba, alasha, antalaw, aǵgódek, aslam, atqulaq, atlas, átshók, ayaz, ayamáwiz.

116-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Olardıń mánilerin úyreniń.

Aylana—qır dóberek, átirap, ján-jaq, tórt tárep; áljuwaz—hálsız, kúsh-quwatsız; beles—biyik, dóń, qır, dóńes; qaramıq—shiye sıyaqlı tikenekli jabayı ósimlik; sabır—shıdam, taqat, tózim; taban—ayaqtıń tobiqtan tómengi jerge tiyetuǵın jalpaq beti; urpaq—tuqım, násıl, áwlad; húr—suliw qız, gózzal.

 Tapsırma. Mıṣallarda qollanılgan **kók** sóziniń tuwra hám awispalı mánisine berilgen túśindirmelerdi durıs sáykeslendirip kóshirip jazıń.

1. Kóktegi juldíz jímínlasti. 2. Qoy-eshkiler jaylıp kókke toydı. 3. Keregeniń kógi qıyılıptı. 4. Etindegi kóginen uyalıp júrdı. 5. Muzeyde kók kóylek saqlanǵan. 6. Kók kepterim júdá shiraylı.

Kerekli sózler: 1. Qara úy keregelerin baylanıstırıwshi túyme. 2. Qaraqalpaq hayal-qızlarınıń milliy kiyimi. 3. Zatlardıń túr-túsi. 4. Erte báhárde kógerip shıqqan shóp. 5. Aspan keńisligi. 6. Adam denesine túśirilgen daq.

Úlgi: 6 ~ 3. 6. Kók kepterim júdá shıraylı.
Kók. Zatlardıń túr-túsi.

TIL ÓSIRIW

 Tapsırma. Tekstti oqıń. Mazmunın sóylep beriń hám sorawlar dúziń. «Sawap isti hárkim hár kúni islew kerek» degen temada bayan jumısın jaziń.

«Ózbekstan Qaharmanı» Allaniyaz Óteniyazov 14 jasında ákesinen ayrıldı. Ákesi urısta qaza bolıp, urısqı birge ketken jorasınıń ákelip bergen xatında mınaday sózler jazılǵan edi:

«Balam, Allaniyaz! Adam eki maqset penen dúnyaǵa keledi: birinshisi, izinde jaqsı zúryad qaldırıw, ekinshisi, izińde jaqsı isiń menen at qaldırıw. Men sol maqsettiń ekewin de orınladım, sebebi men watan qorǵaw jolında janımdı qurban ettim. Bul, álbette, jaqsı is. Tiykarǵısı, men heshqashan ólmeymen, sebebi izimde sendey hadal perzentim qalıp atır. Endi saǵan aytarım: «Bárqulla anańniń aytqanın qıl! Heshqashan dúnyanı ózińe dos bilme! Qolıńnan kelse jetim-jesirge, górip-qáserge járdem et! Ótirik sóyleme, kisiniń haqın jeme! Usı násiyatlarımıdı orınlasań, men sennen ırzaman, qulinim! Ákeń Óteniyaz».

Mine, usı xattaǵı áke násiyatına sadıq qalǵan Allaniyaz bir ómir anasına súyenish boldı, adamlarǵa jaqsılıq isledi, atın tariyxta qaldırıp «Ózbekstan Qaharmanı» ataǵına iye boldı.

(«Jetkinshek» gazetasınan)

117-shınıǵıw. Dástan qaharmanları bolǵan qırq qızdıń obrazın qısqa gúrriń etip jaziń.

«QÍRQ QÍZ» DÁSTANÍ

Arıslanday aybatlı,
Jolbarıstay ýayratlı,
Palwan batır qırq qız,
Tóbege shashın túyedi,
Ílaqtı alıp qashqannıń,
Bir shetinen túyedi,
Qashqanlar keyin qaladı,
Shiday almay jigitler,
Quri shawqım saladı.

Quwip jetip ilaqtı,
Qızlar tartıp aladı,
Batır degen jigitler,
Sol jerde hayran boladı,
Surtayshaday zalımxan,
Sawashlı ullı maydanǵa,
Shirshıqtan sızıp ótedi.
Ertip qırq qız láshkerin,
Sarkovta sapar etedı.

Tekst

Tapsırma. Berilgen teksti oqıń. Ondaǵı gáplerdiń bir-biri menen baylanısılıwına itibar beriń. Mazmundı túsindiriwge háreket etiń.

Xalıq aldında sóyleytugın sóziń gózzal bolsın, bul sózdi xalıq qabil etsin. Xalıq seniń sóz benen báleñt dárejege eriskenińdi bilsin, sebebi adamnın mártebesin sóz arqalı biledi, sózdiń mártebesin adam arqalı bilmeydi. Hárbir adamnıń awhalı, hal-jaǵdayı da óz sózi astında jasırıngan boladı.

Áy balam, sózdiń aldı hámartin bil, olarǵa ámel qıl, sóylegenińde mánili sóyle, bul sheshenliktiń belgisi bolıp esaplanadı. Eger sóylegen waqtında sózdiń qanday mánige iye ekenligin bilmeseń, qusqa usaysań, bunday qusti totı deydi. Totı da sóyleydi, biraq sózdiń mánisin bilmeydi. Sózdi júdá qımbat dep bilgil, sebebi sóz qádirısız nárse emes. Bilgen sózińdi óz ornında qollanıp bil, waqittı biykar ótkizbe. (Káyqawis).

Belgili bir pikirdi tolıq bayanlaw ushın gáplerdi tildegi tiyisli qáğıydalar tiykarında baylanıstırıp *tekst* dúziledi.

Mánilik hám grammaticalıq jaqtan baylanısqan, bir temanı túsındırıwshi gápler tekstti payda etedi.

Gáp tamamlanǵan oydı bildirse, *tekst* oydını juwmaǵın bildiredi.

Tema teksttegi tiykarǵı pikirdiń ne haqqında ekenligin kórsetedi. Sonnan kelip shıqqan halda teksttiń teması da bolıwı múmkin.

118-shınıǵıw. Teksttegi gáplerdiń mánilik hám grammaticalıq baylanısılıwına itibar beriń. Ondaǵı waqıya mazmunın sóylep beriń. Ózińiz onnan kelip shıǵıp tema tańlań.

Kóp balalar menen men de tolıp harlap aǵıp turǵan japtıń boyına shomılıwǵa bardım. Japta bir aq saqallı ariq ǵarrı belbewlikke kelgen aǵın suwda qolı menen balıq uslaytuǵın kisidey qarmalanıp bir nársemi izlep jür. Balalardıń birewi: — Ata, suwǵa bir nárseńiz túsip ketti me? — dep edi, sonda ǵarrı:

— Belbewimde judırıqtay bir bólek qantım bar edi. Suwdıń boyına kelip sheshinip, suwdan túsip óteyin dep endi belbewimdi sheshe bergenimde, belbewimdegi qantım suwǵa dumalap tústi de ketti, — dedi. Buǵan balalar shaqaq urıp kúlisti.

— Ata, aǵıp turǵan suwda qant tura ma, qashshan-aq erip ketken ǵoy, — dep kúlisti. Sol balalar menen men de kúldim... (Q.A.).

SÓZDIŃ QURÍLÍSÍ

§26. Sózlerdiń qurılısı haqqında túsinik

Belgili bir túsinikti, pikirdi sóz arqalı bildiremiz.

Sózler tek bir bólekten ibarat bolıp keliwi mümkin. Mısalı: *awıl, qońır, ayt, shańaraq, tez*. Bunday sózler jáne de basqa bóleklerge bólínbeydi. Olar usı turısında pútin bir leksikalıq máni aňlata aladı. Sonday-aq, *awıl-liq, ayt-is, shańaraq-liq, tez-den, tez-lik, tez járdem sózlerin de qollanamız*.

Demek, sózler qurılısı jaǵınan mánili bóleklerden turadı. Olar birdey máni aňlatpaydı: biri leksikalıq máni aňlatsa, ekinshileri sózdiń mánisine jańa máni júkleydi yaki mánini ózgertedi.

Máselen, *sabaqlıq sóziniń qurılısının úyrenip kóreyik*: *sabaq sózi* bir pándi oqitwǵa ajiratılǵan oqıw waqtı **degen leksikalıq mánini bildiredi**; *sabaqlıq sózi* oqıw kitabı, kitap **degen leksikalıq mánige iye**. Bul *sabaq — sabaqlıq sózleri* eki túrli máni **bildirip ketti**. Al, *sabaqqa, sabaqlar, sabaǵım, sıyaqlı sózleriniń -qa, -lar, -im, -tı* bólekleri bul sózdiń mánisin ózgertip, sózdi basqa sózler menen baylanıstırıw xızmetin atqaradı.

Mısalı: *Bilim — aqıldırń shıraǵı*. Gáptegi *bilim sózi bil-im* (eki bólek), *aqıldırń sózi aqıl-dırń* (eki bólek), *shıraǵı sózi shır(a)-aq* (eki bólek) **degen bóleklerden turadı**.

119-shınığıw. Berilgen sózlerdi mánili bóleklerge ajiratıp kóshirip jazıń.

Xızmetker, sıylıqlar, quwanışhtan, klastan, qarańıdan, baslaw, aqılıl, etikshi, ańshı, toǵaydiń, kárxana, joldas, qamışlıq, sabaqta, aytti, keldi, hújdan, qosıqshı.

Sózler mánili bóleklerden dúziledi. Olar qurılısına qaray túbir hám qosımtalardan turadı. Máselen, *Watanım* sózi eki mánili bólekten ibarat: *Watan*—sózdiń túbiri, -im—qosımtası.

 Tapsırma. Berilgen sózlerdi mánili bóleklerge ajiratıń. Bul sózler ushın ortalıq bolǵan bólekti anıqlań.

1. Oydı, oyshı, oyla, oyshıl, oyǵa.
2. Kombayınshı, suwshı, dükánshı, esapshı.

120-shınığıw. Kóp noqattıń ornına kerekli qosımtalardı qoyırıń, sózlerdiń mánisinde bolıp atırǵan ózgerislerdi túsındırıń. Teksttiń mazmuni boyınsha pikirlesiń.

ESKI MÁDENIYAT ORAYÍ

Dúnya júzi ellerin... eń eski mádeniyat orayı Mısırdı jaylas.... Nil dáryası... tómengi alabı tábiyyiyyegeografiyalıq sharayatlarınıń qolaylıǵ... baylanıslı adamzat jámiyetiniń eń eski mádeniyat orayları... biri bolǵan. B.e.sh. 2800—2250-jıllar... bul el... dáslepki patshalıqlar payda bolǵan. Patsha (fraon) quday... adamı dep sanal..., oǵan ólmesi... burın úlken mavzoley salınǵan. Mavzoley piramida túrin... bol..., úlken taslar... óriledi.

Giza dalańlıǵında qurıl... úsh piramida... ibarat tastan órilgen mavzoley... eń biyigi Xufu 146,6 metr bolıp, tırnaǵınıń hárbir tárep... 233 metr bol.... Bul estelik b.e.sh. XXIV—XXVIII ásirler... salın....

121-shınıǵıw. Eki toparǵa bóliniń. Birinshi topar jer, ekinshi topar suw sózin túbir etip alıń, onnan sózler jasań. «**Kim kóp sóz tabadı?**» shınıǵıwın ótkiziń.

Úlgi: Oq, oqlı, oqsız, oqla, ...

- ?** 1. Sózdiń qurılısı degende nenı túsinesiz?
- 2. Ustazlarımızdı sóziniń qurılısin anıqlań.
- 3. **-shı, -jan, -sheń** qosımtaların sózlerge jalǵań hám payda bolǵan sózlerdiń mánilerindegi ózgerislerin túsındırıń.

Tapsırma. **-shılıq, -zar, -la, -shıl, -ma** qosımtaları járdeminde sózler jasań hám olardıń qatnasında gápler dúziń.

§27. Túbir hám qosımtalar

122-shınıǵıw. Sózlerdiń bóliwge bolmaytuǵın mánili bólegin qosımtalardan defis arqalı ayırıp kóshirip jazıń.

Qashıqlıq, birge, toǵayda, qolaylı, azanǵı, quşlar, namaǵa, aralıq, adamday, qaptalda, oyla, shanıshqı, qoysi, kózge, tústi, joldas, gúrek, sanań.

Sózdiń tiykarǵı mánisin bildirip, erkin qollana alatuǵın bólegi túbir delinedi. Túbir sózler basqa mánili bóleklerge bólinbeydi.
Mısalı: *baladan, dúnyanı sózlerindegi bala, dünья sol sózlerdiń túbiri, al -da, -ni onıń qosımtaları.*

Erkin qollana almaytuǵın, túbirge jalǵanıp oğan jańa yaki qosımsha máni bere-

**tuǵın, sonday-aq sózlerdi baylanıstırıwǵa
xızmet etetuǵın bólekke qosımta delinedi.
Máselen, doslıqtan sózindegı -lıq, -tan erkin
qollana almaydı.**

123-shınıǵıw. Sózlerdi túbir hám qosımtaǵa ajiratıp kóshirip jazıń. Olarǵa túbirles bolǵan sózlerdi tabıń.

Aspanǵa, sekirdi, jawǵan, sıqırılaǵan, qamışlıq, muzdıń, qayıqtı, ǵayratlı, qasqaldaqlar, shaǵalalar, qaharmanlıq, Araldıń, qarańgısı, járdemlesiń.

Úlgi: teńiz-de, tolqın-da.

124-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Qara hárip penen berilgen sózlerdi mánılı bóleklerge boliń. Olardıń qaysıları túbir hám qosımta ekenligin aytıń. Teksttiń ideyası haqqında pikirlesiń.

JOLBARÍS TÍRNAĞÍNDA

Avgust aylarınıń bir kúnleri **Ámiwdáryanıń** iyrimli aylanbasına qarmaq salıp otırman.

Arqam **toǵaylıq**, waqıt yarım aqshamnan ótti. Ay **súttey** jarıq. **Arqadan** tań samalı esip tur. Tik jardaǵı **qamıslardıń** sitırlısı Ámiwdáryanıń shılpıldaǵan dawısına qosılıp, awır bir hádiyiseniń **aldınan** shertetuǵın sazday bolıp turıptı.

Íq betten qurıp qoyǵan qarmaqlarımıdı tekseriwge **qamıslıqtıń** arası menen júrdim. Qolımda **sha-nıshqım** da bar. Hár **qarmaqtıń** arası júz qádem jer edi.

Birinshi qarmaqtan ótip, **ekinshi** qarmaqqa barsam, bir ılaqa ilinip, **shambırlap** atır. Barıp jipten tartsam hesh **kúsh bermeydi**. **Qolımdaǵı** shanıshqım menen shanıshqanım, qaptallap tiyse

kerek, zorǵa degende jańa tartıp alǵanımda oń jaǵımnan birnárse **urıldap** kele pát penen **dárya-nıń** irashına **qaǵıp jiberdi**. (Á.Sh.).

125-shınıǵıw. Berilgen sózlerden jańa máni bildiriwshi qosımtalı sózlerdi bir bólek, qosımsha máni júklewshi qosımtalı sózlerdi bir bólek jazıń.

Sayaxatshı, baqıldıń, sandırıqlaw, miynetkesh, jawırınlı, kewline, insapsızlıq, baǵmannıń, ekinshi, tezlew, utyuglew.

126-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına qawıs ishindegi sáykes qosımtanı qoyıp kóshirip jazıń.

1. Er jigitke miyasar, turaqlı... (-sız, -lıq), ziyreklik.
2. At basına kún tuwsa, suw...ı (-lı, -sız, -lıq, -sı). 3. At — er... (-ge, -di, -den, -diń) joldası. 4. El qoriǵan saq... (-sız, -sı, -lı, -man) bolar, jaman adam tıń (-sız, -lı, -sı, -la) bolar. 5. Námárt ata... (-ǵa, -ní, -sı, -dan) menen ayqasadı.

 Tapsırma. «**Haywanlar — biziń dostımız**» degen temada tekst dúziń. Sózlerdi túbir hám qosımtalarǵa ajıratıń.

-
1. Sózdiń qurılısı degen ne?
 2. Sóz qanday mánili bóleklerden dúziledi?
 3. Sózdiń qaysı bólegi túbir delinedi?
 4. Qosımta degen ne?
 5. Túbirdiń qosımtadan parqı qanday?

§28. Túbir hám sózdiń tiykari

 Tapsırma. Oqıń. Berilgen sózlerdi qurılısına qaray neshe bólekten turatuğının aytıp beriń.

1. Oqıw qayda bolsa, ullılıq bolar,
Bilim qayda bolsa, biyiklik bolar.
2. Aqlı kámil, ilimi zor,
Bilimli el bolmaydı qor (Berdaq).
3. Bilmegenin sorap úyrengeng — alım,
Arlanıp soramaǵan ózine zalım (Á.N.).
4. Bilim menen baxıt joli ashılar (Y.H.H.).

127-shiniǵıw. Tekstti oqıń. Onda qara hárip penen berilgen sózlerdiń neshe bólekten ibarat ekenin aniqlań. Sózlerdiń túbir hám tiykarların tawıp túsindiriń.

Qaraqalpaq xalqı dástanlarǵa bay. «Qırq qız», «Alpamıs», «Qoblan», «Sháryar», «Máspatsha», «Bozuǵlan», «Er Ziywar», «Qurbanbek» hám basqa da dástanlar házır xalıq arasında aytıladı. Olardı jirawlar qobızda jırlayıdı. Bul dástanlar neshshe ásırlerden beri xalıq tárepinen saqlanıp kiyatırǵan miyras. Olarda batır jigitler hám qızlar, olardıń watandı, xalıqtı súyiwshılıgi jırlanadı. Máselen, «Qırq qız» dástanındaǵı Gúlayım sulıw, aqıllı hám batır boladı. Ol qırq qızdı áskeriy shiniǵıwǵa úyretedi. Qızlar joqta eline jaw tiyedi: eldegi adamlardıń kimisin óltiredi, kimisin aydap ketedi, qalanı órteydi, malların, dúnyaların basıp aladı.

Gúlayım kelse eli talanǵan. Ol qızları menen birge dushpannıń eline baradı. Jawız xanın óltiredi. Jaqsı adamlardan bassı qoyadı. Anasın hám basqa da jerleslerin azat etedı. Eline olar menen birge qaytip keledi. Xalıqlardı doslastıradı.

Túbir sózler — bunnan arı qaray mánili bóleklerge bóliwge bolmaytuǵın leksikalıq birlik. Ol erkin türde bólek turıp ta, qosımtalardı qabil etip te máni ańlatadı.
Mısalı: ustaz, shákirt sózleri jeke turıp ta

leksikalıq máni bildirip tur. Ustazǵa, shákirtten sózleri qurılısına qaray eki bólekten ibarat: ustaz, shákirt — sózdiń túbiri, -ǵa, -ten — qosımtaları. Bul qosımtalar basqa sózler menen baylanıstırıp keledi. Ustazlıq, shákirtlik sózlerinde ustaz, shákirt sózleri — túbir, al -lıq, -lik — jańa mánili sózdi jasawshı qosımta.

Tilde sózdiń tiykar túsinigi de ushırasadı. **Tiykar** da túbir sıyaqlı leksikalıq máni ańlatadı, lekin olar tek dórendi hám qospa sózlerdiń qurılısında bolatuǵın leksikalıq máni ańlatıwshı bólek.

Dórendi hám qospa sózdiń jalǵawlarsız bólegi sózdiń **tiykarı** delineedi. Mısalı: As, qabaq — eki leksikalıq máni bildiretuǵın sóz: túbir sózler. Eki túbir sóz birikse, asqabaq sózi jasaladı. As sózi menen qabaq sózleriniń tiykarǵı mánisi ózgeredı. **Asqabaq** jańa máni ańlattı, yańníy asqabaq — palız egininiń bir túri. Demek, asqabaq — **sózdiń tiykarı**.

Salıstırıń: *aqıl* — túbir sóz; *aqılli* (dórendi sóz), *aqıl-es* (qospa sóz);

Túbir	Tiykar
<i>aqıl</i>	<i>aqıl-li</i> , <i>aqıl-sız</i> , <i>aqıl-li-lıq</i> , <i>aqıl-góy</i> , <i>biyaqıl</i> (dórendi sóz); <i>aqıl-es</i> , <i>aqıl-oy</i> (qospa sóz)
<i>temir</i>	<i>Temirshi</i> , <i>temirsiz</i> (dórendi sóz) <i>Temir</i> <i>jol</i> <i>vokzalı</i> , <i>temir-tirsek</i> , <i>temir</i> <i>jol</i> (qospa sóz)

128-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Birinshi topardaǵı sózlerdiń túbir bolıw sebebin, al ekinshi topardaǵı sózlerdiń tiykar bolıwın túsındırıp beriń.

1. Kók, kúl, kún, qabırǵa, qayǵı, qamshı, qara, qısqa.

2. Qarashańaraq, qonaǵa, qonaq ası, miy-mandoslıq, nan-pan, matfak.

Tapsırma. Tómendegi súwret kórinisi tiykarında tekst duziń. Oǵan tema tańlań. Qollanǵan dórendi hám qospa sózlerdiń tiykarların aniqlań.

§29. Qosımtalardıń túrleri

129-shiniǵıw. Oqıń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdiń túbir hám qosımtaların aniqlań. Olardı dápterińge jazıń hám túsindiriń.

1. Aynaxan **orınlıqtıń** qasına otrdı. 2. **Olardı atanaları** kútıp aldı. 3. Joldasları **Erpolattıń** aldınan shıqtı. 4. Kóp jıllarǵa shekem **Súwenli** mawjirep aǵıp turdi. 5. **Jamannan** qash, **jaqsıǵa** jantas. 6. **Aqdáryalılar** baliqtıń bir qalashın da zayalamay zavodqa tapsırıp, awılǵa qaytti. 7. **Oqıwshılardıń kópshılıgi** ustazın qorshap aldı.

**Qosımtalar atqaratuǵıñ xızmetine qaray
3 ke bólinedi:**

1. Sóz jasawshı qosımtalar jańa mánili sóz jasaydı: *toǵay-lıq*, *kitap-xana-shı*, *pille-kesh*, *zeyin-li*, *teń-e*, *qaraqalpaq-sha* t.b.

2. Sóz túrlewshı qosımtalar sózlerdi baylanıstırıdı: *awıl-im*, *dúkánshı-nıń*, *salikesh-tı*, *teńey-men*, *bar-maqshı-man*, *bel-ler* t.b.

3. Forma jasawshı qosımtalar sózdiń tek formasın jasaydı. Máselen, *kitaplar sózinde -lar*, *kitaptıń kópligin bildiredi*, *al kitapsha sózinde -sha* *kitaptıń kishkeneli-gin bildiredi*. Misali: *bel-she*, *qutı-sha*.

130-shınığıw. Kóp noqattıń ornına tiyisli qosımtalardı qoyıp, gápelerdi kóshirip jazıń. Qosımtalardıń astın sızıń.

1. Bizler sharwa... penen shuǵıllanamız. 2. Edige mektep... erte keldi. 3. Hawa rayı jaqsı bol... 4. Aysánem qala... keldi. 5. Ilim... kóp miynet etti. 6. Balıq... kólden oljılı oraldı.

131-shınığıw. Tiyisli sózdiń keynine qosımtalardı jalǵap, sózlerdi baylanıstırıp, gáp qurań.

1. Búrtik, terek, shıǵar, japiroq.
2. Jámáát, men, xojalıǵında, paxta, aǵam.
3. Jumıs, ilim, isleydi, ilimiyy.
4. Qus, biziń xojalıǵımız, ferma, bar, jámáát.
5. Ferma, boldı, mektep, oqıw, qus, sayaxatta.

§30. Sóz jasawshı qosımtalar hám olardıń túrleri

132-shınığıw. Oqıń. Sózlerdi túbir hám qosımtaǵa ajıratıń. Dáslepki hám sonǵı mánilerin salistırıń.

Joldas, sawıńshi, suwlı, shaqqanlat, qozǵa, tezles, pillekesh, xızmetker, boylas, etikshi, bólme, kespe, sawıńlıq, úyreklı, eginlik, ónerpaz, uqıpsız, bawla.

-shi, -shi, -la, -le, -let, -las, -li, -li, -siz, -ma, -me, -pa, -pe, -lıq, -lik, -xana, -kesh, -paz, -ker, -sha, -she qosımtaları sóz túbirine qosılıp, ekinshi jańa mánili sózdi jasap tur: esap-shı, bas-la, bir-lik, as-xana, óner-paz, eski-she.

Túbir sózlerdiń keynine qosılıp jańa mánili sózler jasaytuǵın qosımtalar sóz **jasawshı qosımtalar** dep ataladı.

Sóz jasawshı qosımtalar túbir sózlerdiń keynine tikkeley jalǵanadı, soń sóz túrlew-shı qosımtalar jalǵanadı. Mısalı: **balıq** (ne? zat)—**balıqshı** (kim? adam), **bır** (san)—**bırle** (ne qıl? háraket), **uqıp** (ne?)—**uqıplı** (qanday? belgi), **xızmet** (ne? jumis)—**xızmetker** (kim? adam) t.b.

Sóz jasawshı qosımtalar qanday mánidegi sózlerdi jasawına qaray 4 ke bólinedi:

1. Atlıq jasawshı qosımtalar: *bala-lıq, esap-shı, jar-ma, dári-xana, saya-man, oy-maq* t.b.

2. Kelbetlik jasawshı qosımtalar: *sawat-li, maza-sız, azan-ǵı, kewil-shek, sıń-shıl, talap-shań, atız-las, óner-paz* t.b.

3. Feyil jasawshı qosımtalar: *aw-la, kómek-les, tars-ılda, qıs-ta, órt-e, tún-er, bas-qar* t.b.

4. Ráwish jasawshı qosımtalar: *búgin-she, qurǵaq-lay, jaz-in, qıs-in, rus-sha* t.b.

133-shınığıw. Sózlerge tiyisli sóz jasawshı qosımtalardı qosıp kóshirip jazıń. Olardıń mánilerin salıstırıń.

Miynet, oqıw, miywe, egin, is, kóp, xızmet, óner, kitap, júrek, kes, ómir, ót, qalıń, baliq, suw, bilim, ruwx, kerek, ek, ser, kem, ana, Watan, awıl.

134-shınığıw. Kóp noqattıń ornına kerekli sóz jasawshı qosımtaların qoyıp kóshirip jazıń hám mánilerin túsındırıń.

1. Awılımızda usta... islep tur. 3. Anam aldınǵı paxta... 4. Ol qaraqalpaq... jaqsı sóyleydi. 5. Bizler búgin ádebiyattan shıǵ... jazdıq. 6. Rayonımızda ónim... jerler kóp. 7. Ilim... Aral mashqalası menen bánt. 8. Bizde óner... jaslar kóp.

Sóz jasawshı qosımtalar sóz jasaw uqıplılıǵına qaray ónimli hám ónimsiz qosımtalar bolıp ekige bólinedi:

1. Jańa mánili sózlerdi jasawǵa uqıplı qosımtalar ónimli qosımtalar delinedi. Máselen, atlıq jasawshı -shi, -shi qosımtası atlıq hám feyillerden kóplep dórendi atlıq sózlerdi jasay aladı, sonlıqtan ónimli qosımta boladı: moynaqshi, súwretshi, kitapxanashi, esapshi.

2. Jańa mánidegi sózlerdi az jasaytuǵın qosımtalar ónimsiz qosımtalar delinedi. Máselen, atlıq jasawshı -zat qosımtası tek atlıqtan az sanlı atlıq jasaydı: adam-zat, periy-zat.

135-shınığıw. Oqıń. Teksttiń mazmuninan kelip shıǵıp, oǵan tema tańlań. **Ádep** sózinen jasalǵan jańa mánili sózlerdiń qurılısın anıqlań. Ónimli qosımtalardıń sóz jasaw uqıplılıǵıń úyreniń.

Bir kisi Luqmanı Hákimnen:

— **Ádeplilikti** kimnen úyrengensiz? — dep sorapti.

— Ádeplilikti **ádepsizden** úyrendim, — dep juwap beripti.

OI kisi hayran bolıp jáne sorapti:

— Haw, ádeplilikti qalayınsha ádepsizden úyreniwe boladı? — depti.

— Hárdayım insanlardıń qılǵan islerine hám aytqan sózlerine dıqqat penen qarap júrdim. Kimnen jaman sóz esitsem, ol sózdi hesh aytpadım. Kimniń bir jaman isti islep atırǵanın kórsem, ol isti heshqashan islemedim hám **ádepli** boldım,— dep juwap beripti.

136-shiniǵıw. Kóshirip jazıń. Teksttegi sóz jasawshı qosımta arqalı jasalǵan sózlerdiń astın sızıń. Qanday sózler jasalǵanın aniqlań.

USTAZ HÁM SHÁKIRT

Ustazlıq hám shákirtlik qatnasiqları bul—adamlardıń eń joqarǵı ájayıp páziyletleriniń biri. Hákim Ulıqpan: «Ustazdı atańday áziz bil» dep biykarǵa ayt-paǵan. Adam tuwiladı, tárbiyalanadı, sawat ashadı, óner úyrenedi, kásip iyeleydi, ilimli boladı. Buniń hámmesin ustaz úyretedi. Dáslepki ustazıń — mekteptegi baslawısh klasta saǵan birinshi ret qálem uslatqan, xat tanıtqan muǵallimiń. Óner úyretken insan da ustaz sanaladı. «Ustazı jaqsınıń ustamı jaqsı» degendey insan ushin ustazı qádirlı sanaladı.

1. Sóz jasawshı qosımtalar degenimiz ne?
2. Qanday qosımtalar sóz jasayıdı? Mısallar keltiriń.
3. Sóz jasawshı qosımtalar sóz túbirlerine qalay jalǵanadı?

§31. Sóz túrlewshi qosımtalar hám olardıń túrleri

137-shınıǵıw. Oqıń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdi túbir hám qosımtaǵa ajıratıp kóshirip jaziń. Teksttiń sońında berilgen sorawlarǵa awızsha juwap beriń.

Tóresh **kátiniń** ústinde otırıp kóp oylandı. Qoyńındaǵı **nandı** qalay **apasına** aparıp beriwdiń jolın izledi. Qalay aparıp beriwdiń **esabın** tabıw qıyn boldı. **Nandı** uslap turıp taǵı oylandı. Aq sút bergen **anań** qanday qádirli! Nan Tóreshtiń **tamaǵınan** ótpedi. Qaytadan **qoynına** iyterip qoyıp, qolın tez tartıp aldı. Ayaǵın óaz-ǵaz basıp esikke keldi. **Esikten** siǵalap dárwazaǵa qaradı. Dárwaza qawsırıwlı. Dárwazanıń kishkene **qapısınıń** aldında birew kórindi. Ótip baratırǵan bir jalawshi eken.

Esikke shıǵatuǵın kisidey, dárwazaǵa kelip, qapısınan basın shıǵarıp qaradı. Heshkim kórinbedi. **Dárwazadan** shıǵa juwırdı. Bir qoli menen qoyńındaǵı **nandı** sırtınan basıp kiyatır.

Jaman **tamǵa** juwırıp barıp kirgenshe, birew kórip qalar-aw dep, Tóreshtiń zárresi qalmadı.

Tóreshtiń mańlayınan aqqan teri betine sorǵalap, esikten kirip keldi. Aziraq turıp, suwiq **demín** aldı.

Azdan soń **nandı** apasına berip, qaytıp keldi.

—Qayda **bardıń?**—dedi Sapar. Heshqayda barǵanım joq, dalaǵa **shıqtım**,—dedi. (N.D.)

1. Tóreshte ne ushın bunshelli qorqınısh bar edi?
2. Nandı ózi jep qoysa da bolmas pa edi?
3. Siz Tóreshtiń ornında bolǵanıńızda ne qılar edińiz?

Sóz túrlewshi qosımtalar jańa mánili sóz jasamaydı. Olar gáptegi sózlerdi bir-biri menen baylanıstırıradı. Mısalı: Men

qalaǵa bardım. Bunda qalaǵa degen sózdiń qala — túbiri, -ǵa — qosımta, bardım degen sózde bar — túbiri, -dım — qosımta. Sóz túrlewshi qosımtalar qala-ǵa bar-dım degen eki sózdi baylanıstırıp tur.

Sóz túrlewshi qosımtalar sóz jasawshı qosımtalardan soń jalǵanadı. Mısalı: Paxtakeshler paxta terip jür. Balıqshınıń kemesi tolı kórinedi.

Sóz túrlewshi qosımtalardı jalǵawlar dep ataymız. Jalǵawlar 4 túrli boladı: kóplik jalǵaw, tartım jalǵaw, betlik jalǵaw, seplik jalǵaw.

138-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına tiyisli qosımtaların qoyıp jazıń. Olardıń atqarıp turǵan xızmetin túsındırıń.

1. Men... aǵam zavod... isleydi. 2. Oqıwshı... mektep... kel... 3. Azat... xat jaz... 4. Biz... sayaxat... bar... 5. Turdımurat... Tashken... kór... 6. Biz... quş... uya dúzettik. 7. Sánem gúl... suw quydı. 8. Ómirbek qala... kel... 9. Marat ustaxana... jumıs isle... 10. Bizler mektep... ishin taza...

139-shınıǵıw. Berilgen sózlerdi baylanıstırıp, gáp qurań.

1. Men, mektep, kesh, kel. 2. Biz, jaz, lager, bar.
3. Oqıw, soraw, durıs, juwap, ber. 4. Men, bala, súwret, túsır. 5. Biz, klass, oqıwshı, jámiyet, jumıs, belseňe, qatnasadı. 6. Gúlzar, bes, klass, oqı. 7. Kitapxana, qızıqlı, kitap, al. 8. Búgin, kún, rayı, buzıl, tur. 9. Men, N.Dáwqaraev, «Internatta», gúrriń, oqı, shıq. 10. Biz, ol, kitap, qaharman, Tóresh, ómir, menen tanıs.

Tapsırma. Ájiniyaz shayırdıń «**Bozataw**» qosıǵın tawıp kórkemlep oqıń. Onıń hárbir qatarındaǵı sózlerdiń óz ara baylanışiwına diqqat awdariń.

1. Sóz túrlewshi qosımtalar degenimiz ne?
2. Olar gápte qanday xızmet atqaradı? Mısaltar keltiriń.
3. Sóz túrlewshi qosımtaları ne dep ataymız?
5. Sóz túrlewshi qosımtalar qanday túrlerge bólinedi?

§32. Sóz qurılısındaǵı orın tártip

Sózdiń mánili bólekleri belgili bir tártipke iye. Olardıń jaylasıwı tómendegishe boladı:

Sózdiń mánili bólekleriniń jaylasıw tártibi						
Túbir	+	Sóz jasawshi qosımta	+	Forma jasawshi qosımta	+	Sóz túrlewshi qosımta

Sóz túrlewshi qosımtalar izbe-izlik penen tómendegi tártipte jalǵanadı:

Sózdiń mánili bólekleriniń jaylasıw tártibi								
Túbir yaki tiykar	+	kóplik	+	tartım	+	seplik	+	betlik

140-shınıǵıw. Kóp noqat ornına qawıs ishinde berilgen qosımtalardıń sáykesin tártip penen jaylastırıń.

Kitap... (-ǵa, -lar, -xana, -qa, -shılıq, -tan), ón... (-ge, -i -er, -ment, -ler,), joldas... (-ti, -lıq, -ıń, -dı, -lar), miynet (-ti, -kesh, -im, -ler, -pen).

141-shınıǵıw. Berilgen qosıqtı dawam etiń, onı kórkemlep oqıń. Onda qara hárıp penen berilgen sózlerdi túbir hám qosımtalarǵa ajiratırıń. Qosımtalardıń jaylasıw tártibine itibar beriń. Qosıqtı yadlap alıń.

Otirikti ıras etip aytpaǵan,
Tuwri joldan bas ketse de **qaytpaǵan**,
Námáhrámdı hasla joldas tutpaǵan,
Atı qaraqalpaq ellerim **bardı**. (Ájiniyaz)

Tapsırma. Berilgen sózlerdiń qurılısın aniqlań.

Úlgi: bas + shı + lar + imız + dan.

Klasımızdı, sabaqlıqlarınıǵá, mekteptiń, baǵ-
manınan, as pazlarına, suwlarınıń, sebepshilerin.

142-shınıǵıw. «Ana tilim — arım meniń» degen
temada tekst dúziń. Onda qollanılǵan sózlerdiń qurılısındaǵı
qosımtalardıń jaylasıw tártibine itibar beriń.

- ?
- 1. Qosımtalardıń qaysı bırı túbirge birinshi bolıp jalǵanadı?
- 2. Sóz jasawshı qosımtalar túbirdiń qaysı tárepine jal-
ǵanadı?
- 3. Sóz türlewshı qosımtalar túbirge qáytip jalǵanadı?

§33. Kóplik jalǵaw

143-shınıǵıw. Oqıń. Mánilerin salıstırmalı túsındırıń.

Palapan - palapanlar, shóje - shójeler, biz - bizler,
ol - olar, kitap - kitaplar, jol - jollar, bul - bular, qız - qızlar,
toǵay - toǵaylor, kewil - kewiller, taw - tawlar.

**Kóplik jalǵawi — sóz türlewshı qosımta-
lardıń bir túri. Olar -lar, -ler túrinde qol-
lanıladı.**

**Sóz túbirine jalǵanıp, zattıń kópligin
bildiredi. Mısalı:** ertek — ertekler, bala —
balalar.

**Sanlıq, kelbetlik, ráwish, feyil sózlerge
jalǵansa, olar zatlıq mánige iye boladı.
Mısalı:** Bes — besler (klasımızda besler

kóp), bilgish — bilgishler (bilgishler kóbeydi),
kórgenler.

-lar, -ler jalǵawi almasıqlarǵa jalǵan-
ǵanda baslawish penen bayanlawishti
baylanıstırıp keledi. Bizler bardıq. Olar keldi.
Bular jetkinsheklerimiz.

Kóplik jalǵawları sóz jasawshı qosımtalardan keyin jalǵanadı. Basqa sóz túrlewshi qosımtalar kóplik jalǵawının soń jalǵanadı. Sózdiń keyingi buwını juwan bolsa juwan, jińishke bolsa, jińishke túri jalǵanadı: *egin-ler-di, oqıw-shı-lar-imız.*

144-shınığıw. Kóp noqattıń ornına kóplik jalǵawların jalǵap, gáplerdi kóshirip jazıń. Mánilerin túsındırıń.

1. Sız... qanday pikirdesiz? 2. ... bolǵan waqıyanıń hámmesin birim-birim aytıp berdi. 3. Siz... qorıqpańlar. Meniń káramatlı duwtarm bar (*ertek-tten*). 4. Biz... — Watan qorǵawshılarımız. 5. Biz... lagerge bardıq, ... barmadı. 6. ...—keleshek áwladlarımız.

145-shınığıw. Sózlerge **-lar, -ler** jalǵawlarının jalǵap, gáp qurap jazıń. Mánilerin salistırıń.

Bul, ol, siz, usı, sol.

Úlgi: Olar qarańǵıda adasqan. Adasqanlar keldi.

 Tapsırma. Oqıǵan ertek kitaplarińızdan kóplik jalǵawi bar sózlerdi tawıp jazıń.

146-shınığıw. Qosıqtan kóplik jalǵawlı sózlerdi tabıń.

Olarǵa hár kúni joliqsań payda,
Olar kóp, ushırassań kewliń pitedi,

Jumista ya jolda, quwanışh-qayǵıda,
Múshkil islerińdi ańsat etedi.

Olar hesh waqıtta seni satpaydı,
Otırıspada orın alıp yadlaydı,
Tolqında qayığırıń suwǵa batpaydı,
Jaqsı adamlarǵa joliqqan kúni. *(I.Yu.)*

- ?
1. Kóplik jalǵawlari degenimiz ne?
 2. Olar qanday xızmet atqaradı?
 3. Kóplik jalǵawlari qanday sózlerge jalǵanadı?

§34. Tartım jalǵaw

147-shınıǵıw. Salıstırıń. Qanday ózgeristi ańlaysız?

Dápter, dápterim, dápteriń, dápteri, qálemler, qálemlerimiz, qálemlerińiz, qálemleri, bala, balam, balańız, balası, kitap, kitaplarım, kitaplarıń, kitapları.

Tartım jalǵawlari -m, -ń, -sı, -si, -ım, -im, -m, -ıń, -ıń -ı, -i, -ımız, -imiz, -ıńız, -ıńız, -ları, -leri túrinde qollanılıdı.

Zattıń kimge yamasa nege tiyisli ekenligin bildiretuǵın qosımtalar **tartım jalǵaw** delinedi. Mısalı: *kitabım* (kitap meniki yamasa kitap maǵan tiyisli), *kitabıń* (kitap seniki yamasa saǵan tiyisli), *kitabı* (kitap oniki yamasa oǵan tiyisli).

Tartım jalǵawi túbir sózlerge dórendi sózlerge hám qospa sózlerge de jalǵana beredi: mektebim, qálemiń, dápteri, qusımız, úyregińiz, shójesi, balalıǵımız, kitapxana, bilezigimdi.

Tartım jalǵawı jaylasıw tártibi boyınsha kóplik jalǵawınan keyin jalǵanadı. Mısalı: *balalarım, balalarıń, balaları.*

Tartım jalǵawı úsh bette, birlik hám kóplik sanlarda qollanılıdı.

Betler	Birlik san	Kóplik san
I bet.	Perzentim, qızım	perzentlerimiz, qızlarımız
II bet.	Perzentíń, qızıń	perzentlerińiz, qızlarıńiz
III bet.	Perzenti, qızı	perzentleri, qızları

148-shınığıw. Oqırı. Tartım jalǵawların sıziqsha arqalı ajıratıp jazıń, mánilerin salıstırıń.

Oramalım, kóylegiń, etigim, dostıń, joldası, eginimiz, kepterińiz, partań, aǵası, skripkań, klasımız, muǵallimleri, jetekshińiz, basshısı, shashım.

149-shınığıw. Úlgige qarap berilgen sózlerge birlik hám kóplik sanlarda tartım jalǵawın jalǵań.

Ómir, shıra, maqset, miynet, awıl, rayon.

Betler	Birlik san	Kóplik san
I bet.	qolım	dápterim
II bet.	kózıń	kitaplarıń
III bet.	beti	dosları

150-shınığıw. Kóshirip jazıń. Tartım jalǵawlı sózlerdiń astın sıziń. Neshinshi bet, qaysı sanda turǵanın aytıp beriń.

1. Bulardıń sózi meni de otırǵan ornımnan turǵızdı.
2. Qoydıń sońında tayaǵın beline qıstırıp shopanı kiyatır. 3. Meniń qolımda belim boldı. 4. Tanısıńız, bul meniń dostım Sapar Kárimov boladı.

- ? 1. Tartım jalǵawı degenimiz ne?
2. Tartım jalǵawlı sózler qanday mánilerdi bildiredi?
3. Tartım jalǵawları sózlerge qalay qosıladı?

§35. Seplik jalǵaw

151-shiniǵıw. Miynet sózine qanday jalǵawlar jalǵan-ǵanın aniqlań. Olardıń grammaticalıq xızmetine diqqat awdariń.

1. Miynet baxıt keltiredi.
2. Miynettiń túbi—ráhát.
3. Miynetke ıqlasıń ketedi.
4. Miynetti jaqsı kóremen.
5. Ol miyнетten hesh zerikpeydi.
6. Hámme nár-seniń sırı — miynette.
7. Balalar, miyнетińizden kamal tabıńılar!

Seplik jalǵawları gáptegi sózlerdi bir-biri menen baylanıstırıdı, túrli grammaticalıq mánilerdi ańlatıp keledi. Mısalı: Men qaladan keldim. Olar mektepke ketti. Azattıń kitabı bar.

Tilimizde altı seplik bar:

Ataw	jalǵawı joq.
Iyelik	-niń, -niń, -dń, -diń, -tiń, -tiń.
Barıs	-ǵa, -ge, -qa, -ke.
Tabıs	-ní, -ni, -dí, -di, -tí, -ti.
Shıǵıs	-dan, -den, -tan, -ten, -nan, -nen.
Orın	-da, -de, -ta, -te.

Seplik jalǵawındaǵı sózler birlik hám kóplık sanlarda qollanıla beredi. Mısalı:

Seplik	birlik	kóplık
A.	Mektep, bala	mektepler, balalar
I.	Mekteptiń, balanıń	mekteplerdiń, balalardıń
B.	Mektepke, balaǵa	mekteplerge, balalarǵa
T.	Mektepti, balanı	mekteplerdi, balalardı
Sh.	Mektepten, baladan	mekteplerden, balalardan
O.	Mektepte, balada	mekteplerde, balalarda

152-shınıǵıw. Oqıń. Sózlerdiń qaysı seplikte turǵanlıǵın aytıp beriń.

Teńizde, Raziyada, samolyottan, mashinanıń, oqıwshılar, Mehribannan, muǵallimdi, Rayanıń, jetekshige, tórtten, jetige, sabaqtı, sabaq kestesinen.

 Tapsırma. Berilgen sózlerdi joqarıda berilgen kestege qarap birlik hám kóplik sanlarda sepleń.

Kitap, bes, dos, biz, awılım, eliw.

- 1. Seplik jalǵawlari degenimiz ne?
2. Olar qanday xızmet atqaradı?
3. Neshe seplik bar?

§36. Betlik jalǵaw

153-shınıǵıw. Oqıń. Qara hárip penen jazılǵan sózler qaysı bette, qanday sanda qollanılıp turǵanın aniqlań.

Bilip alıp, úyrenip,
Shınıǵaman, ósemen. (X.T.)

Kitaplar **oqıdıq**,
Qol bos waqtında. (T.Q.)

Áy ana, bilemen **tilegimdeseń**,
Sen mudamı meniń **júregimdeseń**,
Bóbek **boldım**, **bala boldım**, **erjettim**,
Adam etip seniń óziń **dórettiń**. (T.J.)

Betlik jalǵawlari zattıń kim, ne ekenligin, is-hárekettiń kim tárepinen islengenligin ya islenetuǵınlıǵın bildiredi.

Betlik jalǵawlari: -man, -men, -sań, -seń, -mız, -miz, -sız, -siz, -dı, -di.

Betlik jalǵawlari feyil sózlerge jalǵanadı.

Mısalı: *Men bardım. Sen oqıdırın. Olar jazdi.*

Betlik jalǵawlari atlıq, kelbetlik, sanlıq sózlerge jalǵansa, onda ol bayanlawish xızmetinde qollanıladı. **Mısalı:** *Men oqıwshıman. Sen jaqsısań. Olar—ziyrekler.*

Betlik jalǵawlari úsh bette, birlik hám kóplik sanlarda qollanıladı:

Bet	birlik	kóplik
I	Balaman, oqidim	balalarmız, oqidıq
II	Balasań, oqidiń	balalarsız, oqidińiz
III	Bala, oqidi	balalar, oqidi

154-shınıǵıw. Sózlerdi oqıń. Betlik jalǵawlарын tabıń.

Jazaman, oqıysań, ekti, aqlıǵıman, baǵmansań, sharwa, aytadı, oynadıq, oylasti, úyreendińiz, ektim, sóylediń, jazdı, áwladımız, keleshegisiz, súyenishi.

155-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına tiyisli betlik jalǵawla-rıń qoyıp gáplerdi kóshirip jazıń.

1. Men bahalı zatlar menen sıyıqlan... 2. Bizler awılda jasay... 3. Sizler paxtadan mol zúráát jetistiriw ushin pidákerlik penen miynet ettiń...
4. Jumaniyaz futbol dógeregine aǵza bol... 5. Men balalıq dáwirimdi usı jerde ótker... 6. Muǵallimniń aytqanın tıńlap otır... 7. Bizler kinoǵa bar... 8. Sizler koncertke bardı...

156-shınıǵıw. Sózlerdi birlik hám kóplik sanlarda betleń.

Jas, oqi, baxıtlı, on úsh, oyna, kel, jaqsı.

Tapsırma. Tekstti kóshirip jazıń. Betlik jalǵawlı sózlerdi tawıp qalay betlengenin anıqlań. Siz de tekst mazmuni-na sáykes bir kúnińdziń tártribin jazıń. Onda betlik jalǵawlarınıń barlıgın qollanıń.

MENIŃ BIR KÚNIM

Men hár kúni azanda saat 7 de turaman. Dene shınıqtırıwshı shınığıwlارın isleymen, juwinaman, awqatlanaman, **soń** kiyinip mektepke oqıwǵa ketemen.

Sabaqtan **soń** úyge qaytaman. **Túslik** awqatımdı **jep** bolıp, úy jumısların isleymen: tawıqlarıma **dán** salaman, qoy-eshkilerime **jem hám suw** beremen, iytimdi awqatlandıraman. Barlıq jumıslarımdı bolıp sabaq tayarlayman.

Hápteniń **taq** kúnlerinde muzıka mektebine **duwtar saz** ásbabın shertiwdı úyreniw ushın baraman. Al, **jup** kúnlerinde **sport** mektebine sporttıń **milliy** gúres túrin úyreniw ushın tayarlıqqa baraman.

Men keleshekte el-xalqıma xızmet etetuǵın perzent bolıwǵa háreket etemen.

Balalar, sizler de óz **kún** tárribińizdi belgilep alınız.

1. Betlik jalǵawlar degenimiz ne? Olar qanday?
2. Betlik jalǵawları qanday sózlerge jalǵanadı?
3. Betlik jalǵawları qanday sanlıarda qollanıladı?

§37. Forma jasawshı qosımtalar

157-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Qara hárıp penen jazılǵan forma jasawshı qosımtaları menen kelgen sózlerdi terip jazıń hám túsindiriń.

Qaraqalpaqstan tariy-
xiy **orınlarǵa** bay úlke. Bul
aymaqta erte **dáwirler-**
di esletetuǵın mınaday
arxitekturalıq **qurılıslar**
bar: Qoyqırılǵan qala, To-
pıraqqala, Tókqala, Kú-
yikqala, Jampıqqala, Gúl-
dirsın, Gáwirqala, Haywan-
qala h.t.b.

Qoyqırılǵan qala dúnýada siyrek **ushırasatuǵın**
dóńgelek qurılıs. Ol astronomiyalıq **baqlawlar** ornı
bolǵan degen boljawlar bar. Qala házirgi Tórtkúl
rayonı átirapında **jaylasqan**.

Topıraqqala tórtmúyesh formasındaǵı úlken **ger-**
bishlerden órilgen. Arqa bóliminde patsha sarayı,
otqa sıyınıw hám **bazar maydanshası** bar.

Kúyikqala Qusxana tawdırń eteginde **jaylasqan**,
xalqı ónerment, diyqan hám baliqshı **bolǵan**.

Tókqala, Haywanqala házirgi Nókis rayonı,
Gáwirqala Xojeli hám Jampıqqala Beruniyde **jay-**
lasqan.

*Forma jasawshi qosımtalar jańa mánili
sóz jasamaydı, olar tek sózdiń formasın
jasaydı. Máselen, gilemshe sózindegi
-she qosımtası arqalı kishireytiwshi máni,
qoshantay sózindegi -tay qosımtası arqalı
erkeletiwshi máni, aǵajan sózindegi -jan
qosımtası arqalı húrmet, siylasiq mánileri
ańlatılıdı.*

*-lar, -ler qosımtası baslawışh hám ba-
yanlawıshı baylanıstırıp keledi.*

Bunda sóz túrlewshi qosımta xızmetinde kelgen. Al, kitapxanaǵa jańa *kitaplar* keldi degen gápte *kitaplar* sózi kóplik mánini bildirip forma jasaydı.

158-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. **-lar, -ler** qosımtasının qanday xızmette qollanılıp turǵanın aniqlań.

1. Kólde bizler úlken hám kishkene úyreklərdi kórdik. Olar bizlerden qorqıp ushıp ketti. Bizler jáne qurbaqalardı da kórdik. (*M.Kar.*)

2. Qoy-eshkiler awıl arasında sayalı jerlerdi iyelep alǵan. Ádette, olar jaylawǵa kún awǵannan soń shıǵadı. (*Г.С.*)

3. Balıq bazarı jańa qıza baslaǵan waqt. Bazardıń bergi shetindegi qarabaraqlardıń ishinde quwırdaqshılar bar. Olar qazanların juwıp, oshaqların shıǵarıp, balıq quwırıwǵa tayarlanıp otır. (*N.D.*)

 Tapsırma. Kórkem shıǵarmalardan **-lar, -ler** qosımtasının sóz túrlewshi qosımta xızmetinde keliwine 5 gáp, forma jasawshi qosımta bolıp qollanılıwına 5 gáp jazıń. Xızmetin túsındırıń.

Sózlerge qosılıp erkeletiw, kishireytiw, húrmetlew, shegaralaw, arttıriw, kemitiw, kúsheytiw, góman, shama hám t.b. qosımsha máni bildiretuǵın qosımtalarǵa forma jasawshı qosımtalar delinedi.

Forma jasawshı qosımtalar derlik kóp-legen sóz shaqaplarında bar. Olar sózdiń leksikalıq mánisine qosımsha túr beredi, formasın ózgertedi.

Forma jasawshı qosımtalar tómende-gishe:

1) atlıqtıń kishireytiwshi máni bildiriwshi -sha, -she, -shıq, -shik, -shaq, -shek, -alaq, -laq qosımtaları, erkeletiwshi máni bildiriwshi -tay qosımtası, húrmet mánisin bildiriwshi -jan qosımtaları kiredi: kitap-sha, ógiz-she, tóbe-shik, qulin-shaq, qız-alaq, tay-laq, bóke-tay, aǵa-y, aǵa-jan t.b.

2) kelbetliktiń hám ráwishtiń dáreje qosımtaları bolǵan -ǵısh, -gish, -ildir, -law, -lew, -is, -ǵılt, -ǵıltım qosımtaları kiredi: qız-ǵısh, kóǵ-ildir, aq-law, kóǵ-is, sur-ǵılt, qara-ıtım, tez-lew, qara-law t.b.

3) sanlıqtıń -inshi, -inshi, -lanshi, -lenshi, -aw, -ew, -laǵan, -legen, -lap, -lep qosımtaları kiredi: bes-inshi, jıgırma-lanshi, bes-ew, on-laǵan, otız-lap t.b.

4) feyildiń -ma, -me bolımsız forması, meyil, dáreje, kelbetlik feyil, hal feyil hám háreket atı formaları kiredi: bar-ma, bar-ayıq, kór-set, sora-n-di, kel-is-ti, kiy-in-dır, ayt-qız, ót-ker, ayt-ayın, bar-ǵay, ayt-paqshi, oqı-ǵan, ayt-ajaq, bar-iwǵa, ayt-ip, bar-ǵansha, ayt-qanda t.b.

5) eliklewishtiń -ır, -ǵır, -gir qosımtaları kiredi: taq-taq—taqır-taqır t.b.

159-shınıǵıw. Berilgen sózlerge forma jasawshı qosımtalardı jalǵap kóshirip jazıń. Ózgesheligin túsındırıń.

Sal, altı, miń, kók, ashshı, áste, bota, úke, quda, jeńge, oqı, bala, kel, tútik, mazalı, bes, qal.

160-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına forma jasawshı qosımtalardı qoyıp kóshirip jazıń. Ózgesheligin túsındırıń.

1. Júriń, qız... , suw boyına bar... .
2. Qapta qal... , tapta qal... .
3. Áwlad... ádiw... júrek tórinde.
4. Jas tayın... shawıp oynap.
5. Aǵash ek... sayasında jat... .
6. Alarmanǵa altı... az.
7. Aqıl kópke jet... , óner kókke jet... .
8. Ozıp kelgen kók... , bermeyseń be bayraǵın.
9. Kóp oyna... bir jila... .
10. Baqıldınıń baǵı kóger... , kóger... de miywe ber...

Tapsırma. Ádebiyat sabaqlığıńızdan hárbir forma jasaw-shı qosımtalarǵa mísallar tabıń.

SÓZ JASALÍW HÁM IMLA

Qaraqalpaq tiliniń sózlik quramı sóz jasaw usılları arqalı jasalǵan jańa mánidegi sózler menen de bayıydi. Bul sózler sóz jasalıw tarawında úyreniledi.

Tildegi sóz jasaw usılları arqalı jasalǵan jańa mánidegi sózlerdi úyrenetuǵın til biliminiń bir tarawı sóz jasalıw dep ataladı.

§38. Sóz jasaw usılları

161-shınıǵıw. Berilgen tekstti oqırı. Ondaǵı dórendi sózler menen qospa sózlerdi tabıń. Qanday usıl menen hám qalay jasalǵanın túsındırıń.

Báhár kúnleriniń biri edi. Nurnazar menen Quwanısh mektepten qaytip kiyatır. Ekewi de bir klasta oqıydı. Úyleri de qońsı turadı. Quwanıshtıń kózi bir-den Aman atanıń úyiniń aldındaǵı erte azan menen egilgen aǵash shúllikshelerine tústi:

— Anağan qara, Nurnazar, rogatkağa toǵanaq etiwge qayım eken,—dep suwırmaqshi bolıp juwırıp-aq bardı.

— Quwanışh, suwırma onı. Aman atam kórip qalsa ne deymiz? Ol bul aǵashlardı bizlerge saya, kóshege kórik berip tursın, dep egip qoyǵan joq pa? — dedi Nurnazar.

Óziniń nadurıs háraketine uyalıp qalǵan Quwanışh kósheni boylap juwırıp ketti. (Q.M.).

Til iliminde dórendi hám qospa sózlerdiń jasaliw jolları sóz jasaw usılları dep ataladı. Olardıń harbiriniń ózgeshelikleri bar.

Qaraqalpaq tilinde jańa mánidegi sózler eki túrli usıl menen jasaladı:

1. Sóz jasawshı qosımtalardıń qosılıw usıllı. Bul usılda sóz túbiri yaki sóz tiykarına sóz jasawshı qosımtalar qosılıp, dórendi sózler jasaladı: *kitap-xana, aqıl-ıı, waqt-sha, san-a, tis-ıe, teń-e* t.b.

2. Sózlerdiń qosılıw usıllı. Bul usılda sózlerdiń bir-birine qosılıwi arqalı qospa sózler jasaladı: *bilezik, esersoq, el-xalıq, matematika páni, medkolledj, miń-miń, belbew, Moynaq, ómirbayan.*

162-shınığıw. Berilgen sózlerdegi dórendi sózdi óz aldına, qospa sózlerdi óz aldına kóshirip jazıń hám olardıń galay jasalǵanın aytıp beriń.

Taxtakópir, oyshıl, túyin, aqbas, aq quba, oyıńshıq, ańshı, jaslıq, bilimpaz, «Bozataw» poeması, oraqshı, qazan-tabaq, kózbe-kóz, Aysáñem, oraq, kórpeshe, tógin, adımla, Jiyrenshe sheshen,

alabuǵa, súilmek, jap-shel, asqabaq, baspasóz, xızmetker, egis, azadılıq, qızıl shıraylı, aybalta, qoljazba, taw-tas, kúsh-quwat, ot-jem, QR, kórkem óner, aq terek, heshkim, húrmet-izzet.

 Tapsırma. Sóz jasaw usılları menen jasalǵan sózlerdi keltirip, «**Tórt máwsim**» degen temada dóretiwshilik diktant jazıń.

§39. Sóz jasawshı qosımtalardıń qosılıwı arqalı jasalıwı

Túbir yaki tiykarǵı sóz jasawshı qosımtanıń qosılıp jańa mánidegi sózlerdiń jasalıwına sóz jasawshı qosımtalardıń qosılıw usıllı dep ataladı.

Bul usıl házirgi qaraqalpaq tilinde eń ónimli usıl bolıp, ol arqalı atlıq, kelbetlik, ráwısh hám feyil sózler jasaladı. Olardıń hárbiriniń arnawlı sóz jasawshı qosımtaları bar. Mısalı:

atlıqta: súwret — súwret-**shi**, bol — bol-me, müsin — müsin-**shilik**.

kelbetlikte: sút — sút-**li**, ádep — ádep-**siz**, ar — ar-**shıl**, baqır — baqır-**awıq**.

feyilde: gúl — gúl-**le**, tez — tez-**let**, dúsır — dúsır-**le**, teń — teń-**e**, bas — bas-**qar**, gúrs — gúrs-**ilde**.

ráwishte: jup — jup-**lap**, jaz — jaz-**in**, asıq — ası-ǵ-**ıs**, kók — kók-**ley**.

Túbir sózge bir yaki onnan da kóp sóz jasawshı qosımtalardıń qosılıwınan dórendi sóz jasaladı.

163-shiniğıw. Oqıń. Onda ne aytılıp turǵanın klasıńızda talqılań hám tekstti dawam etiń. Onda sóz jasawshı qosımta menen jasalǵan dórendi sózlerdi tabıń hám mánilerin aniqlań.

Insan tuwılıp dúnya júzin kórer eken, ol úlkeyip, bilim aladi. Sol algan bilimi arqalı ol dúnyanı tanıdy, ne jaqsı hám jaman degen nárselerge itibar bere baslaydı, usı sorawlarǵa ómirden ózi juwap tabıwǵa umtiladı.

Dúnyada jaqsı nárseler de, jaman nárseler de júdá kóp. Mısal ushın dúnyadaǵı eń jaqsı nárselerge, Watanǵa, tuwǵan jerge sadıqlıq, mehir-muhabbatta bolıw, doslıq, kemtarlıq, miynetsúygishlik, müláy-imlik, miymandoslıq, sabırlılıq, saqıyılıq, qolınan kelgenshe adamlarǵa jaqsılıq etiw, tuwrı sózlilik sıyaqlı pazıyletlerdi kírgiziwimiz múmkin. Al, jawızlıq, ǵıybıatshılıq, bir-birewdi kóre almawshılıq, jamanlıq islew, bir-birewge gáp tasıw, jası úlkenlerdi sıylamaw, orınsız sóyley beriw, óz tuwılıp ósken ana jurtına, ana — Watanına qıyanet islew sıyaqlı nárselerdi, túsiniklerdi biz dúnyadaǵı eń jaman nárseler toparına kírgizemiz.

164-shiniğıw. Berilgen naqıl-maqallardaǵı sóz jasawshı qosımtalardırıń sáykesin qoyıp kóshirip jazıń.

1. Bala (-sız, -shılıq, -lıq) shaǵı — patshanıń taǵı.
2. Kewil quwan (-a, -ıshı) — lala, turmıs quwan (-a, -ıshı) — bala.
3. Erinshek (-sız, -lik) basqa bále.
4. Qorq (-shı, -aq) tiń kózi úlken, aqmaqtıń sózi úlken.
5. Orın (-lı, -sız) jerge talaspa.
6. Awıl (-lı, -sız, -las) tiń atı ozǵansha, ata (-lıq, -las) tiń tayı ozsın.
7. Sabaq (-lıq, -lı) is sáti menen.
8. Erin (-gish, -shek) ke is buyırsań, ózińe aqıl úyretedi.
9. Baǵ (-shı, -sız, -man) miywesi menen maqtanadı.
10. Er bala —

ata-anaǵa tayaw, qız bala — úyge jaqqan boyaw. (*naqıl*.).

 Tapsırma. Berilgen súwretke qarap, tekst dúziń. Onda sóz jasawshı qosımtalar menen dórendi sózlerdi kóbirek paydalaniń. Mánilerin túsindiriń.

§40. Dórendi sózler

165-shınıǵıw. Oqiń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdiń túbiri hám sońǵı mánilerin salıstırıń.

1. **Qurılısshılar** jay salıp atrı. 2. Meniń klasımnıń **oqıwshıları** mektepte de, úyde de taza júredi. 3. Biziń mektebimizde **kitapxana** bar. 4. **Temirshi** óz jumısın qumbıl bolıp islep atır. 5. Bizler **ustaxanaǵa** bardıq. 6. **Ustashılıq** — jaqsı óner.

Túbir sózdiń keynine sóz jasawshı qosımtalar qosılıp ekinshi mánili sóz payda boladı.

Túbiri yaki sóz tiykarına sóz jasawshı qosımtalardıń qosılıwınan jasalǵan sózler dórendi sózler dep ataladı. Mısalı: *ból—bólme, ilim—ilimpaz, balıq—balıqshı, salı—salıkesh, bas—basla.*

-shi, -shi, -la, -le, -las, -les, -lıq, -lik, -ğı, -gi, -ma, -me, -shılıq, -shilik qosımtaları sóz jasawshı ónimli qosımtalar bolıp esaplanadı. Al **-xor, -paz, -kesh, -das, -ment** usağan qosımtalar bolsa siyrek ushırasadı, ayırım sózlerge óana qosılıp dórendi sózler jasaydı. Mısalı: óner-paz, *jol-das*, óner-**ment**, miyzam-**kesh**, *jala-xor* t.b.

166-shınığıw. Oqıń. Sózlerdi túbir hám qosımtalarǵa ajıratıń. Jańa mánilerin túsindırıń.

Ayıpker, bilimli, basqarma, miynetkesh, qurılısshi, óamxorlıq, pikirles, jemxor, ónerpaz, jarǵı, súrgı, kespe, ótkerme, joldas, sawatlı, etikshi, baylıq.

Úlgi: Bas-shı-lıq.

 Tapsırma. Tekstti oqıń. Mazmunın úyrenip shıǵıń. Dórendi sózlerdi tawıp, túbir hám qosımtaǵa ajıratıń. Qanday dórendi sóz jasalǵanına itibar beriń.

HAQÍYATLÍQQA AYLANĞAN ÁPSANA

Qaraqalpaqstan Respublikasınıń paytaxtı Nókis qalasında I.V. Savickiy atındaǵı mámlekетlik kórkem óner muzeyi bar. Bul muzey respublikamızdaǵı tiykarǵı turistik oraydıń biri bolıp, dúnya arenasında óz statusın bekkemledi.

2003-jılı 12-sentyabrde muzeydiń jańa imarati ashılıp, oǵan elimizdiń Birinshi Prezidenti I.A.Karimov qatnastı hám muzeydi joqarı bahaladı. 2013-jılı muzeydiń ekinshi gezektegi kompleks qurılısı baslanıp, 2015-jılı juwmaqlandı. Onda kórgizbe sarayı hám muzeydiń ekinshi imarati qurıldı.

Muzey rus avangardı boyınsha Orta Aziyada ekinshi orındı iyeleydi. Bul dўnya júzinde eń jaqsı kórkem óner muzeyleri qatarında arnawlı ornı bar degeni. Muzyedi «Sahradaǵı gáwhar» dep te ataydı. Ol boyınsha internet tarmaǵınan kóp ǵana maǵlıwmatlar alıwǵa boladı.

Muzey—qaraqalpaq xalqınıń úlken maqtanıshi.

167-shınıǵıw. Gáplerdi kóshirip jazıń. Dórendi sózlerdi tabırń. Olardıń qalay jasalıp turǵanlıǵın aytıp beriń.

1. Muǵallim kelgende barlıq oqıwshılar ornınan turdı. 2. Balıqshılıq xojalığına bunnan bir saat on minutta burın kelgen edim. (S.S.) 3. Azanda úshew ara kemesine minip, balıqshılar qazasın qarawǵa ketti. (K.S.) 4. Kündelikli tártip boyınsha hár klastıń náwbetshileri bekkem tártipti saqlaydı. (Á.T.) 5. Paxtanıń zúráatlı sortları egilip atır. 6. Jaslıǵına qaramay qılǵan xızmeti kewil tolarlıqtay. (J.S.) 7. Tekseriwshiler tárepinen balıqshınıń usınısına, qoyǵan talabına heshqanday qarsılıq bolǵan joq. (A.B.)

168-shınıǵıw. Berilgen túbir sózlerden dórendi sózlerdi jasap kóshirip jazıń.

Bas, jumıs, taza, is, qala, jaz, kitap, jar, oy, pille, suw, egin, baǵ, kóp, abadan, mákke, qamıs, jol, at, bol, oqi, qorq, il, tas, jut, qaq.

Úlgi: Bas—basshi—baslıq—basqarma.

 Tapsırma. Berilgen sózlerden «**Bizler salı atızın araladıq. Meniń aǵam salıkesh**» sıyaqlı gápler qurap jazıń. Olardıń mánilerin túsındırıń.

Salı — salıkesh, bil — bilim, fermer — fermerlik, diyqan — diyqanshılıq, xızmet — xızmetker, tájiriy-

be — tájiriybeli, bar — barla, as — asxana, dawís — dawısla.

 Tapsırma. «**Nannıń usaǵı da—nan**» degen temada kishi tekst dúziń. Dórendi sózlerdi qollanırń.

§41. Túbirles sózler

169-shınıǵıw. Oqırıń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdi túbir hám qosımtaǵa ajıratıp, mánilerin túsındırıń.

1. Mektebimizdiń qasında úlken **baǵ** bar. Oǵan biz de doslarımız benen miwe tereklerin ektik. Meniń atam **baǵman** bolǵanlıqtan, bizge **baǵshılıq** sırların úyretedi. 2. Mektepte **ustaxana** bar. Onda bizler **ustashılıq** kásibin úyrenemiz. 3. Xojalıǵımız **sali** egedi. Meniń aǵam **salıkesh**. Biziń rayon **saligershilikke** beyimlesken.

Mısallarda baǵ — baǵman — baǵshılıq, usta — uстaxana — ustashılıq, salı — salıkesh — saligershilik sózleri berilgen. Bul sózlerde baǵ, usta salı — túbirler, al usı túbirleri ortaq sózler túbirles sózler sanaladı.

Túbir sózdiń keynine sóz jasawshi qosımtalardıń jalǵanıwı arqalı túbirles sózler jasaladı. **Mısalı:** *ustaz* — túbir sóz. *Ustazlıq, ustaszız, ustazlı* sózleriniń barlıǵında *ustaz sózi bolıp, oǵan sóz jasawshi qosımtalardıń qosılıwı arqalı jańa mánili sózler jasalǵan.*

Túbirleri ortaq, bir túbirden sóz jasawshi qosımtalardıń qosılıwınan jasalǵan dórendi sózler **túbirles sózler delinedi.** **Mısalı:** *Miynet — miynetkesh — miynetkeshlik, toqı — toqıwshi — toqıma — toqımaslılıq.*

170-shınığıw. Túbir sózlerden «**Bil — bilim — bilimli — bilgish — bil — dir**» úlgisindey túbirles sózler dóretiń.

Suw, balıq, ónim, is, miynet, talap, baxıt.

171-shınığıw. Gáplerdi kóshirip jazıń. Túbirles sózlerdi tawıp mánilerin túsındırıń.

1. Egislik jerler suwǵarıldı.
2. Suwshılar kanal boylap shel shawdı.
3. Elsiz jerdiń qádiri bolmaydı.
4. Oylanbaǵannıń túbi wayran.
5. Dossız basım, duzsız asım
6. Doslıq—ullı baxıt.

 Tapsırma. Qosıqtı tásırılı etip oqıń. Dórendi sózlerdiń qalay jasalǵanına itibar beriń. «**Tuwılǵan jer — altın besik**» degen temada kishigirim tekst dúziń.

Ne qızıqlı bala kúndey,
Zamanımız lala gúldey,
Bolıp Titov, Gagarinдеy,
Is qılamız Watan ushın.
Maqsetimiz doslıq isler,
Kúshke kúshti qostıq bizler,
Jáne ullı, zor jeńisler,
Dóretemiz Watan ushın. (S.N.)

-
1. Túbirles sózler degenimiz ne?
 2. Túbirles sózler qalay jasaladı? Mısaltar keltiriń.
 3. Túbirles sóz benen dórendi sózdiń parqı qanday?

§42. Sózlerdiń qosılıwı arqalı jasalıwı

172-shınığıw. Gáplerdi kóshirip jazıń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerge itibar beriń hám jasalıwın túsındırıń.

1. Biziń elimizde **atqulaqtı** dári ushın paydalanadi. 2. Eger qısta qar jawmasa, ósimliklerdiń tamırın **suwıq urıp**, kógermesten qalıwı mümkin. 3. Keshqurın balalar **úyli-úyine** tarqadı. Marat úyine kelip **dem alıp**, **bet-qolın** juwıp, sabaǵın tayarladı. 4. Ol óziniń **qayǵı-uwayımın** umitıp, meniń menen **emin-erkin** sóylese basladı. (A.X.)

Eki yamasa birneshe sózdiń qosılıwi arqalı qospa sózler jasaladı: *túyetawiq, úsh qabatlı, aq quba, biyday reń hám t.b.*

Qospa sózlerdiń kóphshiligi zattıń atın (*aqqutan, bilezik, temir jol t.b.*) **bildirse**, **geyparaları háreketti** (*qosıq aytıw, húrmət etiw, dem alıw t.b.*), **al ayırımları zattıń túrtúsın** (*uzın shashaqlı, keń jawırınlı, bes qabatlı*) **ańlatadı.**

173-shınıǵıw. Tómendegi qospa sózlerdi gáp ishinde keltirip jazıń. Olardıń qanday máni bildirip turǵanın aytıp beriń.

Tilxat, jolbasshi, on birinshi, júzbe-júz, jılma-jıl, shay-pay, uzınlı-qısqalı, kórsetip jiber.

174-shınıǵıw. Oqıń. Mazmunın sóylep beriń. Qospa sózlerdi tawıp, olardıń qalay jasalǵanın aytıń.

Ján-jaǵıma kózimniń qıyıǵın jibersem, aǵam saqqa júginip birnemelerdi aytıp otır. Allaniyaz atam ústi-basin sheship atır. Olardan jası kishi Sabır tikke qatıp, jolbarıstı ańlıp tur. Men bolsam qorqa-qorqa, aqrı batır boldım ba, ya balalıǵım ba, bolmasa esten ayırılıp qaldım ba, onsha qorqıp ta turǵanım joq. Qorqqan menen ne qılaman. Házır bas ayaǵımız aman. Alısıp ya topılıp atrıǵan jolbarıs joq. Onıń

ústine men sirá tuwdı-pitti jolbarısti kórippen be? Biraq, úyge kelgen adamlardıń jolbarıs haqqında talay ángime aytıp otırǵanın esitkenmen. (K.S.)

§43. Qospa sózler hám olardıń jasalıwı

175-shınıǵıw. Oqıń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdiń neshe sózden quralǵanın aniqlań.

1. **Ámiwdáryanıń** boyında **Badaytoǵay** dep atalatuǵın qoriqxana bar. Ol qoriq jerge aylandı. Túrli ańlar, quşlar bar. Biraq olardı awlawǵa ruqsat etilmeydi. 2. **Qızketken** kanalı **Taqıyatastan** saǵa aladı. **Súwenli kanalınıń** saǵası da **Taqıyatasta**. 3. **Ámiwdáryada** úlken kópir bar. Kópirden **avtomashinalar** ótedi. 4. Nókiste úlken **temir** **jol** stanciyası ashıldı. 5. **Qızketken** Shaǵalkópirden sál órirekte **Kegeyli** kanalı hám **Quwanıshjarma** kanalı bolıp ekige bólinedi.

Qaraqalpaq tilindegi sózler **birigip** (*tasbaqa, bilezik*), **dizbeklesip** (*jol qáde, temir jol*), **juplasıp** (*ata-ana, bes-altı*) **hám de qısqarıp** (*AQSh, medkolledj*) **jasaladı**. Bul sózlerdiń barlıǵı birneshe sózlerden quralǵanı menen qospalı bir mánini ańlatma beredi. Olar sóylewde bir pát penen aytıladı, gápte bir gáp aǵza xızmetinde jumsaladı.

Eki yamasa birneshe sózdiń qosılıwınan dúzilip, bir qospalı mánini ańlatatuǵın sózler **qospa sózler** delinedi. Misali: *atqulaq, keń peyilli, sari sınlı, beles-beles, jaqsı-jaman, MRT, yurfak*.

Qospa sózler qaraqalpaq tilinde sózlerdiń qosılıw usılı arqalı jasaladı. Onıń jasalıw ózgesheligine qaray 4 túri bar.

Qospa sózler *birigip* (baspasóz, qarabay, atqlulaq, asqabaq, bıylı, aybalta hám t.b.), *bólek* (sarı may, sarı ala, qara torı, biyday reň, besten bir hám t.b.), *aralarına defis qoyılıp* (jetisegiz, jaza-jaza, qazan-tabaq, qurt-qumırsqa, taw-tas hám t.b.) *hám qısqarǵan bólekleri birigip* (QR, NMPI, QMU t.b.) jazıldadı.

176-shınıǵıw. Kóshirip jaziń. Qospa sózlerdi tawıp astın siziń. Neshe sózden quralǵanın túsındırıń.

1. Aynaxan poezddan túskende kútıp turǵan adamlar qayta-qayta qaradı. (L.S.) 2. Kempirǵarrılar asiǵılıq penen gúrrińniń baslanıwin kútıp otır. 3. Bir kúni Seydan ǵarrı ádetten tis erte oyandı. (I. Yu.) 4. Ne degen baylıq. Jaylawı úyır-úyır mal. Maqpal kólleri—qus bazarı. (K.S.) 5. Usı waqıtqa shekem Ámiwdáryanıń tómengi jaǵası—Ózbekstannıń Xorezm wálayatı, Qaraqalpaqstan, Túrkmenstannıń arqa rayonları Taqiyatas GRES iniń elektr quwatınan paydalanıp keledi.

177-shınıǵıw. Oqıń. Mısallardaǵı qospa sózlerdi jasalıw ózgesheligine qaray toparlarǵa ajıratıp kóshirip jaziń.

Qısqa kún, Ana — Watan, Baxıtjan, «Jetkinshek» gazetası, Berdaq shayır, uzın boylı, qara jorǵa, qaraqlaq, aq altın, bas kiyim, bala-shaǵa, xoshhawaz, Doslıq kanalı, pedinstitut, sóyley-sóley.

1	2	3	4

1. Qospa sózler degenimiz ne?
2. Qospa sózler neshege bólinedi?
3. Qospa sózler qalay jazladi?

Tapsırma. Tekstti oqıp shıgıp, túsingenińız boyınsha dóretiwshilik bayan jazıń. Onda qospa sózlerdiń qollanılıwına dıqqat awdariń.

Qaraqalpaq xalqı saz súygish, kewil dúnyası muzikaǵa umtılıwshi xalıq. Olardıń hárbir shańaraǵı milliy yaki basqa da saz ásbabın shertiwdi biledi. Sol ushın da úyiniń tórine duwtardı ildirip qoyadı.

Qaraqalpaq xalqınıń maqtanıştı Ájiniyaz hám shayır, hám sázende bolǵan. Ol «Bozataw» poemasın jazǵan hám oǵan baylanıslı «Bozataw» namasın da jazadı. Usı «Bozataw»dı el basshısı Allayar Dosnazarov uran etken. Allayar babamız, hátte Moskvaǵa barǵanda da bárha duwtarın alıp júrgen sázende bolǵan desedi.

§44. Birikken qospa sózler

178-shınıǵıw. Oqıń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdiń jazılıwına dıqqat awdariń. Mánilerin túsındırıń. Olardıń jasalıwında qanday ózgeshelik barın anıqlań.

1. Men **Sabırbaydı** jaqsı bilemen, sebebi bala-lıq dáwirdi birge ótkerdim. (N.D.) 2. Olardıń kásibi Qazalı menen **Taxtakópir** aralığındıǵı sharwashı-lıqqa keń órisli jaylawdı suwlandırıw edi. (K.S.) 3. **Qaraqumnıń** ústinde kún eńterilip turǵanday. Báhárdıń taza samalı esedi. (S.S.) 4. Házir biziń **Qaraqalpaqstan** gúllengen respublikalardıń bi-rine aynaldi. (J.S.)

Eki yamasa birneshe sózlerdiń birigip, bir mánini ańlatıp keliwinen jasalǵan sózler birikken qospa sózler dep ataladı. Birikken qospa sózler birikken túrinde qosılıp jazılıdı. Mısalı: Xojeli (xojalar-eli), videokamera (video-kamera), janıwar (janı bar), qolǵap (qol qap).

179-shınıǵıw. Birikken qospa sózlerdi gáptiń ishinde keltirip jazıń. Qalay jazılıp turǵanlıǵın hám onıń sebebin aytıp beriń.

Qarataw, Qońırat, bıyıl, Jampıqqala, shashbaw, qatıqlaq, ashkóz, qaraqus, ayǵabaǵar, qarabaraq.

180-shınıǵıw. Sózlerdi oqırıń. Birikken sózlerdi tawıp, kóshirip jazıń.

Baǵ, miywe, palız, palawqabaq, ǵarbız, shımskıq, jawshımskıq, qus, qaraqus, baqa, qurbaqa, tawıq, suw, dári, kenedári, alma, suwqabaq, júweri, boy júweri, qońır, qara qońır, qızıl qońır, qara, qarabaraq, torı, qara torı, boyshań, uzın boylı, tabaq-qasıq, qatıq, asqatıq, taqta, astaqta, oy, oylı-shuqır.

181-shınıǵıw. Gáplerdi oqırıń. Birikken qospa sózlerdi terip jazıń. Olardıń qanday sózlerden birikkenligin anıqlań.

1. Ámiwdárya Qaratawdıń qoltıǵınan qasha shıqqanday Taqıyatastıń qoltıǵına qaray zıtqıydı. Taqıyatastıń tumsıǵıń jaypaǵan tolqınlı Qızketken-nıń qaq mańlayın jalap ótedi. (J.A.) 2. Aqdáryanıń jaǵası sıǵasqan keme. Dáryadan súwen awlaw máwsimi. Miyzan ayınıń tamıljıǵan ıssı kúni. (K.S.)

182-shınığıw. Birikken qospa sózlerdi mánilik toparlarǵa ajiratıp kóshirip jazıń. Neni bildiretuǵınlıǵın aytıp beriń hám olardı gáp ishinde keltirip, gáp qurań.

Qasqaldaq, qolǵanat, suwshigin, aqbas, Qarajar, dáwseben, ayǵabaǵar, asqabaq, Sarıqamıs, Aybúyır, Qızılkum, Qazanketken, túyetawıq, shaymiy, bilegóre, Ellikqala, Qońırat, Uzıńqayıır, Jambasqala.

- ?
1. Birikken qospa sózler degenimiz ne?
 2. Olar qalay jasaladı hám jazıldır?
 3. Birikken sózden jasalǵan **ósımlık, qala, kól, dárya, taw, quş** atamaların jazıń.

§45. Dizbekli qospa sózler

183-shınığıw. Sózlerdi oqıń. Qospa sózlerdiń jasalıwına itibar beriń hám túsındırıń.

Azat ata, baǵshılıq xojalığı, Ájiniyaz mektebi, jıllı júzli, qızıl shiraylı, on bes, payda bolıw, tárbiya orayı, «Qaraqalpaq qızı» romanı, Berdaq shayır, miywe baǵı, saltanatlı keshe, saratan issı, qaqaman suvíq, basın iydi, sımbatı kelisken, boz torǵay, Jas tábiyattı qorǵawshılar orayı, usı jılı, kesh piser, kók ala.

Eki yamasa onnan da kóp sózlerdiń dizbeklesip, bir máni ańlatıp keliwinen jasalǵan sózler *dizbekli qospa sózler* dep ataladı.

Dizbekli qospa sózler bir-birinen bólek jazıldı, biraq barlıǵı bir mánini ańlata beredi. **Mısalı:** eki miń, Ózbekstan Qaharmanı, qaraqalpaq tili, sabaq kestesi, Erkinbay Qutibaev, jáhán chempioni, temir jol stanciyası, «Jetkinshek» gazetası, biyday reń.

Olar zattiuń atın, háraketin, sanın, sonday-aq mákeme, jer-suw, gazeta-jurnal-lardıń atların bildirip keledi. Mısalı: Nókis mámlekетlik pedagogikalıq instituti, qara torǵay, shad etiw, qızıl shıraylı, jıgırma bes, islep taslaw hám t.b.

! **Dizbekli sózi ilimde birikpegen sóz, sostavlı sóz, qurama sóz, quramlı sóz dep te qol-lanılıdı.**

184-shınığıw. Dizbekli qospa sózlerge gáp qurap jazıń.

Mektep baǵı, pán aylığı, oqıwshılar sarayı.

185-shınığıw. Kóp noqattıń ornına dizbekli qospa sózlerdiń tiyislisin qoyıp kóshirip jazıń.

1. Bizler ... jasaymız. 2. ... Qaraqalpaqstan bir bólimi. 3. ... baliqtıń káni edi. 4. Bizler ... oqıymız. 5. Oqıwshılar ... qatnasadı. 6. Biziń klasta ... oqıwshi bar. 7. Óristen ... baspaǵımdı alıp keldim. 8. Meniń aǵam ... 9. ... menen gúrrińlestik.

Kerekli sózler: Seydan ata, Oraylıq Aziyanıń, Aral teńizi, sport dógeregene, otız altı, sarı ala, ádebiy kitaplar, urıs qatnasiwshısı, Qaraqalpaqstan Respublikasında.

1. Dizbekli qospa sózler degenimiz ne?
2. Olar qalay jasaladı hám jazıldı?
3. Qanday mánilerdi bildiredi?
4. Dizbekli qospa sózlerge ózińiz mísallar keltiriń.

§46. Jup sózler

186-shınığıw. Oqıń. Qara hárıp penen jazılǵan sózlerdiń mánisi hám jazılıwına dıqqat awdariń.

1. Ol **ata-anadan, úy-úskeneden, dúnymaldan**, birge ósken **jora-joldaslarından, qurbı-qurdaslarından**, eń qımbatlı zaman **dáwiri-dáwranlardan** ayrılgan edi. (J.A.) 2. Birese qalaǵa ketedi, birese mektepke **kerek-jaraqlar** ushın Nókiske ketip qaladı. 3. Eger perzent aqılıl bolsa, **ata-ananıń mehir-muhabbatı** ushın hesh nár-seden bas tartpaydı. («Qabusnama»)

Eki sózdiń juplasıp yaki tákirarlanıp juplasıwi arqalı jasalǵan sózler *jup sózler* dep ataladı. Olar hár túrli máni anlatadı. **Mısalı:** *el-xalıq, qazan-tabaq, kórpe-tósek, kúni-túni degen jup sózler jiynaqlaw hám jámlew* mánisin bildiredi. **Al, taw-taw, miń-mińlap, ózli-ózi, shay-pay, nan-pan degen sózler ulıwmalıq máni bildiredi.**

Sózler tómendegishe juplasıp jasaladı:

1) bir formadaǵı *jup sózler*: *tar-tar, úlken-úlken, ózinen-ózi, barıp-barıp, qurray-qurray;*

2) hár túrli formadaǵı *jup sózler*: *qazan-tabaq, aqıl-oy, gáp-sóz, bastan-ayaq, kóz-qulaq, keli-kelsap, dos-dushpan, oyaq-buyaq, el-xalıq, er-júwen;*

3) bir sıńarı mánili, ekinshi sıńarı mánissız *jup sózler*: *qońsı-qoba, jón-josaq, was-wayran;*

4) eki sıńarı da mánissız *jup sózler*: *aratura, meń-zeń, lám-lim, pit-shıt;*

Jup sózler geyde úsh sózdiń juplasıwınan da jasaladı: *bir-eki-úsh, gelle-bas-sıyraq.*

Jup sózler qosımtalar menen kelse, qosımtaların saqlap yaki izindegi bólekke jalǵanıp ta qollanıladı: *irıp-shirıp, ishpege-jemege, óytip-búytip, oylı-báleñtli, arjaq-berjaq.*

187-shınığıw. Kóshirip jazıń. Sózlerdiń qalay juplasıp jasalǵanın aytıp beriń.

Qız-jigitler, azaq-awqat, kúni-túni, erteli-kesh, jan-táni, kúyip-pisip, aza-kem, ári-beri, ústi-bası, qazan-tabaq, joq-juqa, tumlı-tusqa, bireń-sarań, qoy-qozılar, hayal-qızlar, áne-mine, anaw-mınaw, áste-aqırın, izbe-iz, dos-dushpan, gidir-budır, sál-pál, qol-ayaq.

188-shınığıw. Berilgen gáplerdegi jup sózlerdi tawıp, olardıń jasalıwına itibar beriń.

1. Kóre-kóre kósem bolarsań, sóyley-sóyley sheshen bolarsań. (*naqıl*) 2. Beles-beles tawlarda, bel mayrılǵan sol jaman. (*terme*) 3. Hár jerde topar-topar adamlar. (G.I.)

4. Tórt bólinip on-onnan,
Jaw bolıp baǵqa kiredi. («*Qırq qız*»)

Tákirarlanıw arqalı jasalǵan jup sózler barlıq mánili sóz shaqaplarından, eliklewish hám tańlaqlardan da jasala beredi. Mısalı: *taw-taw, sulıw-sulıw, miń-mińlap, ózli-ózi, tartınıp-tartınıp, tóte-tóte.*

Geyde bunday jup sózlerdiń eki sıńarında da birdey sóz tákirarlanbay, ayırimlarańında birdey emes sózlerden de keliwi arqalı jasalıwı múmkin. Mısalı: *kózbe-kóz, bostan-bosqa, bolar-bolmas, úyme-úy, ústí-ústine, orınlı-orınsız.*

Jup sózler defis (-) arqalı jazıladı.

189-shınığıw. Berilgen sózlerdi oqıń. Jup sózlerdiń qalay jasalıp turǵanlıǵın bilip alıń.

El-jurt, bala-shaǵa, ata-ana, tórt-bes, shópshar, shay-pay, jaqsı-jaman, dos-yar, qońsı-qoba, qurt-qumırsqa, qısı-jazı, qıyın-qıstaw, shań-tozań, ókpe-giyne, jiyın-terim, shala-pala, shań-pań, júre-júre, sap-sarı, úyme-úy, birme-bir, ayta-ayta, tum-tustan, biliner-bilinbes, shıj-bıj, sup-sulıw, soń-soń.

Tapsırma. Eki sıńarı mánili, bir sıńarı mánili, eki sıńarı da mánissız sózlerdiń juplaşrıwinan jasalǵan 5 jup sózden tawıp jazıń.

1. Jup sózler degenimiz ne?
2. Jup sózler qanday mánilerdi ańlatadı?
3. Sózler qalay juplasıp jasaladı?
4. Olardıń qaytalanıp jasalıwi qanday boladı? Mısaltar kel-tiriń.
5. Qanday sózler juplasadı?

§47. Qısqarǵan sózler

190-shınıǵıw. Tómendegi sózlerdiń aytılıwi hám jazılıwin bilip alıń. Olardı tarqatıp kóshırıp jazıń.

BMSH, ATS, TashPI, KamAZ, UMS, QR.

Úlgi: BMSH—Birlesken milletler shólkemi.

Bir máni ańlatıwshi sózler dizbeginiń qısqarıwınan jasalǵan sózler qısqarǵan sózler delinedi.

Qısqarǵan sózler tómendegishe boladı:

1. Hárbir sózdiń birinshi háripleri óana qısqaradı, olar bas háripler menen birigip jazıladı. Mısalı: NMPI (Nókis mámlekетlik pedagogikalıq instituti), QMU (Qaraqalpaq mámlekетlik universiteti), QR (Qaraqalpaqstan Respublikası), VKK (vrachlıq konsultaciya komissiyası).

2. Birinshi sózdiń birinshi buwını, keyingi sózlerdiń birinshi háripleriniń qısqarıp birigiwinen jasaladı. Mısalı: **ÓzR (*Ózbekstan Respublikası*), **TashMI** (*Tashkent medicinalıq institutı*).**

Bunday sózlerde buwınnıń birinshi háribi menen keyingi qısqarǵan sózlerdiń dáslepki háripleri bas hárip penen jazıladı.

3. Sózlerdiń dáslepki buwınlarınıń qısqarıp birigiwinen jasaladı. Mısalı: *pedfak* (*pedagogikalıq fakultet*).

4. Birinshi sózdiń dáslepki buwınnıń qısqarıp, keyingi sózlerdiń qısqarmay tolıq alınıp birigiwinen jasaladı. Mısalı: *pedinstitut* (*pedagogikalıq institut*), *multfilm* (*multiplikaciyalıq film*). Bunday qısqarǵan sózler kishi hárip penen jazıladı.

Qaraqalpaq tilinde tek atlıq sózler qısqaradı.

191-shınıǵıw. Berilgen kestedegi sózlerdiń jasalıwına itibar beriń, ózgesheliklerin túśındırıń. Kesteniń izin dawam etiń.

Qısqarǵan sózler	Aytılıwi	Tarqatılıp jazılıwi
MPJ	em-pi-jı	Mákan puqaralar jiyını
KÓK	kók	kásip óner kolledji
ÓzLiDeP	Óz-liy-dep	Ózbekstan liberal demokratiyalıq partiyası
ShB	shı-bı	Shirketler birlespesi

Tapsırma. Özlerińiz qısqarǵan atlıqlardırıń hárbiń türine 5 sózden tawıp jazıń. Qalay qısqarıp turǵanlıǵın aytıp beriń.

192-shınıǵıw. Berilgen sózlerdiń jasalıw jolların aniqlań hám túsındırıń.

MAI, ÓzTV, VAZ, bioxim, MPJ, DFX, yurfak, GRES, XDP, APJ, MTP, ekonomfak, XBB.

Úlgi: ATS — Avtomatlasqan telefon stanciyası

193-shınıǵıw. Qısqarǵan sózlerdi keltirip gáp qurań. Olardı tarqatıp jazıń. Jasalıwin túsındırıń.

1. ZIL — Lixachev atındaǵı zavodtan shıqqan avtomobil markası.

2. Bıyıl kóshemizdiń basına qońsı on úy birigip, GRP qurıp aldıq. GRP — gazdı regulirovkalaw punkti.

Úlgi: 1. Meniń aǵam KamAZ mashinasın aydaydı.

1. Qısqarǵan sózler degen ne?
2. Sózler qalay qısqartılıdı hám jazıldadı?
3. Qısqarǵan sózlerge qosımtalar qosılǵanda qalay ja-zıldı?

TÁKIRARLAW

194-shınıǵıw. Sózlerdi túbir hám qosımtaǵa ajıratıp kóshirip jazıń. Jalǵawlardırıń qaysı sózge qalay jalǵanıp turǵanlıǵın aniqlań.

1. Qorǵandaǵıllardırıń barlıǵı da Isaevtiń úyine jıynaldi. 2. Kempir-ǵarrılar asiǵıslıq penen gúrrińniń baslanıwin kútıp otırdı. 3. Olardırıń kásibi, Qazalı menen Taxtakópir aralıǵındaǵı sharwashılıqqa keń órisli jerlerdi suwlandırıw edi. (K.S.) 4. Jaqsınıń kegi

jipek oramal kepvenshe, jamannıń kegi bası górgé kírgenshe. 5. Atalar sózi—aqıl. (*naqıl*)

195-shınıǵıw. Tómendegi sózlerdi kestege túsırıń.

Sharwashılıqta, erlik, sızıqlar, tórtinshiden, ji-pekshilikke, ustaxanananıń, mektebimiz, ónimdi, tártiplimen, miynetkeshleri, miynetlerimizdiń, kew-illiseń.

Túbir	Qosımtalar		
	sóz jasawshi	forma jasawshi	sóz túrlewshi
ustaz	-lıq	-	-tiń
bar	-	-a	-man
kitap	xana	-lar	-dín
tırı	-shilik	-	-im

 Tapsırma. *-shi (-shi), -lıq (-lik), -ma (-me), -pa (-pe), -ba (-be), -ǵı (-gi), -qı (-ki), -ım (-im), -xana, -kesh, -shıq (-shik)* qosımtaları qosılğan birneshe sózler jazıń. Olardıń dáslepki hám sońǵı mánilerin salıstırıń.

196-shınıǵıw. Berilgen sózlerge kóplik jalǵawın jalǵap kóshirip jazıń. Ózgesheligin túsındırıń.

Sal, altı, miń, kók, ashshi, áste, bota, úke, quda, jeńge, oqı, bala, kel, tútik, mazalı, bes, qal.

197-shınıǵıw. Kóp noqattıń orına tiyisli qosımtaların qoyıp kóshirip jazıń.

1. Sharwa... biziń respublikamızda keń rawaj-lanbaqta. 2. Paxta... bıylı mol tabıslardı qolǵa kírgizdi. 3. Balıq... teńizge jónep ketti. 4. Traktor... súrimge puqta tayaranıp atır. 5. Kitap... ádebiy kitaplar kóp.

Úlgi: Etik - etikshi, jas - jaslıq, ból - bólme t.b.

198-shınığıw. Tartım jalǵawlı sózlerdiń mánilerin anıqlań.

1. Ol qálemin qattı qısıp usladı, biraq kózin ayıra almadı. (*K.P.*) 2. Meniń tuwilǵan kúnim edi, balalarım jıynaldı. 3. Meni qostırıń tórine ilaqtırıp urdı. Balası maǵan kelip, iyiskelep, hár jerimnen tislep, tartıp, oynay basladı. Jolbarıs balasın eki-úsh jaladı da, maǵan qarap ırıldap qoydı. (*A.Sh.*).

199-shınığıw. Kóp noqattıń ornına tiyisli qosımtalardı qoyıp kóshirip jazıń. Qaysı seplikte turǵanlıǵın aytıp beriń.

1. Kino... kóp qızıq waqıyalar kórdim. 2. Qamış... túrli gezlemeler, spirt hám basqa da zatlar islenedi. 3. S. Nurımbetov... qanday shıgarmaları bar? 4. Ğarrı... jası júz... asıp ketti. 5. Bilegi kúshli bir... jıǵadı, bilimi kúshli mıń... jıǵadı (*naqıl*). 6. Jaqsı sóz pal... tatlı. 7. Óneri joq kisi... mazası joq isi... (*naqıl*).

200-shınığıw. Berilgen sózlerdi sóz qurılısı boyınsha tallaw tártibi menen tallań.

1. Xalıq sózi—teńiz tolqını. 2. Watansız adam—baxıtsız búlbúl. 3. Baǵman miywesi menen maqtanadı. 4. Balıqshınıń úyine barsań qarma jeyseń, diyqanniń úyine barsań jarma isheseń. 5. Aqıllı sózdi sıylaydı, aqmaq kúshti sıylaydı.

- ?
1. Sózler qurılısı jaǵınan qanday bóleklerge bólinedi?
 2. Qosımtalar qanday túrlerge bólinedi?
 3. Sózlerdiń jasaliw usılları qanday?
 4. Qospa sózler qanday túrlerge bólinedi?

SÓZDIŃ QURÍLÍSÍ BOYÍNSHA TALLAW TÁRTIBI

1. Sózdi tańlap alıń.
2. Túbir hám qosımtaǵa ajiratıń.
3. Qosımtanıń xızmetine qaray túrin aniqlań:
 - 1) sóz jasawshı qosımta;
 - 2) sóz túrlewshı qosımta;
 - 3) forma jasawshı qosımta;
4. Dórendi sóz bolsa, qaysı sóz shaqabınan qaysı sóz shaqabınıń jasalǵanın aniqlań.
5. Túbirles sózlerdi tabıń.
6. Qospa sóz bolsa, qalay jasalǵanın hám onıń qaysı túrine kiretuǵının aniqlań.

MORFOLOGIYA

! **Morfologiya — sóz shaqapları, olardıń belgilerin úyretetuǵın til biliminiń bir tarawı.**

Morfologiya menen sintaksis — grammatikanıń tarawlari. Morfologiya grek tilinen alıńǵan sóz bolıp, «*morfo*» — forma, «*logos*» — ilim degen mánilerdi bildiredi. Bul tarawda úyreniletuǵın til birligi — *sóz*.

Sózdiń mánisi hám leksika-grammatikalıq belgileri morfologiyada úyreniledi.

§48. Sóz shaqapları haqqında túsinik

Sózler mánisine qaray birneshe topalarǵa bólinedi:

- Abat, kitap, jer, suw, terek—**zattıń atın;**
- qızıl, sarı, sulıw, aq—**zattıń túr-túsın;**
- bes, on, otiz bes, onnan bir—**zattıń sanın;**

-keldi, aytti, otirdi, aldi—**is-háreketti**;
-tez, jildam, burin, búgin—**is-hárekettiň jaǵdayın**;

-menen, da, de, ma, me, góy, aw—**óz aldına bólek turǵanda mánige iye emes sózler**;

-pah, way, hay-hay, óybey, yapırmay—**adamnıň hár qıylı sezimlerin bildiredi**.

Ayırım sózler toparı bir-birinen qurılısı, qosımtalardı qabil etiw uqıplılığı menen de ózgeshelikke iye boladı. Máselen, zattı ańlatatuǵın adam, terek sózleri adamlar, adamlardı, terekler, terekti t.b. túrinde kóplik, seplik jalǵawların qabil etedi. Al, is-háreketti bildiretuǵın al, ber usaǵan sózlerge aldi, berdi, alıw, beriw túrinde qosımtalardı qosıwǵa boladı.

Baylanıslı sóylewde sózler gáptegi sintaksislik xızmeti menen parıq qıladı.

Mánisi, leksika-grammatikalıq belgileri hám gáptegi xızmetine qaray bir-biri menen ajıralatuǵın topalar sóz shaqaplari dep ataladı.

Qaraqalpaq tilinde 13 sóz shaqabı bar:
Atlıq. Sanlıq. Kelbetlik. Almasıq. Feyil. Ráwish. Bayanlawışlıq sóz shaqabı. Dáneker. Tirkewish. Janapay. Modal sóz. Tańlaq sóz. Eliklewish sózler.

201-shınıǵıw. Oqıń. Hárbir sózdiń qanday máni ańlatıp turǵanlıǵın aniqlań.

Aydana mingən samolyot Moskva dógeregin bir aylanıp tómen qarap ushti. Tómende kók maysaǵa bólengen jerler, sulıw jaylar, biyik qaraǵaylor kórinedi.

202-shınığıw. Berilgen sózlerdi mánilerine qaray topalarǵa ajiratırıń.

Aral, burın, on eki, keshe, suw, kók, men, menen, ushın, olar, mektep, kitap, suliw, otız bes, qız, da, de, -ǵoy, haw, jazdı, oqıdı, azanda, keshte, sarı, pay, ma, me, ayǵabaǵar, ǵaz, túye, olaq.

Úlgi: Zattıń atın bildiretuǵın sózler—jol, taw, tas, parta.
Zattıń is-háreketin bildiretuǵın sózler—keldi, bardi.

 Tapsırma. Tekstti kóshirip jazıń. Sózlerdiń tóbesine sorawların jazıp, qaysı sóz shaqabı bolatuǵının aniqlań. Duwtar namasına salınatuǵın bir qosıqtı tawıp jazıń. Onı da sóz shaqaplarına tallań.

Muwsa Turım ulti oǵada jas waqıtlarından baslap saz shertiwge, qosıq aytıwǵa qızıqqan. Ol ustazı Aqımbetten barlıq dástanlardı jazıp alıp, kún-tún yadlap ózlestirgen. Dástanlarda aytılıp júrgen míňlaǵan namalardı úyrenip, olardıń kóphsiligin qayta islegen hám jańa namalar dóretken. Baqsıǵa arnap Berdaq shayır da qosıq jazǵan.

Muwsa baqsı jarqın talantqa, ózgeshe jolǵa, ózinshe usılǵa, ayrıqsha atqarıw stiline iye insan bolǵan. Onıń «Qara jorǵa», «Muxalles», «Keńes naması», «Muwsa naması», «Nazlı», «Dembermes», «Ógulpaq», «Xoja bala», «Alaqayıs», «Qılqalı» hám t.b. jazǵan namaların házirgi waqitta xalqımız súyip tińlaydı.

§49. Sóz shaqaplarınıń bóliniwi

203-shınığıw. Oqırıń. Teksttegi mánili sózlerdi tawıp tiyisli sorawların qoyırıń.

Házirgi jaslar júdá erkin ósken, olarǵa barlıq mûmkinshilikler bar. Texnika rawajlanǵan. Hámme xabarlardı oqımay-aq, solar arqalı bilip otıradi. Ele de miynet etiwge, óz betinshe kitap oqıwǵa úyretiw kerek. Paydalı istiń qasında bolǵanı abzal. Bilim beriw menen birge ata-babamızdıń basıp ótken tariyxı menen tanıstırıw, dini, úrp-ádetin úyretiw lazım. (I. Yu.)

Sóz shaqaplari mánisi, leksika-grammatikalıq belgileri hám gáptegi xızmeti boyınsha 5 toparǵa bólinedi:

1. Mánili sóz shaqaplari óz aldına bólek turǵanda máni ańlatadı, bir sorawǵa juwap beredi, gáp aǵzası bola aladı. Usı sıpatlarına qaray atlıq, kelbetlik, sanlıq, almasıq, feyil, ráwish hám bayanlawishlıq sóz shaqabın mánili sóz shaqaplari dep úyrenemiz. Mısalı: Azat (kim?) oqıdı (ne qıldı?). Azat—baslawish, oqıdı—bayanlawish.

2. Kómekshi sózler bólek turǵanda máni ańlatpaydı, belgili bir sorawǵa juwap bermeydi, gáp aǵzası bola almaydı (menen, ushın, da, de, ba, be, -ǵoy, -aq, -aw, t. b.). Olar sóz benen sózdi, gáp penen gápti baylanıstırıdı, hár qıylı qosımsha máni beredi. Kómekshi sózlerge dáneker, tirkewish hám janapay kiredi.

3. Modal sózler.

4. Tańlaq sózler.

5. Eliklewish sózler.

204-shınıǵıw. Gáplerdi kóshirip jazıń. Sóz shaqaplaraǵına ajıratıń. Mánilerin aniqlań.

Dilbar besinshi klasta oqıydı. Jámiyla jazǵan bayanın oqıdı. Rustem qızıl, sarı boyawlar menen óziniń súwretlerin boyadı. Muǵallimimiz tárbiya saatı waqtında «Watan topıraqı» qosıǵınıń tariyxı haqqında aytıp berdi. Mansur skripkası menen nama shertip berdi.

205-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Sózlerdiń qaysı sóz shaqabınan ekenligin aniqlań.

1. Baslıq bir hápte egis basında boldı. 2. Janımdaǵılar úndemey otırdı. (D.F.) 3. Ol kúnler álleqashan ótip ketti. (N.D.) 4. Ol buzawdı anasına kórsetpey saqladı. 5. Qubla jaqtan jaǵımlı samal esip tur. (A.B.) 6. Hawa rayı ózgerip ketti. Uyıtqıǵan samal endi ayazǵa aylandı. Qıstiń boranı baslandı.

- ? 1. Sóz shaqapları neshe toparǵa bólinedi? Ne ushın? Ózgesheligi qanday? Mısaltar arqalı túsindiriń.
2. Mánılı sóz shaqapları qaysılar?
3. Kómekshi sóz shaqapları qaysı?
4. Basqa qanday sóz shaqapları bar?

§50. Atlıq

206-shınıǵıw. Tekstti oqıń. **Kim?, ne?** sorawlarına juwap beretuǵın sózlerdi terip jazıń.

ERNAZAR—XALÍQ BATÍRÍ

Maman biy, Aydos biy, Ernazar alakóz— qara-qalpaq xalqınıń ýárezsizligi ushın gúresken xalıq qaharmanları.

Ernazar alakóz sonday túr-túsi kelisken, palwan adam bolǵan. Ańızlarda kórsetiliwinshe onıń názerinen, aybatınan patsha da qorqatuǵın bolǵan.

Ernazar—ismi, al, alakóz—oniń laqabı. Alakóz dep kóziniń janıp turiwi hám oniń ótkirligi ushın aytılǵan.

Zattıń atın bildirip, *kim?*, *ne?* sorawlarına juwap beretuǵın sóz shaqabına *atlıq* delinedi.

Kim? sorawı adamlarǵa, al adamlardan basqa zatlарǵa ne? sorawlari qoyıladı. Misali:

*Maman biy, Aydos biy, Ernazar biy — kimler?
Moynaq, Ámiwdárya, Qanlıkól, suw — neler?
Atlıq sózler kóplik (bala-lar, gúl-ler); seplik (jol-dıń, jol-da); tartım (watan-ım, ini-ń bala-sı); betlik (shayır-man, oqıwshi-sań) sıyaqlı hár qıylı jalǵawlardı qabıllaydı.*

207-shınıǵıw. Berilgen sózlerdiń **kóplik**, **seplik**, **betlik** qosımtaların tabıń. Qalay jalǵanǵanın aytıp beriń.

Ustazlar, sayaxatqa, ákesi, kitaptı, eginleri, Nókisim, mámlekетtimizge, kárxanalar, Ámiwdáryanı, jaslar, Aralǵa, anam, Shomanayda, qoylardı, watanımız, watanlaslarımızdıń, sayaxatshılardan, nökissħilerge, kitapxanamızda, nızamshılıqta.

208-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Atlıq sózlerdi tabıń.

1. Quyash, hawa, suw—hámmesi tirishiliktiń tiykari. 2. «Jetkinshek»—balalar gazetası. 3. Ibrayım Yusupov—«Ózbekstan Qaharmanı». 4. Asaka qala-sınan «Neksiya», «Matiz», «Damas» avtomashinaları shıǵarıladı. 5. Shıraylı gúller paytaxtımızdı bezep tur.

§51. Menshikli hám ǵalabalıq atlıqlar, olardıń jazılıwi

209-shınığıw. Oqırıń. Adam, qala, jer-suw atların bil-diretuǵın sózlerdi anıqlań.

1. Jámiyla menen Jumabay Nókisten asıǵıp qaytip, rayon orayınan Sapardıń kelgen xabarın esitti. 2. Sibirdiń tek ǵana qayıń toǵaylorı—Franiya, Belgiya, Italiya mámlekетleriniń birgeliktegi jer maydanınan kóp. 3. Olardıń kásibi Qazalı menen Taxtakópir aralığındaǵı sharwashılıqqı keń órisli jaylawdı suwlandırıw edi. 4. Eki dos Türkstanǵa da qayrılmay tuwrı Edil boyındaǵı Samaraǵa kelip tústi. (Á.T.)

210-shınığıw. Kóshirip jazıń. Atlıq sózlerdiń astın sızıń. Tiyisli sorawların qoyıń.

Qıs keldi hám kún suwitti. Qar jawdı. Átiraptı appaq qar qapladı. Suwlarǵa muz qatıp, balalar sırganaq tepti, shana aydadı. Hámmeńiń ústinde palto, kurtka, basında malaqay, topkı, qolında qolǵap, ayaǵında etik. Ádıl sırganaq tewip júr. Qızlar ayaz baba islep atır. Tábiyat adamları súysindirdi.

Atlıq sózler leksika-grammatikalıq ózgesheligine qaray menshikli hám ǵalabalıq atlıq bolıp 2 ge bólinedi.

Basqalardan ajıratıw ushın jeke birewge yamasa ayırım zatlar menen hádiyselerge arnap qoyılǵan shártli atamanı menshikli atlıq dep ataymız.

Menshikli atlıqlar barlıq jerde bas hárıp penen jazıladı. Mısalı: Shortanbay sortı,

«Jetkinshek» gazetası, «Damas» markalı jeńil avtomobil, Aral teńizi, Ámiwdárya, Nókis qalası, I.Yusupov kóshesi, Gúlzar, Aydos t.b.

Kitaplardıń, gazeta-jurnallardıń, ádebiy shıǵarmalardıń menshikli atların bıldiretuǵın sózler tırnaqshaǵa alınıp, bas hárip penen jazıldadı. Mısalı: «Balıqshınıń qızı» romanı, «Eki dos» erteği, «Jetkinshek» gazetası, «Ámiwdárya» jurnalı.

Tariyxıı waqıyalar, belgili bayramlardıń atları, sürenler, shaqırıqlardıń birinshi sózi bas hárip penen jazıldadı. Mısalı: Bilimler kúni, Nawız bayramı, Balalardı qorǵaw kúni hám t.b.

211-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Menshikli atlıqlarǵa dıqqat awdarıń. Ayırmashılıqların túsındırıń.

1. Men «Alpamıs» dástanın oqıp shıqtım. 2. Bizler klasımız benen «Jetkinshek» gazetasına jazıldık. 3. Ájiniyaz shayır házirgi Moynaq rayonınıń átirapında tuwilǵan. 4. Murat Á. Shamuratovtıń «Biz jaslar» qosıǵın yadtan aytıp berdi. 5. Biziń kóshe «Ózbekstan Qaharmanı» Tólepbergen Qayıpbergenovtıń atı menen ataldı. 6. Moynaq rayonında Aral teńizi qasınan jańadan «Aral tariyxıı muzeyi» ashıldı. 7. Mektebimizden «Ibrayımnıń izbasarları» dógeregi düzildi.

212-shınıǵıw. «Sóz-jumbaq». Berilgen sózden neshe ǵalabalıq atlıq shıǵarıwǵa bolatuǵının aniqlań. Kim kóp atlıq sóz tabadı?

Qaraqalpaqstan

Dawam etiń: qar, qal, qalpaq...

Birgelkili zat, qubılış, waqıya, túsiniklerdiń ulıwmalasqan atların bildiretuǵın sózler ǵalabaliq atlıq dep ataladı.

Ógalabaliq atlıqlar adamlarǵa, zatlarǵa, qubılış-hádiyselerge, tábiyatqa baylanıslı atamalardıń ǵalabaliq atın bildiredi. Son-day-aq, janlı hám jansız zatlardıń atamaları kishi hárip penen jazıladı. Mısalı: ilimpaz, ustaz, quş, shımsıq, kól, taw, qar, shóp hám t.b.

Ógalabaliq atlıqlar gáptiń basında kelse, bas hárip penen, al basqa jerlerde kishi hárip penen jazıladı. Mısalı: Mektep alıstan kórinip tur. Usı mektepte bizler oqıymız.

Tapsırma. Tekstti kórkemlep oqırı. Mazmunın úyreniń. Menshikli hám ǵalabaliq atlıq sózlerdi taxtaǵa jazıń. Olardıń jazılıwın túsındırıń.

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámlekетlik akademiyalyq sazlı teatrı respublikamızdıń paytaxtı Nókiste jaylasqan. Teatr 1926-jılı «Tań nuri» qaraqalpaq milliy truppası bolıp ashılǵan. 2016-jılı 90 jasqa toldı.

Teatrı tájiriybeli ustaz Nájimatdin Ańsatbaev basqarıp kelmekte. Oı «Berdaq», «Otello», «Maman biy», «Áke táǵdirı» spektakllerinde başlı rollerdi atqarǵan hám el súygen aktyor dárejesine jetisti. Ustazdıń basshılıǵında Nájimatdin Muxammeddinov jazǵan «Ájiniyaz» operası birinshi opera sıpatında teatr saxnasında qoyıldı.

Milliy teatrımız jańadan zamanagóy túrde qayta remonttan shıǵıp, házirgi waqıtta da bay repertuarǵa iye hám xalıq xızmetinde.

Teatr—xalıqtıń ómiri, tili, dásturi, sonlıqtan ol millet maqtanıştı.

213-shınığıw. Kóshirip jazıń. Menshikli atlıqlardıń astın sızıń. Tiyisli sorawların qoyıń.

1. Aynazar menen Jumanazar kópke shekem gúrrińlesip otırdı. (B.B.) 2. Mine, bizler Súwenliniń jaǵasında turippız. (N.D.) 3. Ol óz oyınsha Alpamıs mingén Bayshubardan da tez júrip kiyatırǵan taqilette. 4. Kún batqannan keyin elektr nuri Ústirtti birden jaqtıǵa bólep jiberdi. (J.S.) 5. Serimbet «Shógirkól»ge sáskede keldi. (T.Q.)

 Tapsırma. Berilgen tapsırmalardı orınlap bolıp, ǵabalıq atlıqlardıń astın bir, menshikli atlıqlardıń astın eki sızıń.

1. Ózińizdiń jasaytuǵın jerińizdegi 5 jer-suw atamaların gáp ishinde keltiriń.

2. Jaziwshi-shayırlardıń atların keltirip, 3 gáp dúziń.

§52. Atlıqtıń betleniwi

214-shınığıw. Berilgen sózlerdi oqırı. Onda atlıqlardıń qaysı betke tiyisli ekenligin anıqlań, qosımtalarına dıqqat awdarıń.

1. Oqıwshıman, studentsız, balalarmız, óspirimsız, Quwatsız, traktorshısań, shofyormız, fermermiz.

2. Baǵmanman, baǵmansań, baǵman, baǵman-larmız, baǵmanlarsız, baǵmanlar.

Atlıq sózler betlenedi. Betlik jalǵawi qosılıwı arqalı olar zattıń kim yamasa ne ekenligin ańlatadı. Mısalı: Bizler injenermiz, olar oqıwshi, sen shayırsań.

Atlıq sózler úsh bette qollanıladı. Birlik hám kóplik sanlarda sáykes betlik jalǵawların qabil etedi. Betlik máni ańlatıwshi qosımtanıń túrleri kóp:

Bet	Birlik	Kóplik	Birlik	Kóplik
I	-man, -men	-miz, -miz	balaman	balalarmız
II	-sań, -seń	-siz, -siz	balasań	balalarsız
III	jalǵawi joq		bala	balalar

215-shınıǵıw. Tekstti oqırı. Betlik jalǵawlı atlıq sózlerdi tabıń. Qaysı bette turǵanlıǵın aniqlań.

- Balalarım, sizler qaydan kiyatırsız?
- Bizler—oqıwshıllarmız. Teńiz boylap sayaxatqa baratırmız.
- Atlarıńız kim?
- Men Azatpan, bul dostım—Amangeldi.
- Bizler—balıqshıllı. Anaw—Aral. Sizler—baxıtlı jaslarsız. Tábiyatti úyreniń, onı saqlań!

216-shınıǵıw. Berilgen sózlerdi birlik hám kóplik sanarda betlep kóshırıp jazıń.

Sharwa, qaharman, shipaker, Sultan, Gúlnaz, ustaz.

217-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına betlik jalǵawlarınıń tiyislisin qoyıp jazıń.

1. Bizler pán olimpiadasına tayaranıp atırǵan oqıwshılar...
2. Men—Tólepbergen....
3. Sizler el saqshısı ásker....
4. Biz Ózbekstan Respublikasınıń keleshegi bolǵan jaslar...
5. Sen qádirdan ana tilim...
6. Sen erteńgi kúngi ilimpaz....
7. Qus jolında nurlı galaktikanıń,
Bir jaqtı juldızı— qaraqalpaq... (I.Yu.)

Kerekli jalǵawlar: -miz, -pan, -siz, -men, -sań -miz, -seń.

218-shınığıw. Tómendegi sózlerdi birlik hám kóplik sanda betleń hám gáp qurap jazıń.

Diyqan, Ziywar, xızmetker, Esen, etikshi.

Betlik jalǵawlı atlıq sóz bolımlı mánide de, bolımsız mánide de qollanılıadı. Atlıq sózde bolımsız máni emes sóziniń qollanılıwi arqalı bildiriledi. Mısalı: Oqıwshı (oqıwshı emes). Bunday jaǵdayda betlik jalǵawi emes sózinen keyin jalǵanadı: emessiz, emespiz—bala emespen, bala emessiz t.b.

 Tapsırma. Berilgen atlıq sózlerdi bolımlı hám bolımsız mánide birlik sanda betleń.

Tigiwshi, esapshi, qurılısshi.

§53. Atlıqtıń birlik hám kóplik sanda qollanılıwi

219-shınığıw. Oqıń. Qara hárip penen jazılǵan atlıq sózlerdiń birlik hám kóplik sanlarda qollanılıwına itibar beriń. Tekstiń mazmuni haqqında pikirlesiń hám tekst tómeninde berilgen sorawlarǵa juwap beriń.

Jaqın aralarda kúnniń suwıtatuǵının sezgen **qarlıǵashlar** uship ketken edi. Olardıń tamnıń pátigine salǵan bos turǵan uyasın gúzdiń **kúnleri** balanıń buzıp taslaǵısı keldi.

—Uyaǵa tiyme,— dedi balanıń ákesi.—Báhárde **qarlıǵashlar** taǵı qaytip kelgen waqitta, ózleriniń úyrenisken uyasın tawıp alıw olarǵa da qolaylı boladı, aqırı. Bala ákesiniń aytqanın tıńladı. **Uyaǵa** tiymedi.

Qıs ótti. **Aprel** ayınıń aqırına taman **qanatları** qıyqashlanǵan, sup-sulıw, kewilli hám sayraqışh bir

jup **qarlıgash** kelip, ótken jılıǵı uyasınıń átirapında pármana bolıp usha basladı. Qarlıgashlar jaqın jerdegi **jap-salmalardan** tumsığı menen saz ılay tasıp, jumisti janlandırip jiberdi...

Aradan birneshe kúnler ótkennen keyin, bala uyadan tek bir **qarlıgashtıń** uship ketip, al qalǵan birewiniń tırp etpey jatırǵanın ańladı.

«Shaması, ol endi máyek tuwıp, quriq basıp atırǵan qusaydı»,—dep oyladı **bala**.

Aytqanınday úsh **hápteden** keyin uyadan qızıl shaqa kishkene **palapanlardıń** basları kórindi.

Bala uyanı buzbaǵanına qattı **quwandi**. (K.U.)

- ? 1. Qarlıgashlardıń adamlar menen doslıǵı qanday?
- 2. Bala ákesiniń másláhátine qulaq salıp durıs qıldı ma?
- 3. Balaniń ornında siz bolǵanıńızda ne qılar edińiz?

Atlıq sózler birlik hám kóplik sanlarda qollanıladı. Atlıq birlik sanda qollanılǵanda zattıń birew ekenligin bildiredi. Mısalı: Abat, kitap, taw, terek.

Atlıqtıń kóplik túri -lar, -ler qosımtalarınıń jalǵanıwı arqalı jasaladı. Mısalı: bala-lar, güler, oqıwshi-lar.

Atlıq sózlerdiń keyingi buwını juwan bolsa -lar, eger jińishke bolsa -ler jalǵanadı: kitap-lar, etik-ler.

Bazıbir atlıq sózler kóplik qosımtalarsız-aq kóplik mánide qollanıladı: tarı ektim, biyday aldım. Usılay qollanıw tilimizde qáliplesken: tarılar ektim, biydaylar aldım demeymiz. Solay bolsa da, geyde sóylewdiń talabına qaray bunday atlıq sózlerdiń de -lar, -ler qosımtaların qabil etetuǵın orınları bar: biydaylar irǵalıp tur, tarılar dizege keldi.

Eger sanaq sanlar atlıq sózlerdi anıqlap, bir sóz dizbeginde kelse, atlıqlardıń kóplik mánisi sanaq san arqalı ańlatılıdı da, kóplik jalǵawı qosılmaydı: bes eshki, miń adam, eki ılaq.

Sonday-aq, kóplik mánige iye birqansha, kóp, sonsha, birneshe, bijnaǵan, ızǵıǵan usaǵan sózler dizbeklesken atlıq sózlerdiń de kóplik mánisi, ádette, sol kóplik mánige iye sózler arqalı ańlatılıdı, solay da olar sóylew talabına qaray birde kóplik jalǵawlı, birde kóplik jalǵawsız qollanıla beredi.

220-shınıǵıw. Tómendegi gáplerde atlıq sózlerdiń qalay kóplik máni ańlatıp turǵanın anıqlań.

1. Bilimliler bellesiwine segiz júz toǵız oqıwshi qatnasti.
2. Saray tolǵan adam.
3. Dáryada túrli balıq bar, olar oynap aspanǵa sekiredi.
4. Mektep sarayına kóp adam siyadı.
5. Oqıwshilar mektep qaptalına geshir ekken edi.
6. Onnan ádewir geshir jiynap aldı.
7. Balıqshılar balıq awlawǵa shıqtı.

 Tapsırma. «Máñzilge kim birinshi jetedi?» oyının shólkemlestiriń. Bul ushin oqıwshılderdi eki toparǵa bólip, klass taxtasına hárbir topardan bir adam shaqırıń. Olar birlik hám kóplik sandaǵı atlıq sózleri bar eki gáp dúzsın. Kim birinshi bolıp tapsırmazı durıs orınlasa, sol jeńimpaz boladı.

1-topar

2-topar

221-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına kóplik jalǵawların qoyıp kóshirip jaziń.

1. Otırǵan miyman... Sáliymaǵa súysinip qaradı.
2. Quwraǵan dala... jasardı. Kóp jıl... Súwenli

máwjirep ağıp turdı. 3. Násiyatshı jigit kempir-ǵarri... menen kóp waqıt gúrriňlesip otırdı. (K.S.) 4. Ol kún... álleqashan ótip ketti. (N.D.) 5. Nókis qalasınıń ornı burın úlken toǵaylıq bolǵan.

§54. Atlıqtıń tartımlanıwı

222-shınıǵıw. Oqırı, mánilerin salıstırıp kóriń.

1. Kitabım, kitabıń, kitabı.
2. Kitaplarım, kitaplariń, kitapları.
3. Kitabımız, kitabıńız, kitapları.
4. Kitaplarımız, kitaplarińız, kitapları.

Birlik hám kóplik sanlıarda kitap sózine -im, -ıń, -ı, -imız, -ıńız -i jalǵawları jalǵanıwı menen kitaptıń kimge tiyisli, yaǵníy kimdiki ekenligi ańlatılıp tur.

1-bette -im jalǵawi arqalı kitaptıń 1-betke (meniń kitabım), -ıń jalǵawi arqalı 2-betke (seniń kitabıń), -i jalǵawi arqalı 3-betke (oniń kitabı) tiyisli ekenligi bildiriledi.

Al 2-bette -lar kóplik jalǵawınan soń jalǵanǵan -ıń, -i jalǵawları birneshe kitaptıń meniki, seniki, oniki ekenligin bildiredi.

3-bette -ı, -sı jalǵawlarınıń jalǵanıwı arqalı zattıń III betke tiyisli ekenligi bildiriledi.

Al -lar jalǵawınan keyin jalǵanǵan -imız (-imiz), -ıńız (-ıńiz), -ı (-i) jalǵawları arqalı kitaplardıń úsh betke tiyisliligin bildiredi.

Tapsırma. Oqırı. Qara hárip penen jazılǵan sózlerge itibar beriń. Olarda qosımtalardıń mánılık xızmetin túsındırıń.

1. —**Qaraqlarım**, nege ǵarǵıp minip almaysızılar?—dedi balalardıń aldınan shıqqan bir kisi ayanışlı sóylep.

—Há, **inim**, aldıńǵı bala! Toqtap tur, bir awız sóylesip qalayın!—dep dawısladı.

—Kimniń **balasısań...** **atıń** kim?

—**Atım** Bekman, ákemniń atı—Táji,— dedi de bala eshegine ǵarǵıp mindi de zitti. (E.M.)

223-shınıǵıw. Sózlerdiń baylanısına qaray kóp noqattıń ornına tiyisli qosımtalardı jalǵap gáplerdi kóshirip jazıń.

1. Meniń aǵa... shıpaker bolıp isleydi. 2. Bala... jaqsı oqıydı. 3. Úke... úshinshi klasta oqıydı. 4. Ini... ele jas. 5. Dostı... sabaqqa keldi me?

Atlıq sózlerdiń tartım jalǵawı menen ózgeriwi atlıqtıń tartımlanıwı dep ataladı.

Tartım jalǵawları atlıq sózlerge úsh bette, birlik hám kóplik sanlarda jalǵanadı.

Atlıq sózdiń aqırı juwan yamasa jińishke buwınǵa yamasa dawıssız seske (dawıslı) pitse, únleslik nızamına sáykes tartım jalǵawlarınıń kereklişi jalǵanadı.

Dawıslı seske pitken sózden soń			Dawıssız seske pitken sózden soń	
Betler	Birlik sanda	kóplik sanda	Birlik sanda	kóplik sanda
I	-m	-mız, -miz	-ım, -im, -m	-ımız, -imiz
II	-ń	-ńız, -níz	-ıń, -iń, -ń	-íńız, -ińiz
III	-sı, -si	-ı, -i	-ı, -i	-ı, -i

224-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Tartım jalǵawlarınıń astın sızıń. Olardıń qaysı betke tiyisli ekenligin túsındırıń.

1. Geyde qulaǵıma Abattıń dawısı esitilgendey boladı.
2. Kempir apamnıń usı ángimesi esime tústi.
3. Baspadan meniń eki kitabım, qosıqlar toplamım basılıp shıqtı. (J.A.)

225-shınıǵıw. Oqıń. Tartım jalǵawlı atlıq sózlerdi tabıń.

1. Meniń inim úshinshi klasta oqıydı.
2. Onıń salǵan súwretleri kópshiligimizge unaydı.
3. Seniń aytqan qosıǵıń kútá jaǵımlı.
4. Bizlerdiń ekken nálshelerimiz kógerip shıǵıp atır.
5. Kepterleri kókke kóterilib ushıp júr.
6. Quslar adamlardıń dostısı.

226-shınıǵıw. Atlıq sózlerge birlik hám kóplik sanlarda tartım jalǵawların jalǵań. Olardı gáp ishinde keltiriń.

Eshki, qoy, sıyıır.

Tartım jalǵawları atlıq sózlerge jalǵanıp, zattıń kimge, nege, kimlerge, nelerge tiyisli ekenligin bildiredi.

I bet	-ım,	-ım,	-m,	-ımız,	-ımız,	-mız,	-mız
II bet	-ıń,	-ıń,	-ń,	-ıńız,	-ıńız,	-ńız,	-ńız
III bet	-ı,	-ı,	-sı,	-ı	-sı	-ı	-sı

Tartım jalǵawları tómendegı jaǵdaylarda jalǵanadı:

1. Zat ta, onıń iyesi de birlik túrinde keledi:

I.	Meniń	qálemim	ájapam
II.	Seniń	qálemin	ájapań
III.	Onıń	qálemi	ájapası

2. Zat birlik sanda, iyesi kóplik sanda keledi:

I.	Bizlerdiń	<i>Watanımız</i>	<i>ákemiz</i>
II.	Sizlerdiń	<i>Watanıńız</i>	<i>ákeńiz</i>
III.	Olardıń	<i>Watanı</i>	<i>ákesi</i>

3. Zat kóplik sanda, al iyesi birlik sanda keledi:

I.	Meniń	<i>kitaplarım</i>	<i>úkelerim</i>
II.	Seniń	<i>kitaplarıń</i>	<i>úkeleriń</i>
III.	Oniń	<i>kitapları</i>	<i>úkeleri</i>

4. Zat ta, iyesi de kóplik sanda keledi:

I.	Bizlerdiń	<i>dápterlerimiz</i>	<i>ağalarımız</i>
II.	Sizlerdiń	<i>dápterlerińiz</i>	<i>ağalarıńiz</i>
III.	Olardıń	<i>dápterleri</i>	<i>ağaları</i>

227-shınıǵıw. *Zaman, úlke* atlıq sózlerin birlik hám kóplik sanda tartımlap kóshirip jazıń.

228-shınıǵıw. Tartım jalǵawlı atlıq sózlerdi tabıń. Túbir menen qosımtaǵa ajıratiń.

1. Meniń apam fermer xojalıǵında isleydi.
2. Seniń kitabıń bar ma? 3. Olardıń bólimi alǵa shıqtı.
4. Bizlerdiń klasımız pán olimpiadasına jaqsı tayarlıqlar kórip atır.
5. Sizlerdiń mektebińiz jolǵa jaqın jaylasqan.
6. Olardıń úyrekleri qolǵa úyrenip ketti.
7. Siziń xojalıǵınıńız egisti erte tamamladı.
8. Mektebimiz olimpiadadan respublika boyınsha birinshi turadı.

Túbiri p, q, k seslerine pitken atlıq sózlerge tartım jalǵawlari jalǵanǵanda p-b, q-ǵ, k-g bolıp jazıladı. **Mısalı:** mektep-mektebi, qosıq-qosıǵı, etik-etigi, terek-teregi.

229-shınıǵıw. Tiyisli tartım jalǵawların jalǵap kóshirip jaziń. Qalay jalǵanıp turǵanlıǵın aytıp beriń.

1. Jámáát... jıllıq ónim tapsırıw jobasin artıǵına orınlap shıqtı. 2. Gúlayımnıń ana... aldırıǵı fermerler qatarında tilge aldı. 3. Ol meniń ana... menen birge tańlawǵa qatnasti. 4. Biziń klas... bayramnıń jaqsı ótiwine óz úlesin qostı. 5. Ustazlardıń xızmet... salmaqlı boldı.

230-shınıǵıw. Tómendegi sózlerge tartım jalǵawların hár qıylı jaǵdaylarda jalǵap tartımlań.

Kitap, ertek, erik, xalıq, shadlıq, kásip.

§55. Atlıqtıń sepleniwi

231-shınıǵıw. Oqıń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdiń jalǵawların túsindirip beriń.

Ana—tábiyatımız gózzallıq máwsimi **báhárdiń** keliwi menen shıray ashadi. Tirishilik dúnyası oyanadı. **Tallar** búrtık jarıp, átiraptı kók maysalar bezeydi. Tábiyat sulıw túske enedi.

Quslar óz **Ana—Watanına** kelgen insan sıyaqlı quwana-quwana uship keledi. Basqa jan-janıwarlar da uyqısınan oyanıp, ózleriniń tirishilik **dúnyasındaǵı** ómirin dawam ettiredi.

Baba diyqanlarımız bolsa **egiske** tayarlanadı.

Sepken **tuqımlarınıń** gúzde miń bolıp, mol óním beriwin tileydi. Jerge hám tikken eginine jaqsı islew beredi.

Demek, **báhár** oyanıw pasılı eken.

Atlıq sózler aytılajaq oy-pikirdiń mánisine qaray gáp ishinde basqa sózler menen grammaticalıq baylanısqa túsip, sáykes jalǵawlardı qabil etedi.

Atlıqtıń seplik jalǵawları menen túrlenip keliwi sepleniw delinedi. Mısalı: Mektepke bardı. Bekimbet awılda isleydi. Ol Nókisten keldi.

232-shıńğıw. Kóp noqattıń ornına tiyisli jalǵawların qoyıp kóshirip jazıń. Jalǵanǵan jalǵawlardıń xizmetin túsındırıń.

1. Palman jaǵa... kelip, Qızıljar... keteyin dep otırǵan kemeshi menen sóylesti. Kemedede taqat etip otıra almadı. Jaǵa... shıńğıp saldaw tarttı. Erteńine kún awa Palman awılı... tusi... túsip qaldı. 2. Kárwan kóshe aylanbasınan kórınbey ketti. Qala... kósheleri bos edi.

 Tapsırma. Nókis, dayı, shóje sózlerin kestege qarap altı seplikte sepleń. Tiyisli sorawların qoyıń.

§56. Seplikler. Ataw sepligi

Qaraqalpaq tilinde 6 seplik bar. Olar arnawlı jalǵawlarga iye. Seplik jalǵawları kóplik hám tartım jalǵawlarının keyin jalǵanadı.

Atlıq sózler altı seplikte seplenedi:

Sep-likler	Sorawlar	Jalǵawları	Sepleniwdiń túrları	
			Jay seplew	Tartımlı seplew
Ataw	Kim?, ne?, kimler?, neler?	jalǵawi joq	Mektep, bala	Mektebi, balası
Iyelik	Kimniń?, neniniń?, kimlerdiń?	-níń, -niń, -dín, -diń, -tíń, -tiń	Mektep-tíń balanıń	Mektebiniń, balasınıń
Barıs	Kimge?, nege?, qayda?, qayaqqqa?	-ǵa, -ge, -qa, -ke, -na, -ne, -a, -e	Mektep-ke balaǵa	Mektebine, balasına
Tabıs	Kimdi?, neni?	-dı, -di, -tı, -ti, -nı, -ni	Mektepti balanı	Mektebin, balasin
Shıǵıs	Kimnen?, neden?, qaydan?, qayaqtan?	-dan, -den, -tan, -ten, -nan, -nen	Mektetpen baladan	Mektebenen balasınan
Orın	Kimde?, nede?, qayaqta?, qayda?, qayerde?	-da, -de, -ta, -te, -nda, -nde	Mektetepe balada	Mektebinde, balasında

233-shınıǵıw. Oqiń. Ataw sepligindegi sózlerdi tabırń. Sorawların qoynıń. Qaysı sózge qatnaslı ekenligin aniqlań.

1. Zayırov adamlar menen ishke kirdi. Úlken teris áywan. Astı ekige bólingen sıpa. Bir jaǵına gilem勒, onıń ústine kórpesheler tóselgen, tap-taza. 2. Sabaq dawam etti. Erteńine Jámiyla sabaqqa keshlew keldi. (Ó.X.) 3. Men Nókiske kelgende geolog Sháden Shapatov keńsесinde joq eken. (J.S.)

Ataw sepligindegi atlıq sózler zattı atap kórsetedi, *kim?* *ne?* *kimler?* *neler?* degen sorawlarga juwap beredi hám tómendegishe gáp aǵzaları xızmetinde qollanıladı:

1. Gápte is-hárekettiń iyesin bildirip, *kim?*, *ne?*, *kimler?*, *neler?* degen sorawlarga juwap berip, kóbinese baslawish xızmetinde keledi. Mısalı: *Abat* (*kim?*) mektepte oqıydi. *Gúl* (*ne?*) ashıldı.

2. Ataw sepligindegi atlıq sózler *kim?*, *ne?* sorawlарına juwap berip, gáptıń aqırında kelse, bayanlawish xızmetinde keledi. Mısalı: *Bul*—mektep (*ne?*). *Berdaq*—shayır (*kim?*).

3. Eki atlıq sóz qatar kelip, birinshisi *qanday?*, *qaysı?* sorawlарına juwap berip, ekinshi atlıq sózdiń sín-sımbatın, túr-túsın bildirip anıqlawish xızmetinde qollanıladı. Mısalı: *Altın* (*qanday?*) saat siyliqqa berildi. *Polat* (*qanday?*) oraǵı qolında. (*Kúnxoja*)

4. Ataw sepligindegi atlıq sózler qaratpa sóz xızmetinde keledi. Mısalı: *Írazi* *bol*, *xosh* *endi*, **Gúlsarı!** (Sh.A.). **Balalar**, sizler ash bolǵan shıǵarsız? (N.D.).

234-shınığıw. Ataw sepligindegi atlıq sózlerdiń sorawlарın qoyıp kóshirip jazıń. Qanday gáp aǵzası xızmetinde qollanılıp turǵanlıǵın aniqlań.

1. Ayzada mektepke erte keldi. 2. Bizler Ernazardiń atızına kómekke bardıq. 3. Olar—intali oqıwshılar. 4. Ózbekstan Respublikası óz úlesimizdi qosayıq. 5. Awılımız qaladan alısta jaylasqan. 6. Nókisim—gózzal qalam.

235-shınığıw. Kóshirip jazıń. Ataw sepligindegi atlıq sózlerdi tawıp, qaysı gáp aǵzası xızmetinde kelgenin aniqlań.

1. Berdaq—sahra búlbúli.
2. Kitap—bilim bulaǵı.
3. Erkin altın medal aldı.
4. Watanım—janım anam.
5. Teatr—mádeniyat oshaǵı.
6. Ana tilim, sen—basqadan ayırmam,
Sen turǵanda men de ádewir shayırman. (*I.Yu.*)

§57. Iyelik sepligi

236-shınığıw. Oqırı. Iyelik sepligindegi atlıq sózlerdi tabırıń. Ashıq hám jasırın jalǵawların aniqlań.

1. Men muǵallimniń gápine itibar berip otırdım.
2. Klass oqıwshıları qızıqlı sorawlar berdi.
3. Ol atamızdıń wásiyatların eslerimizge túśirdi.
4. Soń basshimızdıń usınısın qabilladıq.
5. Bizlerge Berdaq shıǵarmaların oqıwdı tapsırdı.

Iyelik sepligindegi atlıq sóz zattıń iyesin bildirip, kimniń?, neniń? sorawlarına juwap beredi. Mısalı: Meńlimurattıń (**kimniń?**) kitabı. Bülbüldiń (**neniń?**) sayrawi.

Iyelik sepligindegi atlıq sózler gápte aniqlawish xızmetinde qollanılıdı. Mısalı: Bizler Ámiwdáryanıń suwin ishemiz.

Bunda Ámiwdáryanıń, kóldıń sózleri neniń? degen sorawǵa juwap berip, aniqlawish aǵza bolıp tur. Iyelik sepligindegi atlıq sóz tartım jalǵawlı sóz benen dizbeklesip kelgende, iyelik sepligininiń jalǵawi ashıq hám jasırın túrinde jalǵanadı. **Mısalı:** Xojalıqtıń jeri—xojalıq jeri, **Berdaqtıń shıǵarması**—Berdaq shıǵarması, **mekteptiń jayı**—mektəp jayı.

237-shınığıw. Kóshirip jazıń. Iyelik sepliginde turǵan sózlerdiń astın sızıń. Jalǵawlardırıń qalay jalǵanıp turǵanın túsındırıń.

1. Atalar sózi — aqıldırıń kózi.
2. El qádirin er biler, zer qádirin zerger biler.
3. Adam kórki—miynet, bala kórki—ziynet.
4. Baylıqtıń anası—jer, atası—miynet.
5. Miynet túbi—ráhát.

238-shınığıw. Berilgen kóp noqattıń ornına iyelik sepligi jalǵawınıń qoyılıw yaki qoyılmaw kerekligin anıqlań.

1. Miynet... nanı mazalı, miynetsiz pal da ızalı.
2. Miynet... ziynetи qasında.
3. Miynet... joli qattı, nanı tatlı.
4. Er... dańqın eńbek shıǵaradı.
5. Kóp... tilegi qabil.
6. Salı... arqasında, shigin suw ishedı.
7. Muzika mektebi—balalar... kórkem óner mektebi.

§58. Barıs sepligi

239-shınığıw. Kimge?, nege?, qayda? sorawlarına juwap beretuńın sózlerdi tabıń. Jalǵawlarına itibar beriń.

1. Jigit Ğaniy palwanǵa sálem berip, qolınan aldı. (J.A.)
2. Dostıma ishki sırimdı, bolǵan waqıyanı aytpadım. (A.B.)
3. Abatqa ketpeytuǵınlıǵıń bildirdi. (X.S.)
4. Ataǵa qarap ul óser, anaǵa qarap qız óser.
5. Dosqa opadarlıq jaqsı qásiyet.

Barıs sepligindegi atlıq sózler zattıń, is-hárekettiń baǵdarlanǵan jerin (adamdı, orındı, zattı) bildiredi. Barıs sepligindegi atlıq sózler *kimge?, nege?* sorawlarına juwap berip, gápte tolıqlawish xızmetinde keledi. Mısalı: Muǵallim oqıwshıǵa (*kimge?*) túsındırdı.

Sonday-aq, barış sepligindegi atlıqlar qayda?, qayaqqa? degen sorawlarğa juwap berip, pışıqlawışh xızmetinde de keledi. Mısalı: Bizler qalaǵa (qayda?) bardıq. Olar awılǵa (qayaqqa?) ketti.

240-shınıǵıw. Kóp noqattıń orına barış sepliginiń tiyisli qosımtaların qoyıp kóshirip jazıń.

1. Nargiza kitapxana... bardı. 2. Ol kóbirek dıqqatın kerekli kitaplari... qarattı. 3. Kitabın dostısı... berip turdı. 4. Ol kóbinese Jupar... oqıǵan kitaplari haqqında aytıp beredi. 5. Qaharmanlardıń táǵdır... júdá qızıǵadı.

241-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Barış sepligindegi atlıq sózlerdi tawıp astın sızıń. Qaysı aǵza xızmetin atقارıp turǵanın túsındırıń.

1. Ernazar «Gúlbaǵ»qa ketti. 2. Ol «Gúlbaǵ»ta kewilli dem aladı. 3. Sulıw tábiyatti tamashaladı. 4. Doslarına óz mektebi tuwralı aytıp berdi. 5. Bizler xojalıq fermasına járdemge baramız. 6. Ata-analarımızǵa kómek beremiz. 7. Olar teńizge sayaxatqa shıǵadı. 8. Erinshekke is buyırsań, ózińe aqıl úyretedi.

Tapsırma. T. Jumamuratovtıń «**Kiyiktiń eki ilaǵı**» poemasınan misallar alıp, barış sepliginde seplengen sózlerdi tawıp astın sızıń. Sorawların qoyıń. Qaysı aǵza xızmetinde ekenligin túsındırıń.

§59. Tabıs sepligi

242-shınıǵıw. Kimdi?, nenı? sorawlarına juwap bere-tuǵın atlıq sózlerdi tabıń. Jalǵawların anıqlań.

1. Keńseniń qarawılı Palmandı shaqırıp keldi. (N.D.) 2. Murap atın qattı aydap keldi de, qazılǵan salmanı kórip, asıqpay Pirnazardı sóz benen tóbeledi. (B.B.) 3. Men Sabırdı jaqsı bilemen, sebebi balalıq dáwirdi birge ótkerdik. (N.D.)

Tabís sepligindegi atlıq sózler gápte feyil sózler menen kelip, is-hárekettiń tikkeley obyektin bildiredi. *Kimdi?*, *neni?* sorawlarına juwap beredi, gápte tolıqlawish wazıypasin atqaradı. Mısalı: Olar Gúlsarani (*kimdi?*) izledi. Qoydı (*neni?*) baqtı. Bul súwretti (*neni?*) men saldım.

Eger zat sóylewshige de, tıńlawshıǵa da anıq bolsa, sol zattı ańlatıwshı tabís sepliginiń jalǵawı atlıq sózlerge jalǵanadı. Mısalı: *Sen ol kitaptı* maǵan ber. *Qıyın esaptı* sen shıǵardırın.

Eger zat sóylewshige de, tıńlawshıǵa da anıq bolmay ulıwma aytılsa, onda tabís sepliginiń jalǵawı jasırın jalǵanadı. Mısalı: *Gúl (gúldı)* terdim. *Ertek (ertekti)* tıńladım.

243-shınıǵıw. Gáp ishindegi sózlerge tabís sepliginiń jalǵawların ashıq hám jasırın túrde jalǵap gáp qurań hám sorawların qoyıń.

Gazeta, adamzat, besik, bürkit, jipek, xalıq, dástúr.

Úlgi: Bizler haywanat baǵında barlıq haywanlardı (nelerdi?) kórdik. Men pil (*neni?*) kórdim.

244-shınıǵıw. Tabís sepliginiń tiyisli jalǵawların qoyıp kóshirip jazıń.

1. Búgingi is... erteńge qoyma. 2. Jaman joldas... jamanlar. 3. Kóplegen qonaq... atqaradı. 4. Jigit... maydanda sına. 5. Qoyan... qamış óltirer, er... namış óltirer. 6. Kóp... jamanlaǵan kómiwsız qaladı.

Tapsırma. «Men súygen ertek qaharmanı» degen temada tekst dúziń. Tabis sepligindegi sózlerdiń astın siziń.

§60. Shıǵıs sepligi

245-shınıǵıw. Oqıp shıǵıń. Qara hárip penen jazılǵan atlıq sózlerge sorawların qoyıń.

1. Ayǵabaǵar gúlindey sarǵayıp, quyash shıǵa bergen gezinde olar **Kegeyliden** ótti. (T.Q.)
2. Aynaxan **poezddan** túskende kútıp turǵan adamlar qayta-qayta qaradı. (X.S.) 3. Jálmen **qaltasınan** qol oramalın alıp, ol kishkene murnın qayta-qayta sıpırdı. 4. Dostıńnan janıńdı ayama. (J.A.) 5. **Qubla jaqtan** issı jel esip tur. (A.B.)

Shıǵıs sepligindegi atlıq sózler *kimnen?*, *neden?*, qaydan? degen sorawlarǵa juwap beredi, zattıń, is-hárekettiń shıǵısın bildiredi. Gápte tolıqlawısh xızmetin atqaradı.

Mısalı: Azattan (*kimnen?*) esitkenlerimdi aytıp otırman. Ağashtan (*neden?*) islengen zatlar kóp. Balıqlar saǵaǵınan (*neden?*) dem aladi.

Eger shıǵıs sepligindegi atlıq sózler is-hárekettiń shıǵısın bildirip, qaydan? degen sorawǵa juwap berse, gápte pısıqlawısh xızmetin atqaradı. Mısalı: Men qaladan (*qaydan?*) keldim. Gúlziyba izlegen kitapların kitapxanadan taptı.

246-shınığıw. Kóp noqattıń ornına shıǵıs sepliginiń tiyisli jalǵawların qoyıp kóshirip jazıń. Sorawların qoyıń.

1. Sara mektep... erte keldi. 2. Men bul kitaptı Aygúl... aldım. 3. Ol anası... búgingi jumısların bilip aldı. 4. Kitap... úyge berilgen tapsırmaların jazdı. 5. Búgin elektron pochtam... dostımnıń xatın izledim. 6. İnsan kóp nárseni ustazı... úyrenedi.

 Tapsırma. Kóshirip jazıń. Shıǵıs sepliginde turǵan atlıq sózlerdiń astın sızıń. Tiyisli sorawların qoyıń. Qaysı aǵzaniń xızmetin atqarıp turǵanın túsındırıń.

1. Óshińdi al dushpanıńnan,
Kúshińdi jiyna jasıńnan.
2. Atańnan pándı-násiyat,
Hámmeden de usı ziyat. *(Berdaq)*

§61. Orın sepligi

247-shınığıw. Oqıń. ***Kimde?, nede?, qayda?*** degen sorawlarǵa juwap beretuǵın sózlerdi tabırıń. Mánilerin anıqlań.

1. Kóldiń ultanınan pishen aralas urıq tabılıp edi. Toyınaǵoysın dep edim. 2. Atızda miynet qaynadı. 3. Arqashta dástelewli jatqan pishen bar edi,—dedi Axmet. *(K.E.)* 4. Kózinde, bet-álpetinde quwanıştıń nuri jaynади. *(M.D.)*

Orın sepligindegi atlıq sózler *kimde?, nede?, qayda?, qay jerde?* degen sorawlarǵa juwap beredi. Mánisi boyınsha zattıń, is-hárekettiń ornın bildiredi. Mısalı: Úyde (*qayda?*) kitap oqıdim. Ayparshada (*kimde?*) shıraylı súwret kórdim.

Orın sepligindegi atlıq sózler *kimde?*, *nede?* sorawlarına juwap berip, tolıqlawish xızmetin atqaradı. Mısalı: Sarada (*kimde?*) qızıqlı kitaplar bar. Almada (*nede?*) qurt joq.

Eger orın sepligindegi atlıq sózler *qayda?*, *qay jerde?* degen sorawlarǵa juwap berip kelse, pısıqlawish xızmetinde qollanıladı. Mısalı: Bizler sayaxatta (*qayda?*) boldıq. Olar awılda (*qay jerde?*) jasaydı.

248-shınığıw. Kóshirip jaziń. ***Kimde?, nede?, qayda?, qay jerde?*** degen sorawlarǵa juwap beretuǵın sózlerdi tabıń. Qaysı gáp aǵzası ekenligin anıqlań.

1. Mektebimizde doslıq sarayı bar. 2. Mektep qaptalında hár túrli terekler, miywe aǵashları ósip tur. 3. Biz quslarǵa ǵamxorlıq etemiz. 4. Uyada dán salatuǵın orın ajıratılǵan.

249-shınığıw. Hárbiр gápte úsh sózden bar. Eger tiyisli sózlerdi ornı-ornına qoysańız, naqlı-maqallar payda boladı. Seplik jalǵawlı sózlerdiń astın sizip túsindiriń.

Jaqsınıń	nur	mazalı.
Talaplığa	sózi	jawar.
Jaqsılıq	ráhát	júzedi.
Til	bazarda	úndeme.
Aqıl	jerde	qalmas.
Ónerli	órge	satılmaydı.
Miynetsiz	bilmeseń	keskir.
Dım	qılıştan	joq.

250-shınığıw. Berilgen sózlerdi birlik hám kóplik sanlarda sepleń.

Isbilermen, ilimpaz, saray, dos, shıǵarma.

251-shınığıw. Kóshirip jazıń. Seplik jalǵawlı sózlerdi tawıp sorawların qoýırıń.

1. Sarayda adamlar tolıq jiynalǵan edi. 2. Cextan jumışshılar shıgıp kiyatır. 3. Joldasovtiń xojalığı qalada jasaydı. 4. Bayramda jalawlar qıstırıldı. 5. Ornında bar ońalar.

§62. Atlıqtın jay hám tartımlı seplewleri

252-shınığıw. Qosıqtı tásırı etip oqırıń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdiń qalay seplenip turǵanın túsındırıń.

Tágdır inam etken seni **babama,**
Áwladıńniń payı Watan topıraǵı.
Sennen demin alǵan Adam ataǵa,
Júregimniń qanı Watan topıraǵı.

Maman **biyiń** eldi jiynap saldı jar,
Janın berdi batır tuwǵan Ernazar,
«**Bozataw»dı uran etip Allayar,
Sen ushın gúresken **Watan topıraǵı.** (Ú.Á)**

Atlıqlardıń sóz dizbeginde yamasa gáp ishinde seplik jalǵawları arqalı ózgeriwi sepleniw delinedi.

Atlıq sózler jay hám tartımlı túrde seplenedi. Misali: *Isenimdi—isenimimdi aqla.*

Eger seplik jalǵawları túbir sózge tikkeley jalǵansa jay seplew dep ataladı. Misali: *qala-nıń, qala-ǵa, qala-nı, qala-da.*

Seplik jalǵawları tartım jalǵawlı sózlerge jalǵanıp seplense tartımlı seplew delinedi. Misali: *aǵam-nıń, aǵam-a, aǵam-dı, aǵam-da.*

Seplik-ler	Jay seplew		Tartımlı seplew	
	Birlik	Kóplik	Birlik	Kóplik
Ataw	kitap, dos	kitaplar, doslar	Awıl-ıń	awıl-lar-ı, awıl-ımız
Iyelik	kitaptıń, dostıń	kitaplardıń, doslardıń	Awıl-ıń-nıń	awıl-lar-ı-nıń, awıl-ımız-dıń
Barıs	kitapqa, dosqa	kitaplarǵa, doslarǵa	Awıl-ıń-a	awıl-lar-ı-na, awıl-ımız-ǵa
Tabıs	kitaptı, dostı	kitaplardı, doslardı	Awıl-ıń-di	awıl-lar-ı-n, awıl-ımız-dı
Shıǵıs	kitaptan, dostan	kitaplardan, doslardan	Awıl-ıń-nan	awıl-lar-ı-nan, awıl-ımız-dan
Orın	kitapta, dosqa	kitaplarda, doslarda	Awıl-ıń-da	awıl-lar-ı-nda, awıl-ımız-da

253-shınıǵıw. Berilgen sózlerdi jay hám tartımlı türde birlik hám kóplik sanlarda sepleń.

Perzent, sharwa, miynet, dápter, ziynet, úmit.

254-shınıǵıw. Gáplerdiń mánisine qaray kóp noqattıń ornına tiyisli jalǵawlar jalǵap kóshirip jazıń. Túsındırıń.

1. Jalqaw... is buyırsań, ózi... aqıl úyretedi.
2. Jaqsı... sózi tatlı, jaman... sózi qattı. 3. Kól... suw... kórgensiz qızǵanadı. 4. Jaman jejen... aytar, jaqsı bilgen... aytar. 5. Jaman adam is... olaq, óz úyi... ózi qonaq. 6. Qız..., saǵan aytaman, kelin..., sen tírla. 7. Aqıl... bolsa aqılǵa er, aqıl... bolmasa naqlı... er. 8. Úydegi sawda... bazardaǵı nırq buzar.

255-shınıǵıw. Joqarida berilgen kestege qarap sózlerdi jay hám tartımlı sepleń.

Bala, oqıwshılar, balıq, paxta, doslıq.

256-shınığıw. Seplik jalǵawlı atlıq sózlerdi tabıń. Seplik jalǵawların sızıqsha menen bólek jazıń. Sorawların qoyıń.

1. Bizler mektepke erte keldik. 2. Oqıwshılar muǵallimdi kútip turǵan eken. 3. Gúlsaranı klasqa tazalıq etip sayladı. 4. Kórgenlerimizdi dápterge jazıp júriwdi tapsırdı. 5. Keyingi sabaqta jazǵanlarımızdı soradı. 6. Alǵan tásırlerimizdi ayttıq.

257-shınığıw. Berilgen sózlerdi jay hám tartımlı türde birlik hám kóplik sanlarda sepleń.

Sabaqlıq, awılım, cexi, elektron pochtań, gúl.

258-shınığıw. Kóshirip jazıń. Seplik hám tartım jalǵawlı atlıq sózlerdi tabıń. Qanday jalǵaw ekenin túsındırıń.

—Awa, qızım, shıpakermen. Qay jeriń awıradı?
Qáne, bermanıraq kelip, mına gúrsige otır!

—Meniń hesh jerim awırmayıdı, aǵa! Jańaraqta mına «Gúmis» imniń ayaǵın iyt tislep, sonı ákeldim!— dedi Ziyep bawırına qısıp, ústin oramal menen jawıp kelgen qoyanın kórsetip. (A.B.)

Tapsırma. Úyińizde «**Hákke qayda?**» yamasa «**Túlkı-shek**» qosıǵın jazıń. Ondaǵı seplik jalǵawlı sózlerdiń astın siziń.

§63. Atlıq sózlerdiń sintaksislik xızmeti Atlıqtıń gápte bas aǵza xızmetinde keliwi

259-shınığıw. Oqıń. Atlıqlardı tabıń hám qanday gáp aǵzasında kelgenin aniqlań.

2008-jılı 17—20-may kúnleri paytaxtimız Nókiste «Náwqıran áwlad—2008» sport oyınları bolıp ótti. Paytaxt xalqı, náwqıran jaslar bul kúnlerdi úlken

kóterińki ruwxta ótkizdi. Bul oyılarda sporttiń 12 túrinen jarıslar boldı. Respublikamızdıń jas sportshıları komandalıq esapta birinshi orındı iye-ledi. Olar «Náwqıran áwlad —2008» sport oyınları-nıń championı dep tabılıp, altın medaldı jeńip aldı. Sportshılarımızdıń bul jeńisi hámmemizge sheksiz quwanış baǵıshladı.

Keleshekte men de sportshı bolıp, elimdi dúnyanıń tanıwına óz úlesimdi qosaman.

Atlıq sózler *kim?*, *ne?* sorawlarına juwap berip, gáptiń basında hám ortasında kelse baslawısh, al gáp aqırında kelse bayanlawısh xızmetinde qollanıladı. Mısalı: Ernazar (*kim?*)—bilgir oqıwshi. Barlıq sabaqlardan bes bahasın alǵan Qoblan (*kim?*) ustazınıń algısın aldı.

Atlıq sózler baslawısh xızmetinde kel-gende is-hárekettiń iyesin bildiredi. Eger gáptiń keyninde atawısh sóz shaqaplarınıń bıri sıpatında bayanlawısh xızmetinde kelse, atlıq sózlerdiń aldına sıziqsha qoyıladı. Mısalı: Mádeniyat aynası—til (*ne?*). İnsanniń asqar tawı—ata-anası (*kim?*).

260-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına tiyisli sózlerdi qoypı jazıń. Atlıqtırı qaysı gáp aǵzası xızmetinde kelgenin anıqlań.

1. ... maydanshaǵa tústi. (A.B) 2. ... artına jalt qaradı. (Q.A.) 3. Ámiwdárya menen ... altın baylıǵı menen atı shıǵıp kiyatır. (K.S.) 4. Densawlıq—tereń ... (naqıl). 5. Dúnyada eń kúshlı—

Kerekli sózler: ilim, Aral teńizi, baylıq, Biybixan, samolyot.

261-shınığıw. Gáplerdi kóshirip jazıń. Baslawıştıń astın bir, bayanlawıştıń astın eki sızıń hám sorawların qoyıń.

1. Murat besinshi klasta oqıydi. Ol — oqıwshi. Jıynalıs kúni sıyıqqa kitap berildi. Qarındası úshinshi klasta. Olar birge sabaq tayarlaydı, qosıq aytadı. Ákesi muǵallim, al anası shıpaker. Murat klasındaǵı eń bilgir hám belseendi oqıwshılardıń biri. Ol ziyrekligi menen hár oqıw jılıníń aqırında mektep bassıhları tárepinen «Maqtaw jarlıǵı»na miyasar bolıp júredi.
2. Qublaśi Xalqabad, arqası Taxta,
Ekkeni aq altın, tergeni paxta,
Watan qay iske shaqırǵan waqta,
Bárhama buwiwlı beli Shımbaydın. (I.Yu.)

§64. Atlıqtıń gápte ekinshi dárejeli aǵza xızmetinde keliwi

262-shınığıw. Qosıqtı tásırlı etip oqıń. Atlıqlardı tawıp, qaysı gáp aǵzaları xızmetinde kelgenin túsındırıń.

QOBÍZ

Jańla qobız—ásirlerdiń gúwası,
Qaraqalpaq sazlarınıń saǵası,
Qaytqan óazday óańqıldaǵan únińe,
Shadlıq quyǵan jańa zaman dúnyası.

Mángi baxıt ornap tuwǵan elinde,
Taza lapis aldı seniń úniń de,
Shadlıq jırın tolǵap Qıyas, Qurbanbay,
Jańa turmıs saxnasında kórindi.
(I. Yu.)

Atlıq sózler *kimdi?*, *neni?*, *kimge?*, *nege?*, *kimnen?*, *neden?*, *kimde?*, *nede?* sorawlarına juwap berse, tolıqlawish xızmetin atqaradı. Mısalı: Maǵan Tumaristen (*kimnen?*) xat keldi.

Atlıq sózler gáptiń bir aǵzasın anıqlap, anıqlawish xızmetin atqaradı. Ol ózi anıqlaytuǵın aǵzaniń aldında turadı: Apamniń (*kimniń?*) súwreti iliwli tur. Aq quwdıń palapanı júdá sulıw.

Bul mísallarda aq quwdıń apamniń sózleri *neniń?*, *kimniń?* degen sorawlarǵa juwap berip, gáplerde anıqlawish xızmetinde qollanılıp tur.

Atlıq sózler *qayda?*, *qaydan?*, *qay jerde?* degen sorawlarına juwap berip, písıqlawish xızmetin atqaradı. Mısalı: Olar atıza (*qayda?*) isleydi. Ağam awıldan (*qaydan?*) keldi.

Bul gáplerde *atıza*, *awıldan* atlıq sózleri gápte is-hárekettiń ornın ańlatıp, písıqlawish xızmetin atqaradı.

263-shınıǵıw. Tómendegi tapsırmalardı orınlanań:

1. Mektebińizdegi sport dógeregı haqqında tekst dúziń.
2. Sporttıń qanday túrleri bar ekenligin jazıń.
3. «Milliy oyınlar» temاسında gúrriń jazıń.
4. Siz qızıǵatuǵın sport túri haqqında jazıń.

264-shınıǵıw. Kestede berilgen sózlerdi ornı-ornına durıs qoyp jazsańız, naqıl-maqallar payda boladı.

Dos	gáp	baxitsız	qoyma
Atalar	baylıǵı	ot	basadı
Jamannan	kelse	deniniń	jantas
Teńi	shaqınan	ziyankes	tilinen
Watansız	qash	tegin	emes
Búgingi	adam	erteńge	búlbúl
Kóp	buzaw	aqıldırń	kózi
Jarlınıń	dosqa	jaqsığa	sawlıǵı
Oynaqlaǵan	sózi	adam	ber
Mal	isti	qulaqqa	jaqpas

ATLÍQTÍ TÁKIRARLAW

265-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Atlıq sózlerdi tabıń. Qalay qollanılǵanın túsindirirń.

Eki tarmaqtı baylanıstırıw menen úlken tarmaqlar payda boladı. Onı internet dep ataymız. Internet sózi ingleś tilinen alınǵan. Tar mánide bul sóz eki yamasa onnan da kóp óz ara baylanısqan tarmaqlardan ibarat tarmaqtı arılatadı.

Házirgi waqıtta dýnya júzinde míňlaǵan úlken hám kishi tarmaqlar bar. Olardırń kóphshiligi bir-biri menen bir tarmaqqa tutastırılǵan.

Internet arqalı heshqanday mashqalasız dýnya boylap jaǵımlı sayaxatqa shıǵamız, basqa mámlekетlerdegi doslarımız penen pikir alısamız, dýnya jańalıqlarının xabardar bolamız hám taǵı basqa múmkinshilikler bar.

Internettiń qolaylı tárepleriniń biri biz elektron pochtadan paydalana alamız. Ol arqalı xat jiberiw pochta arqalı xat jibergennen arzan hám tez ámelge asırıladı.

266-shınıǵıw. Kóshirip jazırı. Atlıqlardı tawıp, onı tallaw tártibine qaray tallań.

Polat demalısta Nókiske dayısınıń úyine qıdırıp bardı. Dayısı gúres boyınsha sport ustası. Polattı ózi menen birge sport kompleksine alıp bardı. Ol jerde hár túrli sport túrleri menen shuǵıllanıp atırǵan balalardı kórip júdá qızıqtı. Dayısınıń alǵan medalların taǵıp kórdi hám oǵan háwes etti. Usı saparınan keyin Polattıń sportqa degen qızıǵıwshılıǵı oyanıp, awılına kelip, sport dógeregine aǵza boldı. Keleshekte champion bolmaqshi.

ATLÍQ SÓZ SHAQABÍN TALLAW TÁRTIBI

1. Atlıq sózdi tabırń.
2. Onıń qalay jasalǵanın aniqlań.
3. Dáslepki túri (ataw sepligi, birlik san).
4. Leksika-grammatikalıq jaqtan túrin aniqlań (menshikli hám ǵalabalıq atlıq).
5. Betleniwi.
6. Sanda qollanılıwi.
7. Tartımlanıwi.
8. Sepleniwi.
9. Gáptegi xızmeti.

KELBETLIK

§65. Kelbetliktiń mánisi hám belgileri

267-shınıǵıw. Oqıń. **Qanday?, qaysı?** sorawlarına juwap beretuǵın sózlerdi tabırń.

1. Pirnazar aǵanıń júreginde quwanıshlı sezim payda boldı. 2. Birden Gúljamaldıń júzi qızarıp, qara kózleri shoqtay janıp ketti. (A.B.) 3. Uzın boylı,

sımbatlı, er júrek hám óayratlı jigit tez arada biziń bólismshedegi eń jaqsı barlawshı boldı. (M.D.)

Zattıń sının, sıpatın, qásiyetin, kólemin, túr-túsın bildiretuǵın sózler *kelbetlik* dep ataladı. Olar *qanday?*, *qaysı?* degen sorawlarǵa juwap beredi. Mısalı: *gózzal* qız, *qara boyaw*—zattıń túr-túsın; *góne* kiyim, *qattı ágash*—zattıń sapasın; *úlken* jük, *awır* is, *jeńil* zat—zattıń mólscherin bildiredi.

Kelbetlik sózler kóphshilik jaǵdaylarda ózi anıqlaytuǵın sózdiń alındıa keledi. Mısalı: *sulıw* jay, *qızıl* kóylek, *qattı* temir, *úlken* yol.

 Tapsırma. Qosıqtı tásırlı etip oqlıń. Kelbetliklerdiń qollanılıwına diqqat awdariń.

BEGLIGIŃDI BUZBA SEN

Bar bilgeni awzında, Kewili **keń maydanday**,
Sawdıraq qaraqalpaǵım. Tamǵa **juldız jayǵanday**,
Jan sáwlesi kózinde, Pisip turǵan **naymanday**,
Jawdıraq qaraqalpaǵım. **Gewdirek** qaraqalpaǵım.
(I.Yu.)

268-shınıǵıw. Keste sızıń. Túbir kelbetliklerdi bólek, dórendi kelbetliklerdi bólek jazıń. Dórendi kelbetliklerdiń qanday sóz shaqabınan jasalǵanın anıqlań.

Báhárgi, jasıl, umitshaq, biyik, qımbat, awillas, jerles, qısçı, bilgish, jeńil, jas, iri, ólpeń, bilimsiz, taza, ókpeshil, epli, taqıwa, kewilshek, sarı, tapaltas, baqıl, ushqır, tolıq, qısqa.

269-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına kelbetlik sózlerdi qoyıp kóshirip jazıń. Zattıń qanday belgilerin bildirip turǵanlıǵıń aytıp beriń.

1. Aspanda ... bult joq. 2. Bizler ... mekteptiň aldındaǵı maydanshaǵa jiynaldıq. 3. Azat ... kitaplar oqıydı. 4. Bizler ... toǵaydını ishinen júrip kiyatırmız. 5. Baǵda ... gúller ashılıp tur.

Kerekli sózler: aq, sarı, qızıl, qızıqlı, qalıń, asıqtay.

Tapsırma. Berilgen kelbetlik sózler menen gáp qurap jazıń. Qaysı sózdi anıqlap hám qaysı orında turǵanın aytırı.

Kók, jaz, úlken, qońır, keń, ashshı, awır, biyik.

§66. Kelbetliktiň jasalıwi

270-shiniǵıw. Oqırı. Qara hárip penen jazılǵan kelbetlik sózlerdi tabırı. Olardıń qalay jasalǵanın túsındırıp berırı.

1. Men — nart shıbıq, siz — **baǵmansız** muǵal-lim. (G.D.) 2. **Ótkir** pišaq qıńga qas, **ótirik** sóz janǵa qas. (naql.) 3. Kún rayı **kewilsiz**, dımqıl, jer batpaq hám dumан edi. (N.G.) 4. Biziń awılda padada júrgen kútá **súzewik** buǵa bar edi. (Á.Sh.)

Kelbetlik 2 túrli usıl menen jasaladı:

1. Sóz jasawshi qosımtalardıń qosılıw usılı. Bul usılda kelbetlik jasawshi qosımtalar arqalı jańa mánidegi dórendi **kelbetlik jasaladı:** *aql-ıı, bil-gir, oy-sız, talap-shan, shala-ǵay.*

2. Sóz qosılıw usılı. Bul usıl arqalı **qospa kelbetlik jasaladı:** *qara qoyıw qaslı, aq reńli, aq-qara, uzın boylı, túrli-túrli.*

! Atlıq, kelbetlik, sanlıq, almasıq, rá-wish — hámmezi juwmaqlastırılıp til bili-minde **atawısh sózler** dep ataladı.

Kelbetliktiń jasalıwı

Dórendi kelbetlik		Qospa kelbetlik			
túbir	dórendi	birikken	dizbekli	jup	
suliw gózzal sari aq batır taynapır	aqıl-lı ep-shil sóz-sheń qorq-aq diywal-ı toń-ǵaq	ashkóz jelókpe esersoq kózashıq janashır qaqbás	aq kewil biyday reńli er júrek sari ala toq reńli ala shubar	aq-qara uzınlı-kelteli ǵarri-jas jeke-siyrek úlken-kishi saw-salamat	úlken-úlken beles-beles suliw-suliw keń-keń jańadan-jańa uzın-uzın

271-shınığıw. Berilgen dórendi hám qospa kelbetlik sózlerge gáp qurań.

Suliwshıq, ádetli, biymáni, juwırǵısh, uzın boylı, xosh hawazlı, uzınlı-kelteli, qumay kózli, er júrek, jipek minezli, qoy kózli, biyday reńli.

272-shınığıw. Kelbetliklerdi terip jazıń. Onıń qanday usılda jasalǵanına itibar beriń.

1. Sebebi, bul ǵarrınıń ózi ásker jigittiń ákesi, isenimli adam ekenligin Sultan sırttan biletuǵın edi.
2. Mektepten bir kilometrdey qashiqlaǵannan keyin, joldırı eki boyında qalıń toǵaylıq baslanıp ketedi.
3. Sárbinaz júdá aqılı qız.
4. Kóptiń arasınan saqallı birew ornınan turdı.
5. Sapar jawırınlı, duǵıjımlaw bala.

273-shınığıw. Oqıń. Kelbetlik sózlerdi túbir hám qosımtaǵa ajıratıń.

1. Jumagúl qaltasına qolın suğıp, qońır shúberekke túyilgen túyinshigin kempirine usındı. (T.Q.) 2. Aǵa, jaraqlı on adam kiyatır, atamanniń atlıları usaydı. 3. Qamıs qulaq, sulıw jal, kelte quyriq, buwra san, qızıl, kók jorǵa janıwar bir tuwǵan jılqı edi. (M.D.) 4. Kim de-kim miynetten ayrılsa, kózsız adam.

§67. Kelbetlik jasawshi qosımtalar arqalı jasalıwi

274-shiniǵıw. Kóshirip jazıń. Kelbetlik sózlerdi túbir hám qosımtaǵa ajıratıń. Túbirleriniń qanday sóz shaqabı ekenligin aytıp beriń.

1. Bizler terekli awıldıń tusına keldik. 2. Átirapta patas zatlar kórınbeydi. 3. Salqın sayada dem alıw qanday jaqsı. 4. Jasıl japıraqlar sıldırılap tur. 5. Haqıy-qıy bir juldız jarq etti. (T.Q.) 6. Mızdakxan — Xojeliniń eski ataması. 7. Órt — tilsiz jaw. 8. Ármansız adam bolmayıdı. 9. Meniń burıńǵı házilkesh, oyınhıllı minezimnen hesh belgi qalmadı. (A.Á.)

10. Atızlı jerde at ólmeydi,
Úyırıli jerde el ólmeydi. (*naqıl.*)

Túbir sózlerge kelbetlik jasawshi qosımtalardıń jalǵanıwı arqalı jasalatuǵıń kelbetliklerge dórendi kelbetlik deymiz.
Mısalı: Baǵ (atlıq) — baǵlı (kel-betlik), til (atlıq) — tilsiz (kelbetlik), tap (feyil) — tapqır (kelbetlik) hám t.b.

Kelbetlik jasawshi qosımtalar atawish sózlerden kelbetlik jasawshi qosımtalar hám feyil sózlerden kelbetlik jasawshi qosımtalar bolıp 2 ge bólinedi.

Atawish sózlerden kelbetlik jasawshi qosımtalar

275-shınığıw. Kóshirip jazıń. Qara hárip penen jazılǵan kelbetlik sózlerdi tabıń. Onıń jasalıwına itibar beriń.

1. Bul **jaslıq** shaǵım edi. (Ó.A.)
2. **Haqıyqıy** bir juldız jarq etti. (T.Q.)
3. Keń kiyim tozbas, **keńesli** el azbas.
4. Qızǵısh qusqa kól pana, **jetim** ulǵa el pana.
5. Watan kúnnen **sulıw**, altınnan **qımbat**.
6. **Watansız** adam — **baxıtsız** búlbúl.
7. **Óli** arıslannan **tırı** tıshqan artıq.
8. **Jaqsı** dos is túskende biliner.
9. **Jaman** dos jawdan artıq.

Atawish sózlerge kelbetlik jasawshi -lı, -lı, -sız, -sız, -qi, -ki, -ǵı, -gi, -shaq, -shek, -shik, -shıl, -shıl, -lıq, -lik, -shań, -sheń, -las, -les, -góy, -dar, -xor, -iy, -iy, -i, -i qosımtalarınıń qosılıwı arqalı dórendi kelbetlik jasaladı.

Misali: *aqıl-lı, dávlet-lı, bilim-sız, qol-sız, qıs-qi, tús-ki, jaz-ǵı, keshe-gi, ashıw-shaq, kewil-shek, tómen-shik, oy-shıl, kók-shıl, awıl-lıq, erkin-lik, boy-shań, sóz-sheń, qońsı-las, irge-les, dáme-góy, jara-dar, jala-xor, tariyx-iy, ádeb-iy, türkmen-i* (gilem).

Sonday-aq, biy-, na-, ná- qosımtaları atlıq sózlerdiń aldına qosılıp kelbetlik jasaydı: *biymezgil, naqolay, námárt*.

276-shınığıw. Kóshirip jazıń. Atlıq sózlerden kelbetlik jasawshi qosımtalar arqalı jasalǵan kelbetlik sózlerdi tawıp astın siziń. Olardıń qanday sóz shaqabınan, qalay jasalıp turǵanlıǵın aytıń.

1. Ğayrı naǵıslı lipas jamlıǵan qalaniń kórki misli dala gúllerindey jaynap tur. («E.Q.») 2. Qıyatetlik dos uǵındı, qushaqlasıp jol soraǵlap. (Ájiniyaz). 3. Qorıq-qan adamday únsız turıp qaldı. (Ó.A.) 4. Eki qabaǵı qalqıńqi, qıytarıq kózleriniń nuri semip, jiyek etleri qantalasqan. (K.S.). 5. Atadan ayrıldı ǵulpaqlı uǵlan. (Ájiniyaz). 6. Erkinlik jol ashqan dúnnya júzine. (T.J.) 7. Massageterde Tumaris degen aqıllı, dana bir patsha hayal bolǵan eken. (ańızdan.) 8. Sorawsız jan ba edi? (K.S.) 9. Dógerekte sheksiz qum menen aspannan basqa hesh nárse kórinbeydi. (N.T.) 10. Biziń aǵam oǵırı gúrrińshil. 11. Aǵash miywe pitken sayın tómenshik.

§68. Feyilden kelbetlik jasawshı qosımtalar

277-shınıǵıw. Kóp noqat ornına tómende berilgen sózlerdi qoyp kóshirip jaziń.

1. ... isim bar sende. 2. ... túri menen: — Tu-tíńızdan alıw múmkın be? — dep soradı. (Ó.A.) 3. Eki qabaǵı qalqıńqi, ... kózleriniń nuri semip, jiyek etleri qantalasqan. (K.S.) 4. Biziń apam sennen de ... , quwıp jetedi. (Ó.A.)

Kerekli sózler: Qıyıq, juwırǵısh, qıstawlı, jalınıshlı

278-shınıǵıw. Kóshirip jaziń. **Biy-, na-, -góy, -dar, -xor** jalǵawları arqalı kelbetliklerdiń qanday sóz shaqabınan jasalǵanlıǵıń túsindiriń.

1. Biraq naqolaylıq bir jaǵday budkamdı ornınan kóshiriwge májbürledi. (T.Q.) 2. Námálım adamlar keshqurın awılǵa kelip ketipti. 3. Ketermiz be biz biyńishan. (Berdaq) 4. Náúmit bendeler kelgenin

bilmes. (*Kúnxoja*) 5. Biygúna gelle kesildi. (*Berdaq*) 6. Siziń jer ónimdar. 7. Aqlgóy adam tabılsa oylasatuǵın gápim bar edi.

279-shınıǵıw. Berilgen sózlerge **-sız, -siz, -shıl, -shıl, -iy, -iy, -qi, -gi, -ki, -shań, -sheń, -xor, biy-, na-, ná-** qosımtalarınıń tiyislisin jalǵap gáp qurań. Qalay jasalǵanlıǵın, mánisin túsındırıń.

Ter, sawat, suw, japiroq, ruqsat, bilim, til, tuwısqan, aǵayın, qayǵı, ásker, aqıl, xabar, jem, gúrriń, tún, ilim, siyasat, mádeniyat, oyın, ádep, qolay, gúman.

 Tapsırma. Kórkem shıǵarmalardan **-lı, -li, -lıq, -lik** qosımtaları arqalı jasalǵan kelbetlik sózlerge misallar keltiriń. Olardırń qanday sóz shaqabınan jasalǵanın túsındırıń.

Úlgi: ...Ámiw yańlı jaslıq jırı,
Tolqınlasa beredi. (B.I.)

280-shınıǵıw. Oqıń. Qara hárip penen jazılǵan kelbetlik sózlerdi jazıp, túbir hám qosımtaǵa ajıratırıń. Mánilerine dıqqat awdariń.

1. **Baqırawıq** túyeniń barı jaqsı. (*naqıl.*) 2. Jasi úlken **keshirimli** boladı. 3. Adamlar **aǵın** suwdı kórip, quwanısıp qaldı. 4. Muǵallimimiz búgin kewili **kóterińki** klasqa kirip keldi. 5. Aq boz at, aq boz at, **shapqır** aq boz at. (*xalıq qosıǵı.*) 6. Qaraqalpaq tilinde pát— **jılıjımalı**. 8. Jawınnan keyin jer **tayǵaq** boldı.

Feyil sózlerge -mali, -meli, -pali, -peli, -bali, -beli -ındı, -indi, -ndı, -ndı, -ǵısh, -gısh, -qısh, -kish, -ǵır, -gir, -qır, -kir, -qaq, -kek, -ǵaq, -gek, -aq, -ıq, -ık, -k,

-ma, -me, -pa, -pe, -ba, -be, -awıq, -ewik qosımtalarınıń jalǵanıwı arqalı dórendi kelbetlik jasaladı.

Mısalı: awis-**pali**, serp-**peli**, keshir-**meli**, sez-**gish**, ayt-**qış**, juwır-**ǵısh**, bil-**gir**, al-**ǵır**, kes-**kir**, tay-**ǵaq**, qorq-**aq**, úrk-**ek**, kes-**ik**, jar-**ıq**, bür-**me** (kóylek), tók-**pe**, jilit-**pa** (awqat), jila-**wıq**, súz-**ewik**.

281-shınığıw. Berilgen feyil sózlerge kelbetlik jasawshı qosımtalardı jalǵap, dórendi kelbetlik jasap kóshirip jaznı.

Ayt, ter, kór, sez, bil, ush, tasla, or, ót, al, kes.

282-shınığıw. **-mali**, **-meli**, **-pali**, **-peli**, **-bali**, **-beli**, **-ma**, **-me**, **-aq**, **-awıq**, **-ewik** qosımtaların berilgen feyil sózlerge jalǵap gáp qurań. Mánilerin túsındırıń.

Aw, tók, qura, bol, qorq, qash, jila, súz, shaqır, tisle, baqır, awıs, aylan.

283-shınığıw. Kóshirip jazıń. Berilgen naqıl-maqallardan kelbetlik sózlerdi tabırń. Olardıń qaysı sóz shaqabınan jasalǵanın túsındırıń.

1. Bídım-bídım bol, miyzamkesh bol. 2. Alǵıs alǵan arımas, biysabır bende jarımas. 3. Mineziń jatiq bolsa, ishkeniń qatıq boladı. 4. Jamanniń jaǵası jırtıq, onıń da bir qılıǵı artıq. 5. Kókiregi buzıqtıń isi de buzıq. 6. Aqıllı adam azbaydı, jaǵalı kiyim tozbaydı. 7. Iygilikli istiń keshi joq. 8. Esi joq esirme boladı.

Tapsırma. Ózlerińiz yadtan yaması kórkem shıǵarmalardan, naqıl-maqallardan feyil sózlerden kelbetlik jasawshı qosımtalardıń hárbirine bir gápten tawıp jazıń. Mánisin túsındırıń.

§69. Kelbetliktiń sóz qosılıw usılı arqalı jasalıwi

Qospa kelbetlik hám olardın jazılıwi

284-shınığıw. Oqıp shığıń. Kelbetlik sózlerdi tabıń. Olardın ishinen qospa kelbetliklerdi tabıń.

1. Báhárdiń salqın samalı esip tur. 2. Aqlığı júdá tuyana. 3. Oqıwshılar sulıw, shıraylı tábiyatqa súysine qaraydı. 4. Qızıl, jasıl gúllerdiń arasında gúbelekler uship júr. 5. Átirap jap-jasıl lipasqa bólengen. 6. Júzimgúl sulıw sımbatlı, jipek minezli, ashıq júzli qız boldı.

Eki yamasa birneshe sózlerden quralıp, bir máni anlatatuǵın kelbetlikler qospa kelbetlikler dep ataladı. Mısalı: *qara qońır, ala shubar, aq quba.*

285-shınığıw. Oqıń. Qara hárip penen jazılǵan kelbetliklerdiń qalay jasalǵanın anıqlań.

1. Ayaǵında qıysıq taban, qonıştı **jiltırawıq** etigi bar. (Ó.A.) 2. Jumagúl **sulıw, aqıllı, qara torı, uzın boylı** qız edi. (A.B.) 3. **Baxıtlı, miyrim-shápáátlı** perzentleriń kóp bolǵay. (S.S.) 4. **Esersoq** bolmay er bolmas. (*naqıl*.)

Qospa kelbetlik bir yamasa hár qıylı sóz shaqabınıń dizbeklesiwinen jasalıp, sindı, sapanı bildiredi. **Qospa kelbetlik jasalıwına qaray 4 ke bólinedi:** 1) **bırıkkıñ kelbetlik:** *jelókpe, pıltaban, jelpárrık;* 2) **dizbekli kelbetlik:** *ala kóylekli, qara kózli, qara torı, biyday*

reńli, sari ala; **3) jup kelbetlik:** jaqsı-jaman, úlken-kishi, beles-beles, tappa-tuwri, qızıq-qızıq, bala-shaǵalı.

286-shınıǵıw. Qara hárip penen jazılǵan kelbetliklerdi kóshirip jazıń. Qalay jasalǵanlıǵına hám olardıń jazılıwına dıqqat awdarıń.

1. Shaxsánem saldamlı, **awır minezli**, ádepli qız.
2. **Qara atlı, tolıq deneli** bir kisi shawıp shıqtı. (K.A.)
3. **Uzın boylı, at jaqlı** bir qız jetip keldi.
4. **Sarı sınlı, uzın boylı** kelinshek bop-boz bolıp ketti.
5. **Mayda-mayda** kók sharbı bultlar shoǵırlasıp tur.

287-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına tiyisli kelbetliklerdi qoyıp kóshirip jazıń. Arasınan qospa kelbetlikti tabıń.

1. Taqannıń ... bılǵawı bar.
2. Kóz—..., qol—...
3. ... ómir—qara kómır.
4. Miynettiń joli ..., nani
5. ... qonaq úy iyesine mirát etedi.
6. ... dos ayırlmas. (*naqıl*).).

Tiyisli sózler: qorqaq, miynetsiz, qattı, aqısız, túrli-túrli, tatlı, batır, esaplı.

§70. Birikken qospa kelbetlik

288-shınıǵıw. Oqırıń. Qara hárip penen berilgen birikken kelbetliklerdiń jasalıwı hám jazılıwına itibar beriń.

1. **Qálemqas qarakóz**, qáwmeti raǵna (*Ajiniyaz*).
2. Qudaydan bermese, ákesindey **piltaban** diyqan boladıdaǵı. (T.Q.)
3. Sonıń ushın da, geypara **jel-ókpe, jelpárrik** adamlar pátlenip baratırsa, dos-yaranları: «Sen quyinlandıń ba?» — deydi. (T.Q.)
4. Ol ǵarrı bir **kózashıq** adam eken. (A.B.)

5. Sumlıq jaylap suwmańlaǵan **sırǵıya**,
Salıp joldı baslap meni bir qıya. (I.Yu)

Eki sózden birigip, bir máni ańlatıp ketken kelbetlik birikken kelbetlikler delinedi. Mısalı: **áwmeser** (awma+eser), **esersoq** (eser+soq), **jel-ókpe** (jel+ókpe), **piltaban** (pil+taban), **jelpárrik** (jel+párrik), **ashkóz** (ash+kóz), **jalańayaq** (jalań+ ayaq), **sırǵıya** (sur+qıyal), **shaymiy** (shayqal-ǵan+miy), **qatıqulaq** (qattı+qulaq), **qálemqas** (qá-lem+qas), **qosjaqpas** (qosh+jaqpas), **gúdibuzar** (gú-di+buzatuǵın), **janashır** (jani+ashiytuǵın) hám t.b.

Birikken qospa kelbetlik jazıwda birigip jazılıdı.

289-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Birikken qospa kelbetliklerdi tabıń. Qalay jazlıwına itibar beriń.

1. Dawitbay Qayıpov — qaraqalpaqtıń xosh-hawaz búlbúli.
2. Keregeniń basında ildiriwli alamoynaq duwtardı aldı. («Ámiwdárya»).
3. Balam oqıwǵa júda iqlaslı, qatıqulaq, esitkenin jazdırımaydı. (X.S.)
4. Toy bolsa bay balası qamqa kiyer, Qarama ashkóz neme kóziń tiyer. (Ájiniyaz)

290-shınıǵıw. Berilgen sózlerden qollanıp gáp qurań.

Janashır, qosjaqpas, gúdibuzar, kózashıq, tamqsaw.

§71. Dizbekli qospa kelbetlik

291-shınıǵıw. Gáplerdi oqırıń. Dizbekli qospa kelbetliklerdiń jasalıwı hám jazlıwına itibar beriń.

1. Niq tartıp aq boz úydiń úzik bawın... (I.Yu.) 2. Niyeti dúziw, haq kókirek bolsa da, kóterip soqpay ádetleri de bar. 3. Bala júdá shaqqan, til algısh. 4. Ústirt qusaǵan oǵada keń kólemlı jaylawlardan elimizdiń tawsıłmas baylıǵı sıpatında paydalananız. 5. Ol at jaqlı, uzın boylı adam edi. 6. Tırısqaq ariq, kúygen talday qara jigit hámmeňiń aldına shıqtı.

Eki yamasa úsh sózdiń dizbeginen jasalıp, bir máni ańlatatuǵın kelbetlik *dizbekli qospa kelbetlik* delinedi. Jazıwdı olardıń hárbir sózi bólek jazıladı. Mısalı: sari ala, gúreń kók, qara ala, ay júzli, ala shubar, qara qoqshıl.

Dizbekli qospa kelbetlikler tómendegi sóz dizbeklerinen jasaladı:

1) Eki kelbetlik sózdiń dizbeklesiwinen: qara ala, gúreń qızıl, ala qasqa, qara torı, aq quba, torı ala.

2) Kelbetlik hám atlıq sózdiń dizbeklesiwinen: haq kewil, aq shash.

3) Atlıq hám kelbetliktiń dizbeklesiwinen: teri tonlı, biyday reńli.

4) Atlıq sózlerdiń dizbeklesip keliwinen: arıslan júrek, qoyan júrek, tas bawır, piste murın t.b.;

5) Sanlıq, ráwish sózlerdiń dórendi kelbetlikler menen dizbeklesip keliwinen: bes balalı, tórt tuyaqlı, kóp aǵzalı, úsh aynalı t.b.

292-shınıǵıw. Gáplerdi koshirip jazıń. Dizbekli qospa kelbetliklerdiń astın sızırıń. Qanday sóz shaqaplarınıń dizbeklesiwinen jasalǵanlıǵıń aytıp beriń.

1. Aspan da baǵanaǵıday qara kógis emes, aqshıl kógis dónip ketipti. (U.P.) 2. Áynektiń oń tárepindegi diywalǵa uzın aqshıl sáwle túsip tur. 3. Kókjaldıń reńi surǵılt qum túsles bolıp, basınıń denesine qaraǵanda úlkenligi onı aybatlandırip kórsetedi. (Ó.Ó.)

293-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına tiyisli sózlerdi qoyıń.

.... murın, qabaq,
.... qushaqlı, tamaq,
.... tıslı, túslı,
Dańqi túsken jáhánge. («*Qırq qız*»)

Kerekli sózler: badam, keń, piste, aq, hinji, peri.

 Tapsırma. Berilgen sózlerge gáp qurap jazıń. Dizbekli qospa kelbetliklerdiń qalay jasalıp hám jazılıp turǵanın túsındırıń.

Ala kók, gúreń qasqa, qırmızı qızıl, haq kewil, er júrek, shala jansar, aq saqallı.

§72. Jup kelbetlik

294-shınıǵıw. Oqıń. Kelbetliklerdiń qalay jasalǵanın túsındırıń.

1. Shınar—xalqımız túsiniginde ullılıq, miyrimlilik, qaharmanlıq tımsalı. El gezgen sayaxatshı da, turmistan tarıqqan górip te, sırlas-muňlas doslar da shınar túbinde tiniǵadı. (S.P.) 2. Onıń reńi qızǵıshlaw qońır boladı. Japıraqları surlaw jasıl, tómengi beti kókshıl aq túste boladı. Gúlleri sırttan aq kógis, ishten qızǵılt sari reńde, jaǵımlı, xosh iyisli bolıp keledi.

3. Shad bolıp dáwran súriwge,
Payanlı dúnya kóriwge,
Qatar-qurbı menen júriwge,
Ájiniyazǵa zaman kerek. (*Ájiniyaz*)

Sózlerdiń juplasıp hám tákirarlanıp keliwinen jasalǵan kelbetlikler *jup kelbetlik* delinedi. **Mısalı:** *Oyli-shuqırılı, mayda-shúyde, qatar-qurbı, ǵarri-jas, uzınlı-kelteli, ashshi-dushshı.*

Jup kelbetliktiń arasına defis (-) qoyılıp jazıladı.

Jup kelbetlikler tómendegi jollar menen jasaladı:

1. Eki kelbetlik sózdiń juplasıp keliwinen jasaladı: *tawlı-taslı, saw-salamat.*

2. Mánileri bir-birine jaqın kelbetlikler juplasıp keledi: *sulıw-shıraylı, salaq-shalaǵay hám t.b.*

3. Mánileri bir-birine qarama-qarsı kelbetlikler juplasadı: *uzın-qısqa, úlken-kishi, oylı-báleñtli.*

295-shınıǵıw. Gáplerdi kóshirip jazıń. Jup kelbetliklerdiń qalay jasalıp turǵanlıǵıń aytıp beriń.

1. Ketkenler kóp keshikpey saw-salamat elge aralasti. 2. Bizlerdiń aramızda jekke-siyrek adamlar — urıs qatnasiwshıları. 3. Jasi úlkenler mayda-shúyde sózlerge qulaq salmaydı. 4. Baǵ-baǵshılı háremler jarasıp tur.

296-shınıǵıw. Berilgen sózlerdi gáp ishinde keltirip jazıń. Olardıń jasalıwın hám jazılıwın túsındırıń.

Oylı-báalentli, tawlı-taslı, shadı-qurram, uzınlı-qısqalı, baǵ-háremli.

 Tapsırma. Jup kelbetliktiń jasalıw usılıniń hárbiри boyınsha misallar tawıp, gáp ishinde keltiriń.

Jup kelbetlikler biri ekinshisin qaytalap kelip, zattıń sının, túr-túsın bildiredi.

Birdey kelbetlik sózlerdiń tákirarlanıp keliwinen jup kelbetlik jasaladı. Mısalı: álwan-álwan, suliw-suliw, beles-beles t.b. Bunday kelbetlikler kóbirek kórkem shıgar-malarda ushırasadı:

**Qulan kiyikleri sekirip oynaǵan,
Qıya-qıya shóller qaraqalpaqta.**

(Ayapbergen).

297-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Jup kelbetlik sózlerdiń astın sizip, olardıń qalay jasalǵanın túsındırıń.

1. Awılımızdıń kórkine kórik qosıp, jańadan-jańa jaylor boy tikledi. 2. Aq saray imaratınıń aldında suliw-suliw gúller ashılıp tur. 3. Qalamızdıń keń-keń kósheleriniń boynıa úlken-úlken arsha aǵashları egilgen. 4. Sportta da túrli-túrli usıl bar.

Hámmesi de el mápine qosılar. (X.S)

 Tapsırma. A. Muwsaevtıń «**Táriyip**» qosıǵıń tabıń. Onıń mazmunıń aytıp beriń. Tómendegi sorawlar boyınsha tapsırmalardı orınlıań.

1. A. Muwsaevtıń «**Táriyip**» qosıǵındaǵı jup kelbetliklerdiń qollanılıwına itibar beriń.

2. Qosıqtıǵı jup kelbetliklerdiń jasalıw ózgesheliklerin aniqlań.

2. Qosıqtı yadlap alıń. Mazmunı haqqında gúrriń jazıń.

§73. Kelbetliktiń atlıq ornına qollanılıwi (zatlasıwı)

298-shınıǵıw. Oqıń. Kelbetliklerdi tabırń. Mánilerin anıqlań.

1. Nawqas qalay eken? — dep soradı Saburov Ulmekennen. (T.J.) 2. Jamannan qash, jaqsiǵa jantas. 3. Baqıldıń baǵı kógermes, kógerse de miywe bermes. 4. Jamannan jartı qasıq. 5. Jamannıń sózi—ashshı.

Kelbetlikler belgili bir zattıń ataması xızmetinde de jumsaladı. Bunday jaǵdayda qollanıwǵa tiyisli atlıq sóz túsırilip aytıladı da, kelbetlik túsip qalǵan atlıq sózdiń xızmetine ótedi, yaǵníy eki túrli xızmetti — birewi óziniń tiykarǵı xızmetin, ekinshisi atlıqqqa tiyisli zatlıq xızmetti atqaradı. Misali: Jaqsı isi menen jaqsı. Jalqawǵa is buyırsań, ózińe aqıl úyretedi. Soqırdıń tilegeni eki kózi.

Keltirilgen misallardaǵı kelbetlik sózlerdiń orınlarań olar ańlatatuǵın mánige baylanıslı sózlerdi qoyǵanda: jaqsı (kim?) — adam, soqırdıń (kimniń?) — adamnıń, jaqsınıń (kimniń?) — adamnıń, jaman bolsa (kim?) — adam, jalqawǵa (kimge?) adamǵa mánilerinde atlıq ornına qollanılǵanlıǵın kóremiz.

Eger olar tiyisli atlıq sózler túsırilmey qatar qollanılǵan jaǵdayda (jaqsı adam, soqır adamnıń, jaqsı adamnıń, jaman adam bolsa, jalqaw adamǵa) tiykarǵı kelbetlik xızmetin ańlatadı.

299-shınığıw. Gáplerdi kóshirip jaziń. Kelbetlik sózlerdiń mánılık xızmetin túsındırıń.

1. **Baqıldıń** baǵı kógermes, kógerse de miywe bermes.
2. **Jaqsı nama** — jan aziǵı.
3. **Bilegi juwan** birdi jiǵadı, **bilimi kúshli** mırndı jiǵadı.
4. **Bilimli, ilimli** jaslarımız házir sırt ellerde oqıp atır.
5. Eń **kúshli** palwanlar bellesti. Tájiriye **júdá jaqsı** nátiyje berdi.
6. **Jamannıń** sózi ashshı. (*naqıl*.)
7. Densawlıqta bir kún **shadlıq** jaqsıraq. (*Berdaq*.)

Seplik, tartım, kóplik jalǵawları menen atlıqlasıp kelgen kelbetlikler atlıqlasqan kelbetlikler dep ataladı. Kóbinese, adamǵa qatnaslı kelbetlikler atlıqlasadı.

Misali: Aqillığa (**kimge?**) aytqan ángime kóp keshikpey pitedi, aqmaqqa aytqan ángime suw túbine ketedi. Talaplıǵa (**kimge?**) nur jawar. Qorqaq (**qorqaq — kim?**) uyattı bilmes. (*naqıl*). Námárt (**kim?**) basqa, márт (**kim?**) basqa, otqa túsip oynayın. (A.D.)

Atlıqlasqan kelbetlikler atlıqlarǵa qoyılatuǵın sorawlarǵa juwap beredi. Olar atlıqlar sıyaqlı gáptiń bas hám ekinshi dárejeli aǵzalarınınıń xızmetin atqaradı.

Misali: 1. Sabır túbi sari altın, sabırlı (**kim? — baslawish**) jeter muratqa.

300-shınığıw. Kóshirip jaziń. Atlıqlasqan kelbetliklerdi túbir hám qosımtaǵa ajıratıń. Ústine sorawın qoyıp, qaysı gáp aǵzası ekenligin aytıp beriń.

1. Aqıllı sózdi sıylaydı, aqmaq kúshti sıylaydı.
2. Kerbazdıń isi pitpeydi. (*naqıl*.)
3. Aqmaq bárha aqıllını kúydirer,
Pıshıq bolıp tırnaqların tiydirer,

Onıń ushin ókpelewge orın joq,
Jaqsığa da, jamanǵa da iyt úrer. (T.J.)

301-shınıǵıw. Tómende berilgen sózlerge gáp qurap jaziń. Kelbetliklerdiń atlıqlasılıwın túsindiriń. Qaysı gáp aǵzası xızmetinde qollanılıp turǵanlıǵın aniqlań.

Úlkenler, kishige, jumsaqtı, batırǵa, gózzaldıń, jaqsığa, jamannan, qıysiqqqa, keshegiler.

§74. Sinonim kelbetlik

302-shınıǵıw. Oqırıń. Mánisi bir-birine jaqın kelbetliklerdi tabıń.

1. Olar úlken shabaqlardı, bizler náhán sazanlardı bólek shıǵardıq. 2. Oqıwshılar biyik jaylardıń, záwlim qurılıslardıń qasınan ótti. 3. Anwar jaqsı oqıwshı, úlgili shólkemlestiriwshi. 4. Gúlsánem shıraylı oramalın tartıp, sulıw kóylegin kiyip shıqtı.

303-shınıǵıw. Qawıstiń ishindegi kelbetlik sózlerden tiyislisin qoyıp kóshirip jaziń.

1. Kanalǵa (úlken, náhán, gidiman) kópir salındı.
2. (Ziyrek, shaqqan) oqıwshılar dógereklerge tartıldı.
3. Onı hámme (batır, kúshli, ǵayratlı) jigit dep ataydı. 4. Qalamızda (jańa, taza) jaylor salınıp atır.

Kóphsilik kelbetlik sózler mánilik jaqtan bir-birine jaqın bolıp keledi, lekin olardıń biri ekinshisinen qanday da ózgesheligi menen pariq qıladı. Mısalı: kúshli, miqli, qarıwlı, ǵayratlı degen kelbetlik sózler mánilik jaqtan bir-birine jaqın, biraq sóylewde biriniń ornına ekinshisi barlıq waqıtta qollanıla

bermeydi. Kúshli jigit, miqlı jigit, qariwlı jigit, ýayratlı jigit degen sóz dizbeklerinde olar jigit sózi menen baylanıсады, al xojalıq sózi menen biri baylanıssa, ekinshisi qansha mániles bolǵanı menen anıqlawshi kelbetlik sóz retinde qollanıla almaydı: kúshli xojalıq (qariwlı xojalıq, ýayratlı xojalıq emes). **Sonlıqtan, olardı da orınlı qollana biliw** kerek.

Sırtqi forması hár túrli, biraq mánisi bir-birine jaqın kelbetliklerdi *sinonim kelbetlikler* deymiz. **Mısalı:** *Tártipli*—ádepli, kórgenli, iybeli, ikramlı, *dámli*—mazalı.

304-shınığıw. Berilgen sózlerdiń sinonimlerin tawıp jazıń. Olardı gáp ishinde keltiriń.

1. Shaqqan—... 2. Júzi—... 3. Mazalı—...

305-shınığıw. Berilgen atlıq sózlerge úylesimli kelbetlik sózlerdi tańlap gáp qurap jazıń.

... oqıwshı, ... dárya, ... terek, ... teńiz, ... paxta, ... gúl, ... atız, ... dawıl, ... salma, ... kitap, ... súwret.

306-shınığıw. Kelbetlik sózlerdiń sinonimlerin kórsetiń.

1. Bılıyınsha parasatlı (...) kóringen Aǵabek júdá kishipeyil (...), gúrrińshil (...), ishi-bawırına kirip baratırǵan, ápiwayı (...) adam eken. (A.B.) 2. Arqadan húwlegen izǵırıq (...) samal esip tur.

 Tapsırma. Kórkem shıgarmalardan sinonim kelbetliklerge misallar keltiriń. Olardıń qollanılıwına itibar beriń.

§75. Antonim kelbetlik

307-shınığıw. Oqıń. Kelbetlik sózlerdiń antonimlerin tawıp mánisin túsındırıń.

1. Kelgen qonaqlar úlken stoldı dógereklep otır. 2. Stolda túrli awqatlar bar. 3. Búgingi kúnimiz keshegi kúnnen de kewilli. 4. Tún tastay qarańğı. 5. Tanığan jerde boy siyli, tanımaǵan jerde ton siyli. (*naqıl.*)

Kelbetlik sózlerdiń kópshılıgi ekinshi bir kelbetlik sózdiń mánisi menen qarama-qarsı keledi. Mısalı: *mazalı* qawın—*dámsız* qawın, *kúshlı* adam—*ázzi* adam, *ashshi* suw—*dushshi* suw.

Mánileri bir-birine qarama-qarsı kelbetliklerdi antonim kelbetlik deymiz. Qarama-qarsı mánili kelbetlik sózler söylewde aytılaqaq oy-pikirdi kúsheytiwge sebepshi boladı. Mısalı: Kóz—*qorqaq*, qol—*batır*. **Jaqsı** adam sóz mánisin ańlaydı, **jaman** adam shiyrin jandı qıynayıdı. (*naqıl.*)

308-shınıǵıw. Berilgen sózlerdiń antonimlerin tabıń. Antonimlik jubaylardıń hárbirine gáp qurap jazıń.

Juqa, qattı, tereń, siyrek, keń.

 Tapsırma. Berilgen sózlerdiń ishinen antonim kelbetliklerdi terip jazıń. Olardıń ayırmashılığın túsındırıń.

Jılli, bilgish, keń, jaqtı, taza, suliw, shadlı, jalqaw, qurttay, muzday, úlken, tar, genje, uzın, awır, jeńil.

 Tapsırma. Kórkem shıǵarmalardan antonim kelbetliklerge mısallar tawıp jazıń. Olardıń qollanılıwına itibar beriń.

§76. Kelbetliktiń dárejeleri hám olardıń jasalıwı

Kelbetlik tiykarınan, zattıń belgisin bildiredi. Gáp išhinde kelgende zattıń belgisin bildiriwi menen birge sol belginiń dárejesin de bildirip keledi. Dáreje mánisi arnawlı forma jasawshı qosımtalar arqalı aňlatıladı.

Kelbetliktiń dárejeleri 3 ke bólinedi: 1. Jay dáreje. 2. Arttırıw dárejesi. 3. Salıstırıw dárejesi.

Mısalı: Óziń *jas* qızsań. (K.Sh.) Bul *oǵada úlken* quwanışh boldı. (T.X.) Aspanda *aqshıl* bultlar kórinedi. **Mısaltardaǵı *jas* sózi jay, *oǵada úlken* sózi arttırıw, *aqshıl* sózi salıstırıw** dárejeni aňlatadı.

Kelbetliktiń jay dárejesi

309-shınıǵıw. Gáplerdi oqıp shıǵıń. Kelbetlik sózlerdi tabırń. Olardıń mánilerin salıstırıń.

Anam búgin kókshil túslı kostyum kiygen. Qolındaǵı kitaplardıń túri de sarılaw bolıp kórinedi. Aydana menen Dúrdana qızıl kóylekleriniń sırtınan suliw jeńsiz kiygen.

310-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Kelbetlik sózdiń astın sıziń. Jay dáreje kelbetliklerdiń jasalıwına itibar beriń.

Aq suńqar, aq tuyǵın biyik tawlarda,
Kók ǵarǵa, kógershin jarqabaqlarda,
Aq, sarı uyası shınar basında,
Búlbúldıń mákanı shámen baǵlarda.

(A.D)

Jay dáreje zattıń belgisin, túrin, túsin, sımbatın t.b. hár qıylı sıpatların jay türde túbir sóz halında bildiredi. Kelbetliktiń jay dárejesi zattıń anıq belgisin kórsetedi. Mısalı: *úlken* jay, *aq* qaǵaz, *jaqsı* adam, *náhán* ılaqa, *kishkene* tay.

311-shınıǵıw. Oqıń. Qara hárip penen jazılǵan kelbetlik sózlerdi tawıp, olardı jay mánisi menen salıstırıń.

1. Garrı birinshi ret jigittiń **qap-qara** tınıq kózlerin kórdi. (S.S.) 2. Ol **júdá aqıllı**, aşiq júzli, kútá házilkesh, shaqqan bala edi. 3. Qaladaǵı **eń kúshlı** táwiplerdiń bárın shaqırtıpti. 4. Qıs qarı menen **gózzal** máwsim. 5. Kók kóylek **sulıw** tariyxiy miyras.

312-shınıǵıw. Kelbetliklerdi gáp ishinde keltirip jazıń.

Kók, uzın, semiz, jańa, tereń, dúziw, jaqsı, sulıw.

Tapsırma. Balalarǵa arnalǵan shıgarmalardan, naqılmagallardan jay dáreje kelbetlikke misallar keltirip kóshirip jazıń. Kelbetlik sózlerdiń astın sızıń.

§77. Kelbetliktiń salıstırıw dárejesi

313-shınıǵıw. Oqıń. Kelbetliklerdi túbir hám qosımtaǵa ajıratıń, olardıń mánilerin salıstırıń.

1. Biraq túlkidey túrlengen Allan suwpi ala shapanın jamılıp, qolına quman uslap, qalın sheńgeldiń tasasına kelip, bul sózlerdi trılap úlgergen edi. (J.S.) 2. Saqalı súmpéklew, jaǵına júdá qonımlı. (T.Q.) 3. Házır onı xalıq sıylayıdı, húrmetleydi, qayta mennen de solabırayıraq. (Ó.X.) 4. Bir kishirek posyolkaǵa kelip, avtobuslardan túse basladıq.

Zattin ápiwayı halındaǵı belgisin ekinshi zattin belgisine salıstırıw arqalı ańlatatuǵın mánisine kelbetliktiń salıstırıw dárejesi delinedi.

Kelbetliktiń salıstırıw dárejesi mánilik jaqtan bir zattı ekinshi bir zatqa salıstırıw arqalı onıń belgisiniń artıq yamasa kemligin bildiredi.

314-shınıǵıw. Salıstırıw dáreje kelbetliklerin kóshirip jazıń. Olardıń qalay jasalǵanın túsındırıń.

Ígallı, qolaylıraq, tereńirek, semizlew, qızıllaw, juwanıraq, bilgishlew, qızǵıltlaw, kókshil, sarǵılt, kógis, aqshil, ariqlaw, semizirek, juwaslaw, jumsaqlaw.

Kelbetliktiń salıstırıw dárejesi tómende-gishe jasaladı:

1) -raq, -rek, -ıraq, -irek qosımtaları túbir kelbetliklerge jalǵanadı: úlkenirek, jaqsıraq, semizirek.

2) -law, -lew: aqıllılaw, juwanlaw, uzınlaw, semizlew, tereńlew, tazalaw, jaqsılaw, kóklew.

3) -shıl, -shıl, -ǵısh, -gish, -is, -ǵılt, -ǵıltım: sarǵısh, kókshil, kógis, qaraltım.

Reńdi bildiretuǵın sózlerge -ǵısh, -ǵıltım qosımtaları jalǵanǵanda, sózdiń sońgi buwını ózgeriske ushırap, qısqrıp jazıladı.
Mısalı: sarǵısh, qızǵıltım, qızǵısh, sarǵıltım.

315-shınıǵıw. Tómendegi sózlerge gáp qurań.

Quwanıshlıraq, suwiqlaw, awırlaw, qızǵısh, juwanlaw, kókshil, ashǵıltım, hásızirek.

Tapsırma. Kelbetliktiń salıstırmalı mánilerin ańlatatuǵın sózlerdi ápiwayı mánileri menen almastırıń.

1. Bizler óz orınlarımızǵa otırıp, úlkenirek gilem tóselgen oyın oynaytuǵın jerdi kózden ótkere baslağıq. (N.P.) 2. Dúnyada tıńimsızlaw adam ekew bolsa, birewi men. (A.X.) 3. Talap islep tap dúnyanı, sútten aqdur bilseń anı. (*Berdaq*)

316-shınıǵıw. Berilgen sózlerge **-raq**, **-rek**, **-raq**, **-irek**, **-shıl**, **-ǵısh**, **-is**, **-ǵılt**, **-ǵıltım** qosımtaların qosıp sóz qurań.

Kók, uzın, semiz, jańa, tereń, dúziw, taza, góne, suwiq, qızıl, sarı, kók, jasıl, aq, sur.

§78. Kelbetliktiń arttıriw dárejesi

317-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi oqıń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdiń jasalıwı hám jazılıwına dıqqat awdariń.

1. Aǵabek **júdá kishipeyil**, gúrrińshil, ishi-bawırıńa kirip baratırǵan ápiwayı adam edi. (A.B.)
2. Siziń paxtalarıńız sońǵı kúnleri **júdá jaqsı** rawajlanıptı. Adamlar da biyıl **kútá kewilli**. (Ó.X.)

Kelbetliktiń bul dárejesi qanday da bir zattıń sapalıq belgisiniń sol zattıń ózinde artıqmash yaki artıq ekenligin bildiredi.

Zattıń túr-túsın, kelbetin, sapanı, sındı arttıriп kórsetetuǵın kelbetlik mánisine kelbetliktiń arttıriw dárejesi delinedi.

Mısalı: Onıń kóz aldında **sup-sulıw** bolıp jaltıraǵan relsler sozilip atır edi.

318-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Qara hárip penen jazılǵan kelbetlik sózlerdiń mánilerin ápiwayı mánisi menen salıstırıń.

1. Ol ana-jerdiń **oǵada gózzal** tábiyatın, **sup-sulıw**, siyrek gezlesetuǵın ańların birme-bir kóz aldınan ótkerdi. 2. Kún kózin **sap-sarı** atlasqa bólegendey.

319-shınıǵıw. Berilgen sózlerdi ápiwayı hám arttıriw mánilerinde gáp ishinde keltirip jazıń.

Úlken, shiyrin, jaǵımlı, jıllı, sulıw, taza, biyik.

320-shınıǵıw. *Kútá, júdá, oǵada, oǵırı* kúsheytiw ráwıshlerin qollanıp kelbetliklerden arttıriw dárejesin jasań.

Kelbetliktiń arttıriw dárejesi tómendegi usıllar menen jasaladı:

1. Kelbetliktiń aldına kúsheytiw mánili buwınlar qosılıw arqalı jasaladı. Bul sınsıpattı bildiriwshi sózdiń bırinshi buwınınıń sońğı háribi almasıp, onıń ornına «p» dawıssız sesi qollanıladı: *ap-aısat, tap-taza, sup-sulıw* t.b.

Kelbetliktiń mánisin jay mániden arttıradı. Jazıwda kúsheytiwshi buwın defis (-) arqalı jazıladı. Misalı: *qıp-qızıl, sap-sarı, kók-kómbek*.

2. Kelbetliktiń aldına onıń mánisin kúsheytip arttıriwshı *kútá, oǵada, eń, dım, júdá, orasan, asa, nayatiy, oǵırı* sıyaqlı sózlerdiń dizbeklesip keliwi arqalı jasaladı: *kútá shıraylı, oǵada sulıw, eń jaqsı, dım mazalı, orasan keń, oǵırı tar*.

Sonday-aq, kelbetliktiń tákırarlanıp keliwinen de arttıriw dáreje kelbetliği jasaladı: *úlken-úlken, keń-keń, qızıq-qızıq, jańa-jańa*.

321-shınığıw. Aldına kúsheytkish buwınlar qoyıp berilgen sózlerden kelbetliktiń arttırw dárejesin jasań.

Jaqsı, sarı, sulıw, uzın, jińishke, qızıl, taza, jeńil, awır, alıs, qımbat, jasıl, tereń, qısqa, semiz.

322-shınığıw. Oqırń hám kóshirip jazıń. Kelbetliktiń arttırw dárejesiniń qalay jasalǵanın túsinđirip beriń.

1. Qozılardıń qap-qara kózi, jarasıp turǵan salpi qulaǵı, shiyratılıp turǵan sup-sulıw shiyrazi terisi menen tap-taza tumsıǵı Elmurattıń kóz aldınan ótti. (J.A.) 2. Háwli tım-tırıś, sharbaq jaqta bir qozınıń ara-tura mańiraǵan dawısı esitiledi. (A.K.) 3. Ol oǵada sharshaǵan edi (J.A.). 4. Námnaǵan ap-awır jigittiń gewdesin súyrep, kóterip keliw Nadejdaǵa ańsat bolǵan joq (J.A.). 5. Sol jılı qıs orasan suwiq boldı (T.Q.).

§79. Kelbetliktiń gáptegi xızmeti Kelbetliktiń anıqlawısh bolıp keliwi

323-shınığıw. Oqırń. Kelbetlik sózlerdi tabíń hám sorawların qoyıń.

1. Oǵan Araldıń kúshli tolqınları kúsh bermey ısqıradı. 2. Áwelgi qatqan muz bosasıp, ústin qızıl suw qaplak ketti. (S.X.) 3. Er júrek adamlar bolmasa, men aytqan másláháttı orınlaw qıyın boladı. Bul júdá qáwipli hám mashaqatlı is. Bultlar patshalıǵınıń qupiya sızılmamasın qolına usladı. (Ya.Á.)

324-shınığıw. Qanday?, qaysı? sorawlarınıń ornına tiyisli kelbetlik sózlerdi qoyıp kóshirip jazıń. Olardıń qanday xızmet atqarıp turǵanlıǵıń túsinđiriń.

1. Uzaqtan (qanday?) sulıw jaylar kórinedi. 2. Kósheniń eki boyı (qanday?) tereklik. 3. (Qaysı?) tárepinde mektep, (qaysı?) tárepinde balalar baqshası jaylasqan. 4. Analardıń (qanday?) kúlkileri esitilip tur.

Kerekli sózler: biyik, jap-jasıl, oń, sol, shadlı.

Kelbetlik zattıń belgisin ańlatadı, gápte qanday?, qaysı? degen sorawlarǵa juwap berip anıqlawish boladı. Anıqlawish ózi ańlatatuǵın aǵzaniń aldında keledi. Mısalı: Apam qızıl (qanday?) kóylek satıp aldı. Qalada biyik (qanday?) jaylar bar. Men keshegi (qaysı?) tapsırmanı orınladım. Qızıl, biyik, keshegi—anıqlawish.

325-shınıǵıw. Gáplerdi kóshirip jazıń. Anıqlawish xızmetinde qollanılıp turǵan kelbetlik sózlerdiń astın sızıń.

1. Azanda erte turıp salqın suwǵa juwin. 2. Taza hawada dem al. 3. Qızıq kitaplar oqı. 4. Sulıw tábiyatqa názer sal. 5. Kishi úkeńe járdem ber.

326-shınıǵıw. Tómendegi sózlerdi anıqlawish xızmetinde qollanıp gáp qurań. Sorawların qoyıń.

Qızıl, biyik, jaqsı, tereń, jıllı, boz, taza, jasıl.

§80. Kelbetliktiń gápte bayanlawish bolıp keliwi

327-shınıǵıw. Oqırı. Gáplerden kelbetlik sózlerdi tabıń. Bayanlawish bolıp keliw sebebin túsındırıń.

1. Tún. Tastay qarańğı. Mańlayǵa ursa belgisiz. Kún qattı suwıq. Túp degende túpirik jerge túspeydi.

2. Qalay deniń saw ma, awhal jaqsı ma? 3. Qonaq qoydan juwas. 4. Ráwshan oǵada sezgir. (J.A.)

Kelbetlik sózler gáptiń keyninde kelip, qanday?, qaysı? sorawlarına juwap berip bayanlawish xızmetinde qollanılıdı. Zattıń (baslawıştıń) qanday ekenligin bildiredi.
Mısalı: *Onıń qálemi—qızıl. Aspan—ashıq. Dalarlıq—jap-jasıl. Ol—qariwlı.*

Bul gáplerde qızıl, ashıq, jap-jasıl, qariwlı sózleri qanday? degen sorawǵa juwap berip, zattıń hár qıylı belgilerin, gáppte baslawıştıń qanday ekenligin bayanlap tur.

328-shınığıw. Kóshirip jazıń. Kelbetlik sózlerdiń astın sizíń. Qanday aǵza xızmetin atqarıp turǵanın túsındırıń.

1. Qalın qopanı jarıp jiberip, sımbatlı iri adam shıǵa keldi. Keshki saǵım jiyekti orap alıptı. (Ó.A.)
2. Kún salqın. (M.D.) 3. Orta boylı, tolıq deneli, qır murınlı, kóptı kórgen basshimız otırǵan jerinen ırǵıp turıp, Qaratawǵa jalınlı kózlerin tiki. (A.B.)

Tapsırma. Berilgen sózlerdi anıqlawish hám bayanlawish xızmetinde qollanıp gáp qurań. Ayırmashılıqların túsındırıń.

Ashiwlı, salqın, shıraylı, kókshıl, sulıw.

Úlgi: Jaqsı adam sóz mánisin ańlaydı. (*Berdaq*)

TÁKIRARLAW

329-shınığıw. Qara hárip penen jazılıp turǵan kelbetliklerdiń jasalıwına itibar beriń. Mánisin, gáptegi xızmetin anıqlań.

1. Teńizdiń sırı ózinen de **teren**. (Ó.X.)
2. Jaman adamniń sózi **ashshi**. (*naqıl*.) 3. Dáryanıń suwi—**bálen**. 4. Saydınıń ishi **qap-qarańğı**. (*Sh.A.*)
5. Gúlzardıń túsi **suwıq**. (X.S.) 6. Kóz —**qorqaq**, qol—**batır**. (*naqıl*.) 7. Qumnıń tómenindegi taqır jerler **sup-sur**. (*I.Yu.*)

330-shınığıw. Oqıń. Dórendi kelbetliklerdi tabıń. Olardıń qanday sóz shaqaplarınan jasalǵanın túsındiriń.

1. Shilleniń dáslepki kúnleriniń ishi edi, teńiz jiyełkleri ǵuldey kógerip, kiyinip bolǵan waqt. **Húrmetli** miymanlarǵa arnawlı úy-jay tayarlandı. (Ó.A.) 2. Ol bas wázirden **jasırın** tapsırmazı barlıǵın eki ayaqlı bendege tis jarmaǵan edi. 3. Gúlziyba **tınıq** suwǵa qarap, tulımın taranıp otır edi.

4. Usı qırq qız ishinde,

Biyday reń, qoy kózli,
Aqıllı, awır minezli,
Júregi attıń basınday,
Shaqqan, shaqmaq tasınday,
Sárbinaz **sulıw** bar edi. («*Qırq qız*»)

 Tapsırma. Berilgen kelbetlik sózlerge gáp qurań. Olardıń jasalıwına itibar beriń.

Shámshıl, shápik, sháddes, meshkey, baqıl, duwpiyaz, námentay, górqaw.

331-shınığıw. Berilgen gáplerden kelbetlik sózlerdi tawıp, olardı kelbetlik sóz shaqabın tallaw tártibi menen tallań.

1. Báhár nıshanlarının barlıq aǵashlardan erte sezetuǵın sókitlerge kókshıl shıray ene baslaǵan. (*I.Yu.*) 2. Babaxan topas, zulım, ermehilik, aqılsızlıq quşaǵan qásietlerge iye («*Máspatsha*»). 3. Quwaqı joldasların kúldirgi sózler menen baplaydı.

KELBETLIK SÓZ SHAQABÍN TALLAW TÁRTIBI

1. Kelbetlik sózdi tawıp alını.
 2. Kelbetliktiń jasalıwın úyreniń:
 - 1) qosımta arqalı jasalıwi;
 - 2) sóz qosılıw arqalı jasalıwi (birikken, dizbekli, jup kelbetlik).
 3. Kelbetliktiń mánisi.
 4. Dárejesi.
 5. Sintaksislik xızmeti.
- ?
1. Kelbetlik degenimiz ne? Qanday sorawlarǵa juwap beredi?
 2. Dórendi kelbetlik degen ne?
 3. Kelbetlikler qaysı gáp aǵzaları xızmetinde qollanıladı?
 4. Sinonim hám antonim kelbetlikler degenimiz ne?
 5. Kelbetliktiń qanday dárejeleri bar?
 6. Qospa kelbetlik degenimiz ne?
 7. Kelbetliklerdiń zatlaşıwi degenimiz ne?

FEYIL

332-shınıǵıw. Oqırıń. **Ne qıldır?, ne isledi?, ne qılıp atır?** degen sorawlarǵa juwap beretuǵın sózlerdi tabıń.

1. Bizler klasqa kirdik. 2. Sabaq baslandı.
3. Muǵallim taza temanı túsindirdi. 4. Úyge tapsırma berdi.
5. Oqıwshılar ózleriniń oqıǵan shıǵarma-ların aytıp berdi.
6. Sabaqtan soń ata-anamızǵa jerdi egiske tayarlawǵa járdem beremiz.
7. Men dáris tóksem, aǵam jer awdaradı.
8. Anam miywe nállerin otırǵızadı.
9. Hámme miynet etpektekimiz.
10. Miynet adamdı shınıqtıradı.
11. Úy aldı qıytaq jerlerge hár qıylı gúller ekkendi jaqsı kóremen.
12. Gúllerge hár kúni mehir menen qarayman.
13. Gúller ashılǵan waqıtta úy aldı úlken shámenzar baǵqa aylanǵanday seziledi.

Zattıń is-háreketin bildiretuǵın sózler feyil delinedi. Olar ne qıldır?, ne isledi?, ne qılıp atır?, ne islep atır? degen sorawlarǵa juwap beredi. Mısalı: Olar oqıdı (ne qıldır?). Balalar súwret salıp atır (ne islep atır?).

333-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Zattıń is-háreketin bildiretuǵın sózlerdiń astın sıziń. Sorawların qoyıń.

Ottı órtep jaqtı. Suw alıp júrgen qabaǵın suwǵa tolتىرپ qaptalına qoydı. Qabaqtıń awzına sıyıǵanday eki tastı otqa taslap órtedi. Onı ábden kúydirdi, kúygen tas kómırdey bolıp qızardı.

Feyil sóz basqa sóz shaqaplarının mánisi, túri, ózgesheligi bette, sanda ózgeriwi, qosımtaları, gáptegi xızmeti boyınsha ajıraladı.

Mısalı: *bala atlıq sózi zattı atasa, oqı feyil sózi zattıń is-háreketin ańlatadı. Bala sózi balaman, balasań, bala túrinde betlik jalǵawların qabil etse, oqı feyil sózi háreketti bildirgeni ushın úsh máhálde, aytayıq, ótken máhálde oqıdım, oqıdın, oqıdı túrinde óz qosımtalarına iye.*

334-shınıǵıw. Atlıq hám feyil sózlerdiń birlik, kóplik sanlarda qanday qosımtalardı qabil etip turǵanlıǵın aniqlań.

Bala—balam, nálshe—nálshäge, perzent—perzentimen. Ek—egemiz, suwǵar—suwǵardıq, asıra—asırayız, xızmet et—xızmet etemiz, úmit et—úmit etińiz.

Tapsırma. «Jetkinshek» gazetasınan qálegen bir gúrrińnen úzindi jazıń. Feyil sózlerdiń astın sıziń.

335-shınığıw. Oqıń. Feyildiń sorawların qoyıń.

Nawrız—jasarıw, jańarıw hám gózzallıq bayramı.
Bul bayram ata-babalarımızdan kiyatırǵan miyras,
biybaha qádiriyatlarımızdırıń biri.

Báhár kelip, barlıq janlı maqluqatlarǵa jan enedi.
Tábiyat jasaradı. Terekler bórtik jaradı. Diyqan
atalarımız «Biriń mıń bolsın» dep tilek tilep, ana—jerge
tuqım taslaydı. Kópti kórgen nuranıy atalarımız aq
pátiyasın berip, diyqanshılıqqqa bereket tileydi. Áziz
analarımız úlken shúlen qazanda nawrız góje hám
biydaydan súmelek qaynatadı. Qalalarda, awıllarda
Nawrız bayramı úlken kóterińki ruwxta bayramlanadı.

336-shınığıw. Kóshirip jazıń. Feyil sózlerdi tawıp,
sorawların qoyıń.

1. Ekinshi kúni bes nóker atqa mindi. 2. Uzaqtan
túslik jaqtaǵı taw órkeshleri jarqırap kórinedi. (A.B.)
3. Aynaxan bir jılǵı istiń juwmaǵın shıǵardı. (X.S.) 4.
Heshkim til qatpastan asıǵıs tarqasti.

§81. Feyildiń betleniwi

337-shınığıw. Oqıp shıǵırń. Feyil sózlerdi tabıń. Sorawların
qoyıń.

Telefon qońırawı shıńǵırlasa «Lábbay» dep juwap
beremiz. Keyin sálem-álik islenedi, hal-awhal
soraladı.

Eger onı dawısınan tanımasaq, «Keshirersiz,
sizdi tanıy almay turman» degenimiz maqlı. «Siz
kimsiz?», «Men kim menen sóylesip turman?» dep
soraw ádepsizlik bolıp sanaladı.

Birewge qońıraw etkenińizde dárhál ózińizdi

tanıstırını. Telefonda sóyleskende baqırıw, úndemey baylanıstı úziw, ar-namısqa tiyetuǵın sózlerdi aytıwǵa bolmaydı. Bul biziń insaniyılıq pazıyletlerimizge keri tásirin tiygizedi.

Feyil sózler úsh bette, birlik hám kóplik sanlarda qollanıladı.

bet	betlik jalǵawlardıń tolıq variantı		betlik jalǵawlardıń qısqarǵan variantı	
	birlik	kóplik	birlik	kóplik
I	-man, -men -ban, -ben -pan, -pen	-mız, -miz -bız, -biz -pız, -piz	-m	-q
II	-sań, -seń	-sız-lar, -sız-ler	-ń	-ńız (lar)
III	-dı, -di -tı, -ti	-dı, -di -tı, -ti	-	-

Feyil sózlerge betlik jalǵawları jalǵanıwi arqalı is-hárekettiń kimge, nege, yaǵníy qaysı betke tiyisli ekenligi bildiriledi. Is-háreket I bette sóylewshiniń ózine, II bette tınlawshıǵa, III bette basqa birewge tiyisli boladı.

Mısalı: Men kinoǵa bardım (I bet, birlik san, is-háreket sóylep turǵan adamnıń ózine tiyisli). Sen kinoǵa bardıń (II bet, birlik san, is-háreket tınlawshıǵa tiyisli). Ol kinoǵa bardı (III bet, birlik san, is-háreket basqa birewge tiyisli).

Feyil sózlerdiń birlik hám kóplik sanlarda úsh bette ózine tán betlik jalǵawları boladı. Olardıń sol betlik jalǵawları menen ózgeriwi feyildiń betleniwi dep ataladı.

Feyildiń betleniwi	
Birlik san	Kóplik san
I bet oqıyman	oqıyıq
II bet oqıysań	oqıńlar (oqıńız)
III bet oqıydi	oqısın

338-shiniǵıw. Kóshirip jazıń. Feyil sózlerdi tawıp astın siziń. Neshinshi bette, qaysı sanda ekenligin aytıp beriń.

1. Darqanlıqqa shıǵıp ketermiz, qızlar. 2. Siz juldızlar menen sáwbet qurǵansız.
3. Az óana jıl sabır etiń,
Bul jer ele zor boladı. (I. Yu.)
4. Jerdiń tilin bilesen,
Haslı diyqan xalıqsań.
5. Olardıńjadırap kúlgenin kórsem,
Men ózimdi yoshlı shayır sezemen.

339-shiniǵıw. Ózińiz feyildiń 3 bette birlik hám kóplik sanda betleniwine bes misal keltiriń. Túsindiriń.

 Tapsırma. «Túlkishek» qosığın tásırlı etip oqıń. Ondaǵı feyil sózlerdi terip jazıń. Olardıń qaysı sanda, neshinshi betke tiyisli ekenin túsindiriń.

§82. Feyildiń meyilleri

340-shiniǵıw. Gáplerdi oqıń. Qara hárip penen jazılǵan feyil sózlerdiń mánılık ózgesheliklerine dıqqat awdariń.

1. Ámet kelgen pátinen **irkılıp qaldı**. 2. Serjan Ámettiń úyinde urısqalı beri sóylespeytuǵın edi, bul sóz jaladay kóriniп, birden **ashıwlandı**. 3. Neni ekseń, sonı **orarsań**. 4. Búgingi isti erteńge **qoyma**.

Sóylewshiniń is-háreketke qatnasın bildiretuǵın feyil sózler feyil meyilleri delinedi.

Bunday feyiller hár qıylı túrlerde qol-lanılıdı: biri bolǵan, bolatuǵın ya bolıp atırǵan is-háreketlerdi anıq xabarlasa (xabarlastı, kelmedi), ekinshisi — *buyrıqtı* (*shaqır*, *kirsin*, *ayt*, *oqlı*) bildiredi; birewleri *shártti* (*oqlısa*, *aytsa*, *kelse*) bildirse, basqası *tilek*, *ótinishti* (*oqıǵım* keledi, *bilsek edi*) bildiredi.

Feyildiń 5 meyili bar: *buyrıq meyil*, *tilek meyil*, *shárt meyil*, *maqset hám anıqlıq meyil*.

341-shınıǵıw. Sózlerdi gáp ishinde keltiriń.

Ek, sawalǵay, aytıldı, kórsek, kelmekshi, járdem-lessin.

Buyrıq meyil

342-shınıǵıw. Oqıńı. Feyillerdiń mánilerine itibar beriń.

1. Tezirek jaslardıń hawazın tıńlaǵısı keldi. (Á.T.)
2. Hárkim úyli-úylerine tarqassın. 3. Jollarıńız aydın, maqsetlerińiz orınlı, tileklerińiz birdey bolsın. (J.A.)
4. Endi sen qala ber. Úyret, úyren. Ósken jerdiń oylı-báleentin ońlap barıw kerek. Endigi gáptı Amanqul biy aystsın. (T.Q.)

Buyrıq meyil sóylewshi tárepinen basqa birewge qaratılǵan buyırıw, hámır etiw, talap etiw, shaqırıq hám t.b. mánilerdegi is-háreketti bildiredi.

Is-hárekettiń isleniw ya islenbewinde buyrıq, talap etiw, shaqırıq mánilerin bildiretuǵın feyillerge buyrıq meyil dep ataladı. Mısalı: Órtten saqlanıń! Abayla, muzǵa oyılıp ketpe! Usla, bala, qulap túspesin! Jamannan qash, jaqsıǵa jantas.

Saqlanıń feyili úndew, shaqırıqtı, abayla, oyılıp ketpe, usla, qulap túspesin—buyrıqtı bildiredi. Keyingi misaldaǵı qash, jantas—hámmege qaratılıp aytılǵan másláhát, ótinishti anılatadı.

343-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Feyillerdiń neshinshi bette, qanday sanda hám qaysı gáp aǵzası bolatuǵının aniqlań.

1. Adamnıń júzine qarama, sózine qara 2. Ne ekseń, sonı orarsań. 3. Shıbıqtı taslań! Jiyrenge shıbıq tiygizbeń! (G.E.) 4. Ayaǵına iǵızıp ket, sen!
5. Qaraqalpaqtı kóp maqtama kózimshe. 6. Kewil kewilden suw isher. (I. Yu.)

Buyrıq meyil, tiykarınan, II hám III bet arqalı bildiriledi: al, ayt, oqıt, jazdır, úyret, úyren, oqıń, aytıń, oqısın, aysın, qala ber, qabil et hám t.b. **Mısalı:** Sen qala ber. Úyren, úyret. Shayıq atańniń zeynине tiyme, sadıq bol, ulım.

Buyrıq meyil II—III betlerde, birlik hám kóplik sanlıarda aytılıdı. Feyil túbir hám dórəndi túrinde II bet buyrıq meyil formasında turadı. Mısalı: oqi, ayt, jaz, oqıt, aytqız, jazdır, oqıń, aytıń, jaziń, oqıńız, aytıńız, jazińız. **Al úshinshi bette -sin, -sin qosımtası jalǵanadı.** Bul qosımta arqalı jasalǵan buyrıq meyil sanda keledi de,

oniń kóplik qosımtası bolmaydı. Mısalı: *Oqısın, jazsin, aytsın.* Úkeń bayan *jazsin.* Balalar kitaplardı kitapxanadan *alsın.* Ata-analar balalar tárbiyasına kóbirek *kewil bólsin!* **Buyrıq meyil buyrıq gáptiń bayanlawishi xızmetinde qollanıladı.**

344-shınığıw. Gáplerdi kóshirip jazıń. Buyrıq meyildiń neshinshi sanda, qaysı bette turǵanlıǵın aytıp beriń.

1. Altın alma, algıs al. (*naqıl.*) 2. Aqdáryanıń topıraǵın tókpe. (K.S.) 3. Kóziń tiymesin! — dep kórgen adamnıń kewline tiydi. (J.A.) 4. Malı joq dep erden túnílme, baliǵı joq dep kólden túnílme 5. Jamanlıq isleseń, jaqsılıq kútpe. (*naqıl.*)

 Tapsırma. Feyillerdi tabıń. Olardan buyrıq meyilin jasań.

Basqan iziń bostan bolsın,
Jaqsılıǵıń dástan bolsın.

Kókpar oyın ketsin qızıp,
Altın besik — Watan dedi. (G.D.).

§83. Tilek meyil

345-shınığıw. Oqırı. Feyil sózlerdiń qanday máni ańlatıp turǵanlıǵına dıqqat awdariń.

Awılǵa aman qaytqaysız,
Balalardı quwantqaysız,
Dushpanlardı muńaytqaysız,
Xosh aman bol, oraqshılar. (Kúnxoja)

Tilek-ótinish, algıs mánilerin bildiretuǵıń feyiller tilek meyil delinedi.

Barǵaysań, barǵayman, barǵay, aytqım keledi, aytqıń keledi, aytqısı keledi, barsam edi, barsań edi, barsa edi, kelsem eken, kelseń eken, kelse eken hám t.b. tilek meyil mánisindegi feyiller ele islenbegen, biraq isleniwi tiyis is-háreketti bildiriledi.

Mısalı: Janıwardı nede bolsa awılǵa **minip keteyin**. Men de **kómekleseyin**. Endigiden bílay túsimde de, ońımda da kórmegeymen. (X.S.)

346-shınıǵıw. Berilgen sózlerge gáp qurań. Mánilerin túsındırıń. Olardıń qalay jasalǵanın aytıp beriń.

Alayın, keteyin, oqıyın, barǵay, kelgey, barǵım keledi, oqıǵım keledi, barsam edi, oqısa edi.

Tilek meyil eki túrli usıl menen jasaladı:

1. Feyil túbirine tilek meyildiń -ayın, -eyin, -yin, -yin qosımtalarınıń jalǵaniwi arqalı jasaladı: *jaz-ayın, ayt-ayın, sóyle-yin, oqi-yin, isle-yin, kór-eyin, júr-eyin* hám t.b.

2. Eki feyil sózdiń dizbeklesiwinen jasaladı:

a) feyil sózlerge -ǵı, -gi, -qı -ki qosımtaları, onnan soń tartım qosımtaları jalǵanıp kelgen feyiller menen kel kómekshi feyiliniń dizbeklesip keliwi arqalı jasaladı: *barǵım* keledi, *aytqım* keledi, *oqıǵısı* keledi, *aytqısı* keledi hám t.b.

b) **edi, eken sózleri shárt meyilden keyin dizbeklesip kelip tilek meyil jasaladı:** *barsam edi, kelseń edi*.

347-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Feyildiń jasalıwın anıqlań.

1. Edige menen Alpamis tirlise men izler edim.
(Berdaq) 2. Malınız kóp bolsın, jawińız joq bolsın.
 llayım, ol qız baxıtlı bolsın, baxtıń ketpesin. (*S.K.*)
 3. Saw bolıń, kóp jasay beriń, Jumagúl apa. (*Q.E.*)
 4. Bárekella, bárekella, balam, kóz-tilden saqlasın,
 úp-úlken jigit bolipsań. (*S.Q.*) 5. Jumagúl arbasın
 dárwazanıń aldına ırkip gósh algısı keldi. (*T.Q.*).

**Tilek meyildiń -ayın, -eyin qosımtalı túri
 I bet, birlik sandağı tilek meyil mánisin
 bildiredi. Mısalı:** *barayın, oqıyın, oynayın* hám
 t.b.

**Tilek meyildiń bolımsız túri kel feyiline
 -me qosımtasınıń qosılıwi arqalı jasaladı.
 Mısalı:** *oqıǵım kelmedi, oqıǵıń kelmedi, oqıǵısı
 kelmedi* hám t.b.

**Tilek meyildiń -ayın, -eyin qosımtalı
 túrinen basqası úsh bette birlik hám kóplik
 sanlarda betlenedi.**

Tilek meyildiń betleniw úlgisi

Bet	Birlik			Kóplik		
I	aytqım keledi	barǵay-man	jazsam edi	aytqımız keledi	barǵay-mız	jazsań edi
II	aytqiń keledi	barǵay-sań	jazsań edi	aytqińiz keledi	barǵay-sız	jazsańiz edi
III	aytqısı keledi	barǵay	jazsa edi	aytqısı keledi	barǵay	jazsa edi

348-shiniğıw. Berilgen sózlerge tiyisli jalǵawların jalǵap,
 tilek meyilde qollanıp, gáp ishinde keltiriń.

Oqi, ayt, jaz, otır, sóyle, kel, júr.

§84. Shárt meyil

349-shınığıw. Qosıq qatarların tásırlı etip oqın. Feyil sózlerdiń mánilerin anıqlań.

Adam ulı adam qádirin bilmese,
Onnan dúzde otlap júrgen mal jaqsı.
Aytqan sózdiń maǵanasın bilmese,
Ol adamnan tilsiz ósken lal jaqsı. (Ájiniyaz)

Is-hárekettiń isleniw yaki islenbew shártin bildiretuǵın feyiller shárt meyil
delinedi.

Shárt meyildegi gápte kóbinese eki is-háreket boladı: onıń birewi — tiykarǵı, al ekinshisi — qosımsha. Ekinshi is-háreket shárt meyil feyili arqalı bildiriledi. **Ol tiykarǵı máni menen shártlik qatnasta boladı.** **Mısalı:** Paxtanı erte ekseń, utasań. *Biz egisti qanshama keshiktirsek, alınatuǵın zúráát te sonshama kem boladı.* (J.S.)

Mıllandıń 1-gápte tiykarǵı máni «*paxtadan mol ónim alıw*» (*utıw*), **al ekinshi máni** «*erte ekseń*» **shárt meyil arqalı** (*utasanı*) **beriliп tur.** **2-gápte tiykarǵı máni** «*zúrááttiń kem bolıwı*», **ekinshi mánisi** «*keshiktirsek*» **shárt meyili arqalı** «**kem bolatuǵınlıǵı**» **ańlatılıdı.**

350-shınığıw. Shárt meyil feyiliniń mánisin ekinshi tiykarǵı máni menen salıstırıp túsındırıń.

1. Jıllı-jıllı sóyleseń, jılan ininen shıǵadı. (*naqıl*).
2. Texnikanı qaǵıydaǵa muwapiq isletseń, ol seni hesh waqıtta uyatqa qaldırmayıdı. (J.S.)
3. Xalıq

penen tanışpaqshı bolsańız júriń, men bir qatar aralatayın. (A.A.) 4. Qáne, qanatlarım bolsa edi, ál aspanǵa parlap ushar edim. (K.D.)

Shárt meyil *buyrıq meyillerge -sa, -se qosımtalarınıń jalǵanıwı arqalı jasaladı.*

Shárt meyil I hám II bettegi betlik jalǵawların birlık hám kóplik sanlarda qabil etedi. III bette arnawlı qosımtası bolmaydı: bar-sam, bar-sań, bar-sa, bar-saq, bar-sańız, bar-sa hám t.b.

Shárt meyildiń bolımsız túri bar-masam, bar-ma-sań, bar-ma-sa túrinde túbir feyilge -ma, -me qosımtası, onnan keyin shárt meyildiń qosımtaları jalǵanıw arqalı jasaladı.

351-shınıǵıw. Berilgen sózlerge shárt meyildiń jalǵawların jalǵap úsh bette birlük hám kóplik sanda túrlendiriliń.

Jegiz, barǵız, oqı, oyla, kel, otır, oyna, isle.

352-shınıǵıw. Kóshirip jaziń. Shárt meyil feyiliniń qalay jasalganı, neshinshi bette, qanday sanda turǵanlıǵın anıqlań.

1. Eger qız tabılmasa, balań qun tóleydi. (K.S.) 2. Anam bolsa edi, awılıma keter edim. (Aybek) 3. Qara bultlar qańgıp júrip kúnniń júzin bassa, jer-jáhán gewgim tartadı. (K.S.) 4. Ortaǵa shıgıp sóyleseńiz orınlı boladı.

§85. Maqset meyil

353-shınıǵıw. Oqıń. Qosıqtığı feyil sózlerdiń qanday mánide qollanılǵanın anıqlań.

Búgin jigit bir qídırıp qalmaqshı,
Boy tiklep dúnyaǵa názer salmaqshı,
Moskvaǵa bargandaǵı maqseti,
Arzanıraq úsh-tórt gilem almaqshı. (I.Yu.)

Is-hárekettiń isleniw maqsetin, niyetin bildiretuǵın feyillerge maqset meyili deli-nedi. Mısalı: Mansur ushiwshi bolmaqshı. Aǵam Buxaraǵa barmaqshı boldı.

Maqset meyili tómendegishe jasaladı:

1) **-maqshı, -mekshi, -baqshı, -bekshi, -paqshı, -pekshi qosımtalarınıń jalǵanıwı arqalı jasaladı:** barmaqshı, kórmekshi, toqta-maqshı, aytpaqshı;

2) **-maqshı, -mekshi qosımtası jalǵanǵan sózge edi hám boldı feyilleriniń qosılıwı arqalı da jasaladı:** burmaqshı boldı, salmaqshı edi, tutpaqshı boldı;

3) **-maqshı, -mekshi qosımtası bol feyili menen dizbeklesip kelgende, bol feyiliniń qaysı máhálde turıwına qaray máhállik máni ańlatadı:** satpaqshı boldıń, kelmekshi boldıń, barmaqshı boldıq.

Maqset meyiliniń -maqshı, -mekshi qosımtası I hám II bettegi betlik jalǵawların qabil etip túrленеди: ketpekshimen, shıqpaq-shısań, oqımaqshıımız.

Maqset meyiliniń bolımsız túri bolımsızlıq máni beriwshi emes sózine betlik jalǵaw-larınıń jalǵanıwı arqalı bildiriledi.

Maqset meyiliniń -maqshı, -mekshi qosımtası mánisi jaǵınan keler máhálge júdá jaqın keledi. Máselen, oqımaqshı, salmaqshı sózleri endi islenetuǵın is-háreketti bil-

diredi. Mısalı: Ayjamal «Alpamış» dástanın oqıp **shıqpaqshi**. Azat jerdi **awdarmaqshi**. Húrliman tawıstı **kestelemekshi**.

Birlik		Kóplik
I	aytpaqshı emes-pen	aytpaqshı emes-piz
II	aytpaqshı emesseń	aytpaqshı emessiz
III	aytpaqshı emes	aytpaqshı emes

354-shınığıw. Kóshirip jazıń. Maqset meyiliniń jasalıwin túsisındırıń.

1. Meni solarǵa soyıp, mennen jaqsılap turıp sorpa islemekshi. (Ya.Á.) 2. Ayqız shıńqobız benen «Qara jorǵa»nıń shertpekshi edi. (A.B.) 3. Dáslep ózimdi sınap kórmekshimen. (Á.Sh.) 4. Olar Jiy-reñsheniń abırayınıń ósiwinen qorqıp, onı xanǵa jamanlap óltırtpékshi bolıptı. 5. Seni óltirmekshi emespen, úlkeygende mennen ósh almaqshı bolǵan balańdı óltirmekshimen. (ańız.)

Tapsırma. «**Men kim bolmaqshıman?**» temاسında gúrriń jazıń. Onda maqset meyilinen paydalaniń.

§86. Anıqlıq meyil

355-shınığıw. Oqırıń. Berilgen feyil sozlerdiń neshinshi bette, qaysı sanda qollanılǵanın anıqlań.

1. Men qalaniń shetindegi shertekke qaray kettim. Mashina ketip qaldı. Há demey biziń basqa mashinalar keldi. (Sh.A.) 2. Qalada oqıp atırman. Men awılda islep júrmen. Erteń poezd keledi. (S.S.)

3. Jaqında awılımızǵa artezian qudiǵın qazıwshılar keledi. Olar biziń awıldan qudiq qazıp, suw shıgarıp beredi. (S.J.) 4. Jumagúl túyinshigin kempirge usındı:—Má, sheshe, shay alıp isherseń. Búgin ketpekshi usayman. (T.Q.)

Xabar mánili hárreketti bildiretuǵın úsh bette, birlik hám kóplik sanlıarda betlenetuǵın feyillerge anıqlıq meyil delinedi.

Anıqlıq meyildiń arnawlı qosımtası joq. Ol úsh máhálge qatnashı bolıp, ótken, keler, házirgi máhál qosımtaları arqalı jasaladı. Mısalı: Men mektepte oqıp atırman. Ağam qaladan keldi.

Anıqlıq meyil, sonday-aq, betlik jalǵawlarınıń jalǵanıwı arqalı jasaladı. Olar -di, -di, -jaq, -ǵan, -ar, -er, -r qosımtalarınan keyin I bettiń -man, -mız, -q, -k jalǵawları, II bettiń -sań, -sız, -ńız jalǵawları jalǵanadı. Mısalı: orın-la-dım, aytti-ńız, al-ar-mız hám t.b.

356-shınıǵıw. Gáplerdi kóshirip jazıń. Anıqlıq meyil feyilleriniń astın sızıń. Qalay jasalıp turǵanlıǵın aytıp beriń.

1. Olar biziń úyge kelsin. 2. Bárinen de burın biz usını túsindik hám jumıs isledik. (Ó.X.) 3. Kún jańa túslıktan awıp baratır. 4. Shıǵıs tárepten salqınlaw samal esip tur. (Á.A.) 5. Men mektepti pitkerip oqıwǵa barmaqshıman. 6. Siz, shembilikke kelińiz. 7. Keliń, baǵ jaratamız.

Tapsırma. Oqırı. Anıqlıq meyilde kelgen feyil sózlerdi kóshirip jazıń. Olarǵa betlik jalǵawlarınıń qalay jalǵanıp turǵanlıǵın túsındırıń.

Bizler besinshi klasta oqıymız. Meniń ákem huqıq qorǵawshısı bolıp isleydi. «Ákege qarap ul óser» degen usı shıǵar. Men de ata kásibin tańlamaqshıman, sebebi insannıń xalqı ushın, olardıń tınıshlıǵı ushın xızmet etiwi qarız.

Bárħama puqaralardıń huqıqın qorǵaw, olarǵa járdem beriw arqalı óz Wataniń aldındaǵı parızırındı óteyseń.

TIL ÓSIRIW

Sóylew. Monolog hám dialog

Sóylew waqtında monolog hám dialogtan paydalanylادı. Adamlardıń sóylew waqtı monolog hám dialog kórinisinde ámelge asırıladı.

Eki yamasa onnan da kóp adamlardıń sóylesiwi dialog delinedi.

Sóylewshiniń ózine yamasa tıńlawshılarǵa qaratılǵan sóylewi monolog delinedi.

Monologta sóylewshi ózine belgi- li bolǵan waqıya-hádiyseler, óz ishki keshirmeleri haqqında maǵlıwmat beredi. Monolog tıńlawshılardı sáwbetke tartpaydı, olardan aytılǵanlarǵa juwap talap etpeydi.

357-shınıǵıw. I.Yusupov bul qosıq arqalı ne demekshi bolǵanlıǵın qosıqtı kórkemlep oqıw arqalı túsinip alırı. Siziń balalıq dáwirińiz qalay ótip atırǵanı menen salıstırırı. Qosıqtı yadlap alırı. «**Meniń keleshektegi maqsetim**» degen temada dóretiwshilik bayan jazıń.

QAYTÍP KELSE EDI BALALÍQ SHAĞÍM

Qaytip kelse edi balalıq shaǵım,
Sizler menen bir mektepke qatnasam,
Klastan klasqa birge atlasam,
Qaytip kelse edi balalıq shaǵım...

Kim jaqsı oqisa — sonıń zamani,
Xalıqqa, keleshekke kúsh-quwat bolıń.
Biz qayta quralmay atqan dúnyani,
Dúzetip alǵanday azamat bolıń.

Kompyuter zamanı kútedi sizdi,
Bilim shıńlarına umtilar bolıń.
Bizler sumlıq penen quritqan teńizdi
Miyrim suwı menen toltrıar bolıń... (I.Yu.).

358-shiniǵıw. Berilgen «Sútilmek» tekstin oqıń. Ol boyınsha kóshirmə diktant jazıń.

Bul waqıya jazǵı demalıs kúnleriniń birinde bolǵan edi. Ol waqtıları meniń ele kishkene jańa mektepke barǵan waqtılarım edi. Awılǵa atamnıń úyine qidırıp bardım. Bir kúni apam:

— Jür, qızım, mallarǵa ot salıp kelemiz, — dep meni qasına ertip ketti. Apam ot orıp atırǵanında kózine bir nárse tiyip ketti. Soń apam onı qolına alıp:

- Bul ne nárse, qızım? — dep soradı.
- Sútilmek, — dep juwap berdim.
- Sútilmek jılına neshe ret miywe beredi?
- Bilmeymen, — dedim.
- Sonda apam:

— Ol jılına úsh márte pisip jetilisedi. Bizler kishkene waqtılarımızda sútilmekte saqqız qılıp shaynap júretuǵın edik. Onıń paydalı tárepleri júdá kóp. Házır

sizler saqqız shaynap júresiz. Soniń paydasınan ziyanı kóp. Qáne endi, saqqızdıń ornına sútilmekti shaynaǵanıñızda, pay qanday jaqsı bolar edi! Ájiniyaz babamız da «Jilína úsh ret miywelep pisken, Atı sútilmektey jemisim bardur, — dep jazǵan», — dep aqıl berdi. Men bul gápti apamnan esitip, hár jazda awılǵa barǵanımda, sútilmek shaynaytuǵın boldım.

(«Jetkinshek»)

§87. Feyil máhálleri

359-shınıǵıw. Oqıń. Is-háreket bolǵan waqıtta anıqlań.

Esti mine sáwir jeli,
Janǵa jaylı táwir jeli,
Tońdı **eritedi** seli,
Kók gúrkirep, báhár **keldi.** (Q.Á.)

Tapsırma. «Báhár kelgende» temasında tekst dúziń.

Is-háreket, ádette, belgili bir waqıtta bolıp ótedi. Onıń qaysı waqıtqa tiyisli ekeni sóylep turǵan payıt arqalı anıqlanadı. Is-háreket hár qıylı jaǵdayda bolıwı múmkin. Usıǵan baylanıslı is-háreketti ańlatıwshi feyil sózler úsh máhálde qollanıladı. Mısalı: Biyıl bilimler bellesiwi **boldı. Miyweler **gúllep atır.****

360-shınıǵıw. Berilgen sózlerdi keltirip gáp qurań. Qaysı máhálge tiyisli ekenligin aytıp beriń.

Qaradı, kiyatır, sóylep tur, isledik, jazdı, sóleydi, ushırásti, úyrenemiz, bolıp atır.

Tapsırma. Mıſallar jazıń. Feyil sózlerdiń qaysı máhálde turǵanlıǵın anıqlań.

Ótken máhál

361-shınıǵıw. Oqırıń. Is-hárekettiń bolǵan waqtın anıqlań.

1. Quwraǵan dalalar jasardı. 2. Kóp jıllarǵa shekem Súwenli máwjirep aǵıp turdı. (N.D.) 3. Awa, Otarbay ekewi usı soqpaq arqalı awıllıq mektepke qatnap sawatın ashti. 4. Kempir basqa nárse soramadı. 5. Áteshtannıń dógeregine tazaladı. (T.Q.)

**Ótken máhál feyilleri sóylep turǵan waqıttan burın bolǵan is-háreketti bildiredi.
Ne qıldır?, ne isledi?, ne qıldıq?, ne isledik?
degen sorawlarǵa juwap beredi.**

362-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına ótken máhál feyilleriniń formaların qoyıń. Jazılıwlارın túsındırıń.

1. —Kel, qaraǵım, keler dep awqat tayarlap qoy... 2. Ájiniyaz ákesine jımıyıp kúl.... (K.S.) 3. Izi qumlıqqqa qaray ket.... (S.S.) 4. Onıń hayalı Perdesh degen bir waqları meniń mańlayımnan sıypap, ǵamxorlıq qıl... edi. (J.A.) 5. Qarasa awılǵa jaqınlap qal... eken. (J.A.)

363-shınıǵıw. Ótken máhál feyillerin bolımsız túrine aylandırip kóshirip jazıń.

1. Men ótken kúni tábiyatqa baqlaw júrgizdim. 2. Bizler óz baqlawlarımızdı salıstırdıq. 3. Olar kút-pegende jawınǵa joliqtı. 4. Kún bultlasıp turdı. 5. Azmaz jawın silpiledi. 6. Kún túnerip tur.

364-shınığıw. Oqıń. Feyil sózlerdi ótken máhál feyille-rine aylandırip kóshirip jaziń.

1. Jumıs waqtı baslandı.
2. Men keshe úyimnen xat aldım.
3. Eliwbay óz emlewxanasına kirdi.
4. Shopanlarǵa oǵada qolaylı sharayat dúzildi. (J.A.)
5. Sen bul kitaptı oqıp boldın.
6. Biziń ata-babamız diyqanshılıq, sharwashılıq penen shuǵıllanǵan.

Ulgi: Jumıs waqtı baslanǵan eken.

 Tapsırma. «**Tiyın**» erteginen berilgen úzindini oqıń. Olarda feyil sózlerdiń qaysı máhálde turǵanın anıqlap túsındırıń. Ertekti dawam ettiriń.

Burıngı ótken zamanda bir gedey bolıptı. Onıń bir ulı, bir qızı bolǵan eken. Ulınıń atı Tiyın, qızınıń atı Totı bolıptı. Kúnlerdiń kúninde olardıń ata-anası ólip, eki bala jetim qalıptı...

§88. Házirgi máhál

365-shınığıw. Oqıń. Is-hárekettiń mánilerin salıstırıń.

1. Únsız atların qattı aydap kiyatır. (G.S.) 2. Gúnírengen ashiwlı buwra tolqın dawıl menen alısıwda. (N.D.) 3. Er jigit eli ushın tuwiladı, eli ushın óledi. 4. Ámiwdárya menen Aral teńizi ásırıler boyı altın baylığı menen atı shıǵıp kiyatır.

Feyildiń házirgi máháli házir, yaǵníy sóylep turǵan waqitta bolıp atırǵan is-háreketti bildiredi. Ne qılıp atır?, ne islep atır? degen sorawlarǵa juwap beredi.
Misali: Aysáneń **jazıp atır** (ne qılıp atır?). **Oı oynap jür** (ne qılıp atır?).

Házirgi máhál feyilleri úsh bette birlik hám kóplik sanda betlenedi. Mísali:

Birlik		Kóplik
I bet	qarap turman	kórip júrmiz
II bet	qarap tursań	kórip júrsiz
III bet	qarap tur	kórip júr

366-shınıǵıw. Házirgi máhál feyillerin tawıp kóshirip jazıń. Qalay jasalıp turǵanlıǵın aytıp beriń.

Bizler mektep átirapındaǵı atızǵa miywe nállerin otırǵızıp atırmız. Al, qızlar gúller ekti. Ayırıım oqıwshılar qollarına shelek alıp, ekken nál túplerine suw quyıp júr. Klass basshımız bul qayırılı islerimizge basshılıq etpekte. Ol járdem bergenimiz ushın bizlerge algıs aytpaqta.

367-shınıǵıw. Berilgen sózlerdi gáp ishinde keltirip jazıń.

Quyıp tur, uslap otırsań, júrmen, otırsań.

368-shınıǵıw. Berilgen sózlerdi birlik hám kóplik sanlarda úsh bette betleń.

Tur, jatır, júr, otır, baratır, kiyatır.

§89 Keler máhál

369-shınıǵıw. Oqırıń. **Ne qıladı?, ne isleydi?** degen sorawlarǵa juwap beretuǵın feyil sózlerdi tabıń. Is-hárekettiń waqtın anıqlań.

1. Ózgermeli dáwir degen,
Jerge de bir náwbet keler.

2. Az óana jıl sabır etiń,
Bul jer ele zor boladı. (I.Yu.)

3. Quwraqan dalalar jasaradı,
Shólistanlarǵa gúl kógeredi. (N.D.)

370-shınıǵıw. Qara hárip penen jazılǵan feyil sózlerdiń qaysı waqıttaǵı is-háreketti bildiretuǵınlıǵın aniqlań. Kóshirip jazıń. Ústine sorawların qoyıń.

1. Dáwran Nókiske **ketedi**, endigi háptede **keledi**. 2. Men qızıqlı kitaplar **satıp alaman**.
3. Gúller **ashıldı**. 4. Alima shójelerge **suw berdi**.
5. Sen diywali gazetaǵa maqala **jazasań**. 6. Ol jýnalısta **sóyleydi**. 7. Bizler dene shınıqtırıwǵa **qatnasamız**.

Keler máhál feyilleri is-hárekettiń sóylep turǵan waqtınan soń bolatuǵınlıǵın bildiredi. Olar ne qıladı?, ne isleydi? degen sorawlarǵa juwap beredi. Mısalı: Oqıwshılar mektepke baradı (ne qıladı?). Bizler oynaymız (ne qılamız?).

Keler máhál feyilleri birlik hám kóplik sanda úsh bette betlenedı. Mısalı.

Birlik		Kóplik
I bet	pitkeremen	suwǵaramız
II bet	pitkereseń	suwǵarasız
III bet	pitkeredi	suwǵaradı

371-shınıǵıw. Gáplerdi kóshirip jazıń. Keler máhál feyilleriniń qaysı sanda, neshinshi bette turǵanlıǵın aniqlań.

1. Xojalıq basshısın atız sherteginen tabasız. 2. Buzawlar óriske aydaladı. 3. Muǵallim azdan keyin keledi. 4. Soń istiń jayın oylasarmız. 5. Erteń azanda oqıwshılar mektepke jiynaladı. 6. Bizler bıyıl lagerde dem alamız.

372-shınıǵıw. Tómendegi keler máhál feyillerine gáp qurap jazıń. Olardıń qalay jasalıp turǵanlıǵın aytıp beriń.

Tabasız, jasaradı, kógeredi, suwǵarırladı, aytaman, súriledi, bezeydi.

373-shınıǵıw. Berilgen feyil sózlerdi úsh bette, birlik hám kóplik sanlarda betleń.

Saladı, qatnasaman, úyrenedi, tanısasız, járdem-lesesiz.

374-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Keler máhál feyilleriniń astın siziń.

1. Bunı quwıp bedewlerge minemiz,
Sawıtlardı bir túymeden ilemiz. («*Qırq qız*»)
2. Men úlkeysem shıpaker bolaman. Adamlardı emleymen. 3. Erteń klasımız benen Jas tamasha-góyler teatrına baramız.

§90 Sinonim feyiller

375-shınıǵıw. Oqıń. Qara hárip penen jazılǵan feyil sózlerdiń mánisine jaqın sózlerdi oylap tabıń.

1. Qurǵaq erni shiyrin suwdıń dámin tatqanday **qıbırlayıdı** (...). (A.B.) 2. Gúzdiń aqırğı ayı. Qaqaman suwıq. Tańníń aldında qırrıq qar **tasladı** (...). (T.Q.) 3. Shopanlarǵa oǵada qolaylı sharayat **dúzıldı**. (...)

4. Abat baba menen Bazar jeńgem onı **izzet etipti** (...), **húrmetlepti** (...). (S.X.)

Mánileri bir-birine jaqın feyiller si-nonim feyiller dep ataladı. Mısalı: Járdemlesti — kómeklesti, sóylesti — gúrriňlesti — ángimelesti.

Olardıń sóylewde qollanılatuǵın ornı, mánilik ózgesheligi de bar. Sinonim feyillerden kerekli jerinde paydalaniw pikirdiń tásırılıigin payda etedi. Mısalı: Ol qaǵıydanı biledi. Ol qaǵıydanı kórdim demeydi (salıstırıń).

 Tapsırma. Berilgen sinonim feyillerde keltirip gáp qurań. Ayırmashılığıń túsındırıń.

Tigiw - kóklew, sebelew -sebiw - búrkiw - shashıw, tuwariw - toqtatiw - irkiw, úndemew - sóylemew, otlaw - jayılıw, dóniw - túrleniw - qubiliw, sálem-lesiw - amanlaśi w - kórisiw - qol alisiw.

376-shınığıw. Mánileri jaqın feyillerde tabırıń.

Shaqırdı, arńgardı, dawısladı, sezdi, sıyladı, jayıldı, orınladı, ushırásti, tóseledi, pitkeredı, gezlesti.

Úlgi: Tińladı—qulaq saldı.

377-shınığıw. Sinonim feyillerde gáp ishinde keltirip jazıń.

Azaydı, páseydi, quwandım, shadllandım, kóterildiń.

§91. Antonim feyiller

378-shınığıw. Kóshirip jazıń. Mísallarda qara háríp penen berilgen qarama-qarsı mánili feyil sózlerdi tabıń. Mánilerin salistiriń.

1. Jamannan **qash**, jaqsığa **jantas**. 2. Jaqsıdan **úyren**, jamannan **jiyren**. 3. Júrgen **ozar**, turǵan **tozar**. 4. Altın apa baladay: gá **kúledi**, gá **jilaydı**. (Sh.S.) 5. Úyrek **ushıp**, ǵańqıldasıp ǵaz **qonǵan**, Aydın-aydın kóller—qaraqalpaqta.
(Ayapbergen)

379-shınığıw. Oqıp shıǵıń. Mánileri bir-birine qarama-qarsı sózlerdi gáplerdiń ishinde keltiriń.

Sóyledi, kirdi, ketti, úndemedi, shıqtı, keldi, quwandı, jıladı, qapalandı, kúldı, otırdı, turdı, azdı, semirdi, jiynadı, shashti, qıynaldı, ráháltlendi, berdi, aldi, jumdı, ashti, bardı, keldi.

Mánileri bir-birine qarama-qarsı feyil-lerge antonim feyiller deymiz. Mísali:
Bardı-keldi, jıladı-kúldı.

380-shınığıw. Kóshirip jazıń. Mánileri bir-birine qarama-qarsı feyil sózlerdiń astın sızıń. Mánilerin túsındırıń.

1. An áwlaw bul júdá qızıq nárse. Bir izine túsip ketkennen keyin kún battı, tań attı, ash bolǵanıńdı da umitıp keteseń. (S.S.) 2. Kel demek bar, ket demek joq. 3. Er jigit eli ushın tuwıladi, eli ushın óledi. 4. Aydın on besi jarıq, on besi qarańğı. (*naqıl*).
5. Qońıratqa aylanıp keldi qaǵazı,
Dushpan jılap, doslar kúle basladı. (A.Muwsaev)

381-shınığıw. Feyil sózlerdiń antonimlerin qawıstiń ishinde kórsetip kóshirip jazıń.

1. Basqalar ekewiniń sózin quwatladı. (*J.S.*)
2. Olar sol júrisi menen bir awılǵa keldi. (*M.D.*)
3. Úshe-wi ústi-ústine awir suwiq dem alıp qayǵılanadı. (*T.Q.*)
4. Endi dawlaspańlar. (*T.Q.*)

 Tapsırma. Sinonim hám antonim feyillerdi gáp ishinde keltirip kóshirip jazıń.

Sheshiw, jazdırıw, shıǵarıw, bosatıw, qızdırıw, ısıtıw, baylaw, kirgiziw, qamaw, suwitiw.

TÁKIRARLAW

382-shınığıw. Kóshirip jazıń. Gáplerde qollanılıǵan feyillerdiń betleniwine itibar beriń.

1. Gúlayım atız basında awqatlandı. Atız shertegine barǵısı kelmedi hám qolı da tiymedi. Ol egisti búgin basladı. (*X.S.*) 2. Balam, úyge úlken qol-qabis tiygizdiń. Ustazıńa durısın aytıwiń kerek edi. Haslan hiyle oylap, ótirik sóylewdi úyrenbe. Naǵız oqıwshi bolaman deseń, haq sózli bol,—dedi Gúlimbet aǵa.

383-shınığıw. Berilgen feyil sózlerdi betleń.

Úyrendim, ekti, gúrrińlesti, sóylesti, aytısti, gúresti, qazdı, otırdı, otırǵızdı, kómeklesti, ótkerdi, jiynaldı.

384-shınığıw. Berilgen sózlerge meyil qosımtaların jalǵap, olardıń qaysı túrleri ekenin túsındırıń.

Oqı, otır, kór, jat, sız, quwan, sora, juwır, bar, tasi, utyugle, ayt, qayt.

385-shınığıw. Berilgen gáplerden feyillerdi tawıp, olardı feyil sóz shaqabın tallaw tártibi boyınsha tallań.

1. Bólme siltidey tındı. Úmit kózleriniń astınan hámmesi sín-simbati kelisken saldamlı qızǵa qarap otır. (A.B.) 2. Mına eki atızdı júweri egiwge tayarlaymız. (N.D.) 3. Bul jumıslardı islewde brigada aǵzaları úlgi kórsetti. Awqat iship bolǵan soń baǵqa bardıq. (J.S.) 4. Bákhar ayı. Hámme atızların egiske tayarladi.

FEYIL SÓZ SHAQABÍN TALLAW TÁRTIBI

1. Feyil sózdi tabırń.
2. Feyildiń mánisin anıqlań.
3. Betleniwi: beti, sanı.
4. Meyili (buyriq, tilek, shárt, maqset, anıqlıq meyil).
5. Mäháli (ótken, házirgi, keler mähál).
6. Sintaksislik xızmeti.

SINTAKSIS HÁM IRKILIS BELGILERI

Sintaksis sózi grek tilinen alınıp, bizińshe «dúziw, dúzilis» degen mánini ańlatadı.

Sintaksiste sóz dizbegi, gáp hám tekst úyreniledi.

Punktuaciya sózi latin tiliniń «punktum» sózinen alınıp, bizińshe «noqat» degen mánini ańlatadı.

Punktuaciyyada ırkilis belgileriniń qaǵıy-dalar jıynaǵı úyreniledi.

§92. Gáp hám onıń mazmuni boyınsha túrleri

386-shınığıw. Oqıń. Hárbir gápte neshe sóz bar?

- Jumagúlmen.
- Házır shaqırayın.
- Raxmet, shaqırıń.
- Jumagúl, men Ayshaman. Ayta ber.
- Búgin saat beste koncert boladı eken. Soǵan baramız ba?
- Qayerde?
- Mekteptiń zalında.
- Yaqshi, baraman. Jumagúl saat tórtte biziń úyge kelseń, ekewimiz birge baramız.

387-shınığıw. Mazmunına qarap tiyisli ırkilis belgilerin qoyıp gáplerdi kóshirip jazıń.

Sáwlexan mektepke erte keldi... Sen qanday kitaplardı oqıp shıqtırıń... Jasasın paraxatshılıq... Bizler oqıwshılar bólmesine jiynaldıq... Gúlnarananıń búgingi májilisten xabarı bar ma... Özbekstan — keleshegi ullı mámlekет... Oqıwshılar óz joldasların kútip turdı... Sen bileseń be... Miynet — baxit...

Adamlar biri-biri menen til arqalı qarım-qatnas jasayıdı. Tildiń bul xızmetin gáp atqaradı.

Tiyanaqlı oy-pikirdi bildiretuğın sóz yamasa sózlerdiń dizbegi gáp delinedi.

Sóylegende hárbir gápten keyin ırkilis islenedi. Jazıwdı noqat (.), soraw (?) belgisi, úndew (!) belgisi qoyıladı. Misali: Oqıwshılar klasqa jiynaldi. Sen sabaqqa

*tayarlandıń ba? Dúnyada paraxatshılıq bolsın!
Tinishińa otr!*

Gápler bir yamasa birneshe sózlerdiń dizbeginen jasaladı. **Mısalı:** *Qis. Qaqaman suwiq. Sen sayaxatqa bardıń ba? Sen tırňla. Jasasin azatlıq!*

Gápler mazmunına qaray xabar gáp, soraw gáp, buyrıq gáp hám úndew gáp bolıp 4 ke bólinedi.

388-shınığıw. Gáplerdiń mazmunına qaray tiyisli ırkilis belgilerin qoyıp kóshirip jazıń.

Tústen beri silpilep jawǵan jawın ele tıńǵan joq... Qarańǵı túnniń ishinde kishkentay qamıs qaqrıranıń qaptalına kelip tıǵılǵan adam ásten esikti qaqtı...

- Kim...
- Men, ashıń...
- Allambergen...
- Awa...

Esik shıyıq etip ashılǵanda, ústi-bası malpaq-salpaq bolǵan Allambergen ishke kirdi.... (K.S.)

- ?
1. Gáp degenimiz ne?
 2. Gápten keyin jaziwda qanday ırkilis belgisi qoyıladı?
 3. Gápler mazmunına qaray neshege bólinedi?

§93. Xabar gáp hám onıń ırkilis belgileri

389-shınığıw. Oqıń. Hárbir gáptiń keynine qoyılǵan ırkilis belgilerine dıqqat awdarıń.

Áyyemgi zamanlarda bir jetim bala bolǵan eken. Ol jumıs islew ushın birese bir xojayıńǵa, birese ekinshi xojayıńǵa jallanıptı. Bala ózine tapsırıllıǵan

pada-pada mallardı jayıp, olardı bir jaylawdan ekinshi jaylawǵa aydap mudamı dalada júredi eken. (ertek)

Qanday da bir xabardı bildiretuǵın gáp xabar gáp delinedi. Xabar gáp bir tegis aytılıp, gáptiń keyninde dawıs tolqını birqansha páseńleydi. Jazıwda xabar gápten soń noqat (.) qoyıladı. Hárbir gáp bas hárip penen jazıladı. Mısalı: 1. Men qalaǵa bardım. 2. Asan úyden keldi.

Birinshi gápte ol óziniń qalaǵa barǵanlıǵın, ekinshi gápte Asannıń úyden kelgenligin xabarladı.

390-shınıǵıw. Tiyisli ırkilis belgilerin qoyıp kóshirip jazıń.

Bıyıl báhár erte baslandı diyqanlar óz waqtında egisti basladı xalqımız úy átiraplarına atızlarına jigirma túp nál otırğızdı bul miywe nálleri tolıq kógerdi.

391-shınıǵıw. Tómendegi sózlerdi keltirip gáp qurań.

Amangúl, oqıydı, mektep, oqıwshılar, kitap, sayaxat, jeri, tayarlandıq, járdem berdim, keldi, aytı, oqıwshılar, klasta, ótkerdik, qızıqlı, bayram keshesi.

1. Xabar gáp degenimiz ne?
2. Xabar gápten keyin qanday ırkilis belgisi qoyıladı?
3. Xabar gáp qanday máni ańlatadı?

§94. Soraw gáp hám onıń ırkilis belgileri

392-shınıǵıw. Oqıń. Soraw mánisin ańlatıp turǵan gáplerdi tabınıń. Onıń xabar gápten ayırmashılıǵın belgileń.

- Japtaǵı suw shıǵırdı kim qurdı?
- Meniń ǵarrım.
- Atı kim ǵarrińníń?
- Óskinbay.
- Ol japtıń qıskı, jazǵı qaziwın qaza ma?
- Shıraǵım, kúyewim jetpiske jetken ǵarrı adam, qaziwǵa jaramaydı. (A.B.)

393-shınıǵıw. Tómendegi sorawlarǵa jazba túrde tolıq juwap qaytarıń.

1. Sen neshinshi klasta oqıysań? 2. Klass basshıńız kim? 3. Qanday dógereklerge qatnasań? 4. Jazda qayda dem aldiń? 5. Keleshekte kim bolıwdı qáleyseń? 6. Ne ushın bul kásipti tańladıń? 7. Kimdi ustaz dep bileseń? 8. Maqsetińe erisiw ushın ne islewiń kerek? 9. Qanday arziwlariń bar? 10. Tańlaǵan jolıń durıs pa?

Soraw mánisin ańlatatuǵın gáp soraw gáp delinedi. Sóylegende soraw mánisin ańlatatuǵın sóz basqalarıńnan kúshlirek aytıladı. Jazǵanda soraw gáptıń keynine soraw (?) belgisi qoyıladı.

Mısalı: Búgin klasta kim joq? Olar qashan keledi? Sen kinoǵa barasań ba?

Soraw gápler belgili bir juwaptı talap etip, sorawlıq máni bildiredi. Keltirilgen misallarda *kim*, *qashan*, *sen*, *ba* sózleri basqa sózlerden kóterińki sorawlıq dawıs tolqını (intonaciya) menen aytıladı.

394-shınıǵıw. Gáplerdi kóshirip jazıń. Soraw mánisin ańlatıp turǵan sózlerdiń astın sızıń.

1. Turdımurat, — dedi Abat qozılarǵa únílip turıp, — kórip tursań ba? — Onda ne qılamız? (T.Q.)
2. Baslıǵınız ele Tilemis pe? Meniń menen aw salasań ba? (K.S.)
3. — Shaqır deysiz be? Házir shaqıraman. (A.B.)

Soraw gápler tómendegidey jollar menen jasaladı:

1) kim?, ne?, kimler?, neler?, qalay?, qansha?, qanday?, neshe?, qashan? usaǵan soraw almasıqları arqalı: Kim keldi? Qalay otırdı? Qansha turadı? Neshe ret bardı?

2) ma, me, ba, be, pa, pe soraw janapayıları arqalı: Sánem keldi me? Sen ayttıń ba?

395-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Soraw gáplerdiń qalay jasalıp turǵanlıǵın aytıp beriń.

1. Altınay, saǵan ne boldı? Nege jılap jiberdiń? Neshege shıqtıń? Qarańız, qansha adam barmız? Sonday da bola ma eken? (Sh.A.). 2. Olar házir ne qılıp otır? Awılda kimler bar? Olardı shaqırıp keleseń be? Usımanǵa ma? (M.D.)

396-shınıǵıw. *Qashan?, nege?, kim?, ne? ma, ba, pe, shıgar, she, góy* sózlerin keltirip gáp qurań.

Úlgi: Tábiyat qoynına sayaxatqa shıqtıń ba?

- ?
1. Soraw gáp degenimiz ne?
 2. Olar qalay aytıladı hám jazıladı?
 3. Soraw gápler qalay jasaladı?

§95. Buyriq gáp hám onıń ırkilis belgileri

397-shınığıw. Buyriq gáplerdi terip jazıń. Olardıń qalay aytılıtuğının hám jazılıtuğınılığın aytıp beriń.

1. Bereket tap, balam! Áne, naǵız oqıwshı! (J.S.)
2. Azat sheber eken. Qoyanlar ushın nawa soǵıptı. Qaraysań da turasań! Sonday suliw! Inanbasań, ustaxanaǵa barıp kór! (Q.J.)
3. Kóp jasa, qızım! Ádepli qız ekenseń. (S.X.)

Mazmuni jaǵınan buyırıw, ótinish etiw, tilek tilew, máslahát-keńes beriw, shaqırıw, jalınıw siyaqlı mánilerdi bildiretuğın gápler buyriq gápler dep ataladı.

Buyriq gápler geyde xabar gápke jaqın buyrıqlı mánide aytılsa, gáptıń keynине noqat (.) qoyıladı. Mısalı: Azıraq demińdi alıp al.

Al, geyde kóterińki intonaciya menen aytıladı. Bunday gáplerdiń keynине úndew (!) belgisi qoyıladı.

Mısalı: Eldiń birligi hám abadanlığı ushın!—**shaqırıq mánisi;** Bereket tap, qızım!—**tilek;** Biykesh, otrsa, ketpese! (T.Q.)—**ótinish;** Toyı toylarǵa ulassın!—**niyet.**

398-shınığıw. Kóshirip jazıń. Buyriq gáplerdi mazmuni jaǵınan qanday máni ańlatıp turǵanın aniqlań.

1. Jigerli bol jastan, balam. (*Berdaq*)
2. Jası ullı, úyge kirińiz, dem alınız. (T.Q.)
3. Keliń, jaslar, milliy qádiriyatlarımızdı saqlayıq!
4. Jamanlıq isleseń, jaqsılıq kútpe. (*naqlı*.)

399-shınığıw. Tiyisli ırkilis belgilerin qoyıp kóshirip jazıń. Qanday mánilerde qollanılıp turǵanlıǵın anıqlań.

1. Jollarıńız bolsın 2. Elim dep, jurtım dep janıp-jasaw kerek 3. Bárekella, balam 4. Bayramıńız qutlı bolsın 5. Tinishlan, dostım Barlıǵın waqıt kórsetedi 6. Nállerge tez-tez suw quyıp turiw kerek.

 Tapsırma. Kórkem shıgarmalardan buyrıq gáplerge 10 misal jazıń.

- 1. Buyrıq gáp degenimiz ne?
2. Olar qalay aytıladi hám jazıladı?
3. Olarǵa qanday ırkilis belgileri qoyıladı?

§96. Úndew gáp hám onıń ırkilis belgileri

400-shınığıw. Oqırıń. Úndew gáplerdiń jasalıwına itibar beriń.

1. Jer! Ana — jer! Jer máselesi—házir respublikamızda emes, ol pútkil elimizde baslı másеле.

2. — Bárekella! Sheberlik degen usı da! Qanday suliw etip dúzetken! — dedi miynet muǵallimi Baxittiń dúzetken gúrsisin alıp súysine qaradı.

Sóylewshiniń aytılajaq pikirge hár qıylı tuyǵı-sezimlik qatnasın bildiretuǵın gápler úndew gáp dep ataladı.

Sóylewde kóterińki dawıs tolqını menen aytıladı. Jazǵanda úndew gáplerdiń keynине úndew (!) belgisi qoyıladı. Mısalı: Watanga dańq! Jasasin, Qaraqalpaqstan! Hámme saylawǵa!

Sonday-aq, úndew gápler óziniń negizgi mazmunına qosa sóylewshiniń quwanıw, tańlanıw, kúyiniw, súysiniw, sálemlesiw,

**qutlıqlaw hám t.b. tuyǵı-sezimlerin
bildiredi. Mısalı: Sálem, dostım! Tuwilǵan
kúnińız benen! Harma, ata!**

401-shınıǵıw. Gáplerdi kóshirip jazıń. Úndew gáplerdiń qanday máni ańlatıp turǵanlıǵın aytıp beriń.

1. Qarańlar! Qanday ájayıp, mına qurılıs! — dep hámmeden burın jetken Asqar jaynaǵan kózlerin tigip, baqırıp jiberdi. (A.B.)

2. — Bayla, óltiremen! — dep dawıslaǵanın ele umıtqanım joq. (M.G.) 3. — Ketti! Járdem etiń?!—degen qorqınıshlı dawıslar qápelimde hámmeniń tóbe shashın tik turǵızıp, tula boyın titiren-tip jiberdi. (A.B.) 4. Jayna-jasna, Qaraqalpaqstanım!

402-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına tiyisli ırkilis belgile-rin qoyıp kóshirip jazıń.

— Allo, Náziyramısań...

— Awa...

— Sálem, Náziyra...

— Sálem... Dawısıńdı shıramıtıp turman, biraq anıq bilmey turman...

— Men Gúlayımmán góy... Keshe apamníń úyine keldim...

— Gúlay, biziń úyge kel, bola ma... Men sağan bayaǵı aytqan kitaplarımdı alıp qoyıppan...

— Raxmet ... Men bul saparı bara almayman... Úyge qayıtp baratırman... Ókpeleme... Xosh... kóris-kenshe...

— Xosh ... saw bol... Bes-altı kúnnen kórisemiz...

— Boladı. («Jetkinshek»)

- ?
1. Úndew gáp degenimiz ne?
 2. Úndew gápler qalay aytıladı hám jazıladı?

§97. Gáptiń bas aǵzaları

403-shınıǵıw. Oqırı. Qara hárıp penen jazılǵan sózlerge dıqqat awdariń. Olar qanday aǵza xızmetin atqarǵan?

Bilim alıp **quniǵamız**,
Som polattay **shınıǵamız**,
Oqıymız hám **tınıǵamız**,
Álpeshlewde **ana-mektep**,
Is qılamız tınıshlıq dep. (S.N.)

Gápte belgili bir sorawlarǵa juwap beretuǵın sóz yamasa sóz dizbegine gáp aǵzaları deymiz. Mısalı: *Bizler qalada turamız. Bundaǵı hárbir sóz óz aldına belgili bir sorawlarǵa juwap beredi hám dara gáp aǵzası boladı. Bizler (kimler?) qalada (qayda?) turamız (ne qılamız?).*

404-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Hárbir gápte neshe sóz barın anıqlań. Baslawish hám bayanlawıştıń astın sızıń.

1. Oqıwshılar mektepke jjynaldi. 2. Atamurat aǵasına xat jazdı. 3. Gúlziyba qosıq aytti. 4. Bizler ádebiy kitaplar oqıdıq. 5. Berdimurat mekteptegi jámiyetlik jumıslarǵa belseňe qatnasadı. 6. Diyqanlar atızda miynet etip atır. 7. Oqıwshılar mektep átirapına náshe aǵashların otırǵızdı.

405-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Sózlerge tiyisli sorawların qoyıń. Gáp aǵzalarınıń astın sızıń.

1. Ayjamal anasına járdemlesti. 2. Ótemurat súwret salıp atır. 3. Qurılısshılar túski awqatqa shıqtı. 4. Shańqay túś. Átirapta asıqtay bult joq. 5. Bizler mektepten kiyatırmız. 6. Jaqsı bala jaqsı oqıydı.

Gáp aǵzaları gáp dúziwdegi xızmetine qaray 2 ge bólinedi: 1. *Gáptiń bas aǵzaları* — baslawish hám bayanlawish. 2. *Gáptiń ekinshi dárejeli aǵzaları* — anıqlawish, tolıqlawish, pısıqlawish.

406-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Gáptiń bas aǵzalarınıń astın sizip, tiyisli sorawların qoyıń.

1. Aldımızda úlken baǵ kórindi. Ol diywal menen qorshalǵan. Ortasınan dúziw jol ótedi. Baǵ sharshi-sharshı atızlarǵa bólingen. Baǵda alma, shabdal, qáreli egilgen. Bir túpte úsh túrli japıraq bar. (N.D.)

2. Kiyikler suw isher saydan,
Óaz-úyreк kólden suw isher,
Al, adamníń kewli qaydan?
Kewil kewilden suw isher. (I.Yu.)

- ?
- 1. Gáp aǵzası degenimiz ne? Mıſallar keltiriń.
- 2. Bas hám ekinshi dárejeli aǵzalardı aytıp beriń.
- 3. Bas aǵzalar qanday sóz shaqabınan jasaladı?

§98. Baslawish

407-shınıǵıw. Oqıń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerge dıqqat awdariń. Olar qanday aǵza xızmetin atqarip tur?

1. Aspanda asıqtay **bult** joq. (N.D.) 2. **Jolbarıs** balasın eki-úsh jaladı da, maǵan qarap ırıldap qoysi. (Á.Sh.) 3. **Balalar** buǵan kelisim berdi. Bunnan keyin **balalar** awıldıń shetine shıǵıp, hár kúni futbol oynaytuǵıń boldı. (Q.N.) 4. **Bazarbay** menen **Sársenbay** usılay sóylesip kele berdi.

408-shınıǵıw. Gáplerdi kóshirip jazıń. Sorawların qoyıp, baslawıştıń astın sizin.

1. Meniń ájaǵam Tashkentte oqıydi. 2. Olar meniń soqqan oyınshiqlarım. 3. Asanniń dayısı kelip ketti. 4. Fermanıń qoyı óriste júr. 5. Edil kompyuterden paydalaniw texnikasın jaqsı biledi.

Baslawish *kim?*, *ne?* sorawlarına juwap berip, ataw sepligindegi sózlerden boladı.

Mısalı: Ayzada (*kim?*) awqattı tayarladi. Júzim (*ne?*) pisti. Búrkıt (*ne?*) ushti.

Kimler?, neler? sorawlarına juwap berip, kóplik sanda qollanıladı. **Mısalı:** Oqıwshılar (*kimler?*) mektepke keldi. Suwlar (*neler?*) aǵıp tur.

Tartım jalǵawlı sózden bolǵan baslawishlar *kimim?*, *nem?*, *kimi?*, *nesi?* sorawlarına juwap beredi. **Mısalı:** Inim (*kimim?*) úshinshi klasta oqıydi. Kitabım (*nem?*) úyde qaldı. Aysaranıń úkesi (*kimi?*) oynap júr.

409-shınığıw. Gáplerdi kóshirip jazıń. ***Kim?, ne?, kimler?, neler?*** sorawlarına juwap beretuǵın sózlerdi tabiń. Baslawishtiń astın siziń.

1. Qaraqalpaq xalqı ájayıp tabıslardı qolǵa kirgizdi. 2. «Qaraqalpaq qızı» romanınıń bas qaharmanı—Jumagúl. 3. Batır jol baslaydı, sheshen sóz baslaydı. 4. Oqıw—segiz yarımda. 5. Sáwkele — qaraqalpaq qızlarınıń bas kiyimi. 6. Salamat áwladtı tárbiyalaw — baslı wazıypamız.

410-shınığıw. Sánemxan, ákem, parta, dostım, kepter, Dáwlet, dápterim, kitap, muǵallim, qurılıssıhılar sózlerin keltirip gáp qurań. Bul sózler baslawish xızmetin atqaratuǵın bolsın.

Úlgi: Arna (*ne?*) biziń awıldıń janında.

- ?
1. Baslawışh degenimiz ne? Ol góptiń qanday aǵzası?
 2. Qanday sorawlarǵa juwap beredi?
 3. Baslawışhlar qaysı seplikte turadı? Mısaltar keltiriń.

§99. Bayanlawışh

411-shınıǵıw. Oqıp shıǵıń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerge itibar beriń. Sorawların qoyıń.

Ekinshi kúni azanda Temirxan ata balalardı kól ishi menen **tanıstırıdı**. Kól—**tereń**. Qalay etip pishen orıw kerekligin **túsındırıdı**. Hámmezi kól **ishin qıdırıdı, dem aldı**. (T.Q.)

Bayanlawışh ne qıldır?, ne qılıp atır?, ne islep atır?, kim?, ne?, qanday?, qansha?, neshew? degen sorawlarǵa juwap beredi. **Baslawıştıń is-háreketin, hal-jaǵdayın, kim, ne ekenligin bildiredi.** **Mısalı:** *Balalar sırtta oynap atır (ne qılıp atır?). Azat—oqıwshı (kim?). Bul—mektep (ne?). Olar—tórtew (neshew?). Jumısları jaqsı (qalay?).*

Tapsırma. Oqıń. Bayanlawışhlardı tabıń. Olar baslawışhtıń qanday belgilerin bildirip turǵanlıǵın aytıp beriń.

1. Respublikamızda sporttı rawajlındırıwǵa úlken diqqat qaratılmaqta. Sport mektepleri, sport kolledjleri ashıldı. Nókiste sport kompleksleri kóplep qurıldı. Bir qansha championlar shıqtı.

2. Qaraqalpaqstanńıń paytaxtı—Nókis. Onda kóp qabatlı jaylar kóp. Bizler qalaǵa qıdırıp bardıq. Kósheleri keń. Avtobuslar qatnaydı. Muzeyde boldıq. Qala menen tanıştıq. Keshte baǵda dem aldıq.

412-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Bayanlawıştıń astın sızıń.

Ağam — mexanizator. Onı barlıq adamlar húrmetleydi. Sebebi ol hadal isleydi. Men de ağamday mexanizator bolaman. Jer súriw, tuqım egiw waqtında ağama járdemlesemen.

413-shınığıw. Sózlerdi gáp ishinde keltirip jazıń. Sózler bayanlawish xızmetinde qollanılsın.

Pitkerdim, islep atır, mektep, suliw, shıraylı, atam.

- ?
- 1. Bayanlawish degenimiz ne?
- 2. Bayanlawish baslawıştıń qanday belgilerin bildiredi?
- 3. Bayanlawishlar gápte qaysı jerlerde keledi?

§100. Gáptiń ekinshi dárejeli aǵzaları

414-shınığıw. Gáplerdi oqıń. Bas aǵzalardı tabıń.

1. Erpolat qaladan tez qaytip keldi. 2. Olar keshki awqatqa jiynaldi. 3. Meńlimurat awıldaǵı jańalıqlardı birme-bir xabarladı. 4. Bizler siltidey tınıp tińlap otırmız. 5. Jiynalista Inkar shıgıp sóyleydi. 6. Ol «Úlketaniw» muzeyine barıp turadı.

Gápte bas aǵzalardan basqa ekinshi dárejeli aǵzalar da boladı.

Gáptiń ekinshi dárejeli aǵzaları—bas aǵzalardı túsındırıp, tolıqtırıp, anıqlap keletuǵın gáp aǵzaları. Olar—**anıqlawish, tolıqlawish, pısıqlawish**.

Mısalı: *Bizler bul mektepke erte **keldik**. **Bizler**—baslawish, **keldik**—bayanlawish. Al, mektepke (qayda?) sózi **keldik** sóziniń mánisin túsındırıp, olardıń kelgen ornın, erte sózi waqtın (qashan?) kelgenin, al bul sózi qaysı mektep ekenin bildirip tur.*

415-shınığıw. Kóshirip jazıń. Gáp aǵzalarına tallap, sorawların qoyırıń. Gáptıń ekinshi dárejeli aǵzalarınıń xızmetin túsındırıń.

1. Arqadan uyıtqıp qar boraydı. (N.D.) 2. Ol ana—jerdiń sulıw tábiyatına súysinip qarap tur. 3. Batıstan bult kóterilip kiyatır. 4. Jigitler ıssıda shóllegen edi. (J.A.) 5. Ol jańadan islep ákelgen qural-saymanların esik betke qoydı da, asxanaǵa bardı. (A.B.) 6. Ayzada mektepke kelse, Ayjamal menen Húrliman klastı tazalap atır eken.

416-shınığıw. Kóshirip jazıń. Gáp aǵzalarına tallap, sorawların qoyırıń. Pısıqlawıştıń xızmetin túsındırıń.

Bir bala qısı menen oqıp, qalada jatıp, báhárde qaytıp kelse, atasınıń diyqanshılıq etpeк ushın qos shıǵarıp atırǵan waqtı eken.

— «Balam, jaqsı keldiń. Biziń isimizge kómekles. Mına tırmayı alıp atızǵa júr. Shóplerin tırmalap bir jerje jiyarsań», — deydi.

Atasınıń gápi balaǵa jaqpadi.

Bala erinip, is qılǵısı kelmey: «Men oqıp, hár túrli bilimler úyrenip, qaraqalpaqtıń sózlerin umıtıp ketippen. Tırma degenniń ne ekenin bilmeymen», — deydi. Sonı aytıp bolıp, ózi dalaǵa shıǵıp baratır edi. Ayaq astında shalqasına túsip jatqan tırmayı ańlamay, tisinen basıp edi. Sabı kelip mańlayına sart ete qaldi.

Sonnan soń tırmayıń ne ekenin bildi. Mańlayın sıypap turıp: «Qaysı aqmaq tırmayı ayaq astına taslaǵan?» — dep aytıp qoydı. (S.Májítov)

§101. Anıqlawışh

417-shınığıw. Oqıń. Qara hárip penen jazlıǵan sózlerdiń sorawların qoyırıń. Olar qanday aǵza xızmetin atqaradı?

1. Ol kúni-túni at shawıp, Tarastı **hálsiregen** halda Zaporojge alıp keldi. Ol jerde **hár qıylı** dári-dármaqlar menen emley basladı. (N.V.) 2. Kún awǵansha **on segiz** bala jiynaldi.

3. **Jaqsı adamlardıń** bir nishanı bar,
Ózi jasaradı dúnya qulpırsa,
Jaman adamlardıń bir nishanı bar,
Ózi qashaladı qıyın kún tuwsa. (T.M.)

Anıqlawışh zattıń tür-túsın, sanın,
kimge ya nege tiyisli ekenligin anıqlaydı.
Qanday?, qaysı?, kimniń?, nenıń?,
qaydaǵı?, qansha?, neshe?, neshinshi?
degen sorawlarǵa juwap beredi. Mısalı:
Murattiń (kimniń?) úkesi úshinshi (neshinshi?)
klasta oqıydi. Ülgili (qanday?) oqıwshılar kóp.

418-shınıǵıw. Sózlerdi anıqlawışh xızmetinde qollanıp gáp qurań. Sorawların qoyırıń.

Jasıl, ullı, kóp, uwıljıǵan, mekteptiń, sımbatlı, on jeti, jarqıraǵan.

419-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına berilgen sózlerden tiyislisin qoyıp, gáplerdi kóshirip jazıń.

1. ... isti erteńge qaldırmaw kerek. 2. ... dos janın ayamaydı. 3. Keshte ... adam jiynalıp qaldı. 4. ... kewli—balada, ... kewli—dalada.

Kerekli sózler: jaqsı, kóp, búgingi, ananıń, balanıń.

420-shınıǵıw. Oqırıń. Teksttegi anıqlawışhlardı tabıń. Qanday sorawlarǵa juwap beretuğının anıqlań.

Medicinada skolioz degen kesellik bar. Bul ósip baratırǵan jas bala organizminde rawajlanadı, sonlıqtan balalar keselligi dep ataladı.

Bul kesellik qayaqtan payda boladı?

Eger bala júdá awır zat kóterse, uzaq waqt bir qálipte televizor kórse, kompyuter aldında kóp waqt otırsa, 3—5 saat dawamında nadurıs otırsa, jatıp kitap oqisa, júdá jumsaq tósek penen kópshikte jatса, az háreket islese skolioz benen nawqaslanadı.

Skolioz—omırtqa baǵanasınıń qaptalǵa qıysayıw keselligi.

Awırmastan burın awırıwdıń aldın alıń, balalar!

421-shiniǵıw. Gáplerden aniqlawishlardi tabıń.

1. Aziqli adam sharshamas. 2. Jaman tús kórseń dostıńa jorıt. 3. Shaban úyrek burın ushadı. 4. Ayamawız altı kún, altı ay qıstan qattı kún. 5. Miynetsiz ómir—qara kómir. 6. Jaǵımsız qonaq jatar waqta keledi.

- ?
1. Anıqlawish degenimiz ne?
 2. Qanday sorawlarǵa juwap beredi?
 3. Zattıń qanday belgilerin bildiredi?

§102. Tolıqlawışh

422-shiniǵıw. Gáplerdi jazıń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerge tiyisli sorawların qoyıń.

1. Olar **mennen** jol soradı. 2. **Erpolatti** adamlar qalada ushıratdı. 3. Kórgizbege bizlerdiń salǵan **súwretlerimizdi** sawǵa etti. 4. Xojalıqta **paxtadan** mol zúráát alındı. 5. **Miyrigúlde** qızıqlı kitaplar kóp. 6. Aǵam **Azat penen** qaladan keldi.

Gápte bir aǵzaniń mánisin tolıqtırıp turatuǵın ekinshi dárejeli aǵzasına *tolıqlawish* deymiz.

Tolıqlawish *kimdi?*, *neni?*, *kimde?*, *nede?*, *kimnen?*, *neden?*, *nede?*, *kim menen?*, *kim haqqında?*, *ne haqqında?* degen sorawlarǵa juwap beredi.

Mısalı: *Bizler oqıwshılardı (*kimlerdi?*) kórdik. Olar Tashkentti (*neni?*) kórip qayttı.*

Tolıqlawışħilar kóbinese bayanlawish aǵzani zatlıq mánide tolıqtırıp keledi.

423-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Mazmunıń úyreniń. Tolıqlawishtiń qanday sorawlarǵa juwap beretuǵının aniqlarıń.

Hárbir adamnıń kindik qanı tamǵan jeri—onıń Watanı. Biz óz Watanımızdı, sonday-aq, tuwilǵan jerimizdiń ósimlik hám haywanat dúnyasın qásterley biliwimiz shárt. Qaraqalpaqstan hár qıylı ósimlik hám haywanat dúnyasına bay. Ósimliklerdiń kóphshılıgi medicinada jaqsı qollanıladı. Máselen, juwsan, jantaq, boyan, kiyik shóp, túye sińir, dári tamır hám t.b. ósimliklerinen dári islenedi. Hár qıylı sebeplerge bola jolbarıs, bekire, súwen sıyaqlı haywanlar joǵalıp ketken.

Eger de biz tábiyatımızdı qorǵamasaq, ol bizden qashiqlasadı.

 Tapsırma. Sózlerdi tolıqlawish xızmetinde qollanıp gáp qurań.

Ádilbaydı, súwretti, Allaniyaz Óteniyazovtı, Sá-nemnen, shayırlar menen, Watan haqqında.

424-shiniğıw. Kóp noqattıń ornına kerekli sózlerdi qoyıp kóshirip jazıń. Sorawların qoyırıń. Tolıqlawıştıń gáptegi xızmetin túsındırıń.

1. Keshe ... Nókiste ushırottım. 2. ... oqıwshi-lardıń tolıq dizimi bar. 3. ... xat kelip turadı. 4. Muǵallim klass saatında ... túsındiredi. 5. Mektepte ... menen ushırasıw bolıp ótti. 6. Balalar ... aspanǵa ushırip jiberdi. 7. ... hár túrli reńdegi súwretler bar. 8. Oqıwshılar dem alısta ... sawǵa tapsırdı.

Kerekli sózler: Nawız bayramı haqqında, Amangúlde, dostımnan, Dáwletti, kepterdi, mende, muzyge, shayira apalarımız benen.

§103. Pısıqlawışh

425-shiniğıw. Oqırıń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdiń mánilerine dıqqat awdarıń.

Klasta tek Gúljan menen Almagúl otır. **Házir** matematika sabaǵı boladı. Gúljan sumkasınan kitap, dápterlerin alıp, **partanıń ústine** qoydı.

— Gúljan, keshegi berilgen tapsırmazıń mina jerine túsınıkiremey qaldım. Esaptıń juwabı **durıs** shıqpay atır. Usını túsındırıp jibershi,—dep ótindi Almagúl.

Gúljan **dárhal** esaptıń shıǵıw jolın túsındirdı.

(«Jetkinshek»)

Is-hárekettiń hal-jaǵdayın, waqtın,
ornın, sín-sıpatın, mólsheńin, sebep-
maqsetin bildiretuǵın ekinshi dárejeli
aǵzasına pısıqlawışh deymiz.

Qalay?, qáytip?, qayda?, qaydan?,
qashan?, ne sebep?, ne maqset penen?

degen sorawlarǵa juwap beredi. Mısalı:
Oqıwdan (qalay?) qaytti. Keshe (qashan?) keldi. Mektepte (qayda?) boldı.

426-shınıǵıw. Sózlerdi pısıqlawish xızmetinde qollanıp, gáp qurap jazıń. Sorawların qoyıp, astın sıziń.

Tez, anda-sanda, bir-eki ret, yadtan, jaqslı, sekund sayın, keshte, biliw ushin, tosattan.

 Tapsırma. «**Tilge húrmet—elge húrmet**» degen temada tekst dúziń. Onda pısıqlawishlardıń qollanılıwına itibar beriń.

427-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına tiyisli sózlerdi qoyıń. Qanday sorawlarǵa juwap beretuǵınlıǵıń anıqlań.

1. Qoylar taw eteginde ... jayıladı. 2. Ámiwdárya-nıń suwi ... ağıp turadı. 3. Jolawshilar ... alısladı. 4. Bul xabar demde ... jetti. 5. Olardıń sózi ... esitiledi. 6. Sayaxatshılar belgilegen jerge ... ornalasti.

Kerekli sózler: tal-tal, awılǵa, tal túste, qısı-jazı ılaylanıp, kem-kem.

§104. Gáptiń birgelikli aǵzaları

428-shınıǵıw. Gáplerdi oqırıń. Birgelkili aǵzalardı terip jazıń. Sorawların qoyıń. Qaysı aǵza ekenligin anıqlań.

1. Kanaldıń eki jaǵası, birneshe eski lardıń sayları, oy jerler qalıń qamıslarǵa, urıqlar menen ajırıqlarǵa, sútilmek penen pásheklerge, aqbas penen kekirelerge, qańbaq penen jantaqlarǵa, hár qıylı mal otlarǵa bólendi.

2. Erikkende ermek ushin qus atıp,
Talay ǵazdıń may qarmasın asadiq,

Suwda súwen, bekire, sazan, aq marqa,
Quw, óaz, úyrek, qasqaldaǵın usladiq.

— Qay jaqta?

— Qazaqdárya, Qaratereń, Moynaqta. (T.J.)

Gápte birneshe baslawish, bayanlawish, anıqlawish, tolıqlawish, pısıqlawishlar qatar kele beredi.

Bir sorawǵa juwap berip, gáptiń bir aǵzası menen baylanısıp kelgen aǵzasına gáptiń birgelkili aǵzaları deymiz. Mısalı: Xojalıq atızında qawın, qıyar, óarbız, asqabaq, geshir egildi. Ol qaraqalpaqsha, ózbekshe, qazaqsha sóley aladi.

Dáslepki gáptegi qawın, qıyar, óarbız, asqabaq, geshir sózleri ne? degen sorawǵa juwap berip birgelkili baslawishlar, al ekinshi gáptegi qaraqalpaqsha, ózbekshe, qazaqsha sózleri qalay? degen sorawǵa juwap berip pısıqlawish aǵza bolıp tur.

Birgelkili aǵzalar neshe sózden bolıwına qaramastan, hámmesi jıynalıp bir sorawǵa juwap beredi. Gáptiń bir aǵzası boladı.

429-shiniǵıw. Birgelkili aǵzalardı keltirip, gáp qurap jaziń.

1. Alma, erik, shabdal, almurt, qáreli, júzim.
2. Dáwlet, Azat, Inkar, Periyzat.
3. Tashkent, Nókis, Moynaq, Shimbay, Qanlıkól.
4. Otırdı, turdı, júrdı.

Birgelkili aǵzalar gáp ishinde bir-biri menen intonaciya hám dánekerler arqalı baylanıсады.

Intonaciya arqalı baylanıssa, jazıwda birgelkili aǵzalardıń arasına útir (,) qoyıladı. **Mısalı:** Men qálem, qaǵaz, kitaplarımdı taza saqlayman. Oqıwshılar oqıydı, jazadı.

Birgelkili aǵzalardıń arasın hám, jáne, menen, da, de dánekerleri baylanıstırısa, olardıń arasına útir qoyılmayıdı. **Mısalı:** Kombayn oradı hám jiynaydı. Áwezbay menen Gúlziyra kirip keldi. Olar bardı da keldi.

Eger usı dánekerler birgelkili aǵzalardı baylanıstırıwda birneshe ret qaytalansa, onda birinshisinen soń útir qoyıladı. **Mısalı:** Olar hám oqıdı, hám jazdı. Qumar da, Ayjamal da birge keldi.

430-shınığıw. Gáplerdi oqırıń. Birgelkili aǵzalardıń qalay jazılıp turǵanlıǵıń aytıp beriń.

1. Batır, shaqqan, ańshılıqqı uqıbı bar jigitler ǵana onday quşlardı qolǵa úyretip, ań aldırǵan.
2. Qaraqalpaq xalqı áyyemgi zamanlardan baslap-aq, baliqshılıq hám diyqanshılıq penen shuǵıllana baslaǵan.
3. Lashınlar úyrek, kepter hám basqa da quşlardı awlap awqat etedi.
4. Al ańshılar lashındı úyrek, qırǵawıl, qoyan hám basqa da ańlarǵa saladı.

Birgelkili aǵzalardıń araların ya, yamasa, yaki, bolmasa, biraq dánekerleri baylanıstırıp, olar arqalı aytılajaq oy-pikirdiń birewi bolmasa, ekinshisiniń bolatuǵınlığı bildirilse, olardıń arasına útir (,) qoyıladı.

Mısalı: Mektepke **ya** men baraman, **ya** sen barasań. Olar **yaki** oqıydı, **yaki** jazadı. Atamurat qaladan keldi, **biraq** oqıwǵa barmadi.

431-shınığıw. Gáplerdegi birgelkili aǵzalardıń arasında tiyisli ırkilis belgilerin qoyıp kóshirip jazıń.

1. Bularǵa kómek beriw ushın Gúlnaz, Lalagúl hám Anargúller juwırıp keldi olar jaydıń ishin jiynastırıp tazalap juwdı. 2. Wádeli kúni Serjan da Ámet te kelmedi. 3. Baǵda otırǵan Elmurat penen Arziwdı kórdi. 4. Ámet solay etip qaysı oydı biylep ketiwdi bilmey bir turdı, bir júrdı.

 Tapsırma. Birgelkili aǵzalardıń dánekerler arqalı baylanışqan túrine 5 gáp tawıp jazıń.

- 1. Birgelkili aǵzalar degenimiz ne?
- 2. Birgelkili aǵzalardıń dánekerleri qanday?
- 3. Birgelkili aǵzalar qalay jazıldı?

§105. Qaratpa sóz hám onıń ırkilis belgileri

Qaratpa sózler basqa birewdi ózine qaratiw, dıqqatın awdariw ushın qollanılıdı.

Gápte qanday da bir aytılajaq oyǵa basqanıń dıqqatın awdariw ushın qollanılatuǵın sózlerge qaratpa sózler deymiz.

Mısalı: *Balalarım, men kópti kórgenmen.*

Dostum, meniń pikirim minaw.

Qaratpa sózler gáptiń basında, ortasında, aqırında qollanıla beredi. Mısalı: *Azat, berman kel. Bul waqıya, ullanım, burın bolǵan edi.*

432-shınığıw. Oqırı. Qaratpa sózlerdi tawıp astın sıziń. Gáptiń qaysı jerinde qollanılıp turǵanlıǵın aytıp beriń.

1. — Qáne, Sáyeke, seniń kóterilis jasawińa, nókerdi óltiriwińe, ne sebep boldı? 2. — Tórem, biz

sabaw, qıynawdan basqa hesh nárse kórmédik. 3.—Haw, assalawma áleykum, Azat aǵa... 4. Kóp jasaǵır, jaqsı jigit, endi bizge Nazar menen Kárimbay zaqım etpey me? Aytshı, qaraǵım?

Qaratpa sózler gáptegi basqa sózlerge qaraǵanda kóterińki intonaciya menen aytıladı. Jazıwda qaratpa sózler gáptiń basında kelgende qaratpa sózden keyin útir belgisi qoyıladı. Mısalı: *Balam*, men sizlerdi qaladan izlep keldim. *Anajanım*, men seni janımday jaqsı kóremen.

Qaratpa sózler gáptiń ortasında kelse, qaratpa sózdiń eki jaǵınan útir qoyıladı. Mısalı: *Keliń*, *ullarım*, oylasıp alayıq. *Meyli*, *Dáwlet*, seniń aytqanińdı orınlayman.

Qaratpa sózler gáptiń soñında kelse, onda aldına útir, al qaratpa sózden keyin ya noqat, ya úndew belgisi qoyıladı. Mısalı: *Gápimdi tırıla*, *qızım*. Meni durıs túsiniń, *xalqım!* Jańalıqqa jar salıń, *doslar!*

433-shınıǵıw. Tekstten tek qaratpa sózleri bar gáplerdi kóshirip jazıń. Qaratpa sózlerdiń ırkilis belgilerin qoýıń.

- Balam, aman keldiń be?
- Sálem, sheshe. Ishte kimler bar?
- Qızlar. Balam, jolda sharshap qalǵanıń joq pa?
- Joq.
- Balam-aw, ushıp keldiń be? Ishi, qalay jaqsı ma?
- Awa, samolyot penen.
- Haw, onda adamnıń miyi aylanadı deydi góy?

(S.X.)

IS QAĞAZLARI ÚLGILERI

Nókis qalalıq 6-sanlı ulıwma bilim beriw mektebiniń 5-klass oqıwshısı Aysáñem Jumamuratovadan

Túsinik xat

2020-jıldır 6-sentyabr kúni jol transportınıń kesh keliwine baylanıslı birinshi sabaqqqa keshigip keldim. Bul jaǵdaydı endi tákirarlamawǵa háreket etemen.

06.09.2020 (qolı) A.Jumamuratova

* * *

Nókis qalalıq 32-sanlı ulıwma bilim beriw mektebiniń direktori G.Dáwletovaǵa usı mekteptiń 5-klass oqıwshısı Qumarxan Medetbaevadan

Arza

Meni mektebimizde dúzilgen «Jas dóretiwshi» ádebiy dógeregine aǵzalıqqqa alıwińızdı sorayman.

15.09.2020. (qolı) A. Jumamuratova

* * *

DAĞAZA

5-klass oqıwshılarıńıń díqqatına! Mektep kitapxanasına aǵzalıqqqa jazılıw ushın metrika nusqası menen 3,5x4,5 ólshemdegi eki dana súwretińızdı 8-sentyabrga shekem klass basshısına ákelip beriwińız lazım.

Klass basshısı: (qolı) O.Shamuratova.

MAZMUNÍ

1-sentyabr—Ózbekstan Respublikasınıń górezsizlik kúni	3
Til—adamlardıń qarım-qatnas jasawınıń eń áhmiyetli quralı	4
Fonetika, Grafika	
§1. Fonetika—til sesleri haqqındaǵı ilim.....	8
§2. Sóylew aǵzaları	10
§3. Grafika. Ses hám hárip. Álipbe	12
§4. Dawıslı sesler hám olardıń túrleri.....	16
§5. Erinlik hám eziwlık dawıslı sesler	19
§6. Aşıq hám qısq dawıslı sesler.....	20
§7. Dawıssız sesler hám onıń túrleri.....	22
§8. Únli hám únsız dawıssız sesler	24
§9. Ayırım dawıssız háriplerdiń jazılıwi	26
§10. Birgelikli dawıssızlardıń jazılıwi	30
§11. Buwin haqqında túsinik.....	31
§12. Buwinnıń túrleri.....	32
§13. Aşıq buwin	33
§14. Tuyıq buwin	35
§15. Qamaw buwin	36
§16. Sózlerdi ótkermelew	39
§17. Orfoepiya haqqında túsinik	43
§18. Orfografiya haqqında túsinik.....	44
Fonetikadan ótilgenlerdi tákirarlaw	46
Leksikologiya	
§19. Leksikologiya haqqında túsinik	48
§20. Sóz hám onıń mánisi.....	51
§21. Kóp mánili sózler	52
§22. Sózlerdiń tuwra hám awıspalı mánisi.....	54
§23. Sinonimler.....	57
§24. Antonimler.....	59
§25. Omonimler	62
Leksikologiyadan ótilgenlerdi tákirarlaw	64
Til ósiriw	67
Sózdiń qurılısı	
§26. Sózlerdiń qurılısı haqqında túsinik	70
§27. Túbir hám qosımtalar	72
§28. Túbir hám sózdiń tiykari	74
§29. Qosımtaldıń túrleri	77
§30. Sóz jasawshi qosımtalar hám olardıń túrleri	78
§31. Sóz túrlewhı qosımtalar hám olardıń túrleri	82
§32. Sóz qurılısındaǵı orın tártip	84

§33. Kóplik jalǵaw	85
§34. Tartım jalǵaw	87
§35. Seplik jalǵaw	89
§36. Betlik jalǵaw	90
§37. Forma jasawshı qosımtalar	92
Sóz jasalıw hám imla	
§38. Sóz jasaw usılları	96
§39. Sóz jasawshı qosımtalardıń qosılıwi arqalı jasalıwi	98
§40. Dórendi sózler	100
§41. Túbirles sózler	103
§42. Sózlerdiń qosılıwi arqalı jasalıwi	104
§43. Qospa sózler hám olardıń jasalıwi	106
§44. Birikken qospa sózler	108
§45. Dizbekli qospa sózler	110
§46. Jup sózler	111
§47. Qısqarǵan sózler	114
Tákirarlaw	116
Morfologiya	
§48. Sóz shaqapları haqqında túsinik	119
§49. Sóz shaqaplarınıń bóliniwi	121
§50. Atlıq	123
§51. Menshikli hám ǵalabalıq atlıqlar, olardıń jazılıwi	125
§52. Atlıqtırı betleniwi	128
§53. Atlıqtırı birlik hám kóplik sanda qollanlıwi	130
§54. Atlıqtırı tartımlanıwi	133
§55. Atlıqtırı seplenıwi	137
§56. Seplikler. Ataw sepligi	138
§57. Iyelik sepligi	141
§58. Barıs sepligi	142
§59. Tabıs sepligi	143
§60. Shıǵıs sepligi	145
§61. Orın sepligi	146
§62. Atlıqtırı jay hám tartımlı seplewleri	148
§63. Atlıq sózlerdiń sintaksislik xızmeti	150
§64. Atlıqtırı gápte ekinshi dárejeli ágza xızmetinde keliwi	152
Atlıqtı tákirarlaw	154
Kelbetlik	
§65. Kelbetliktiń mánisi hám belgileri	155
§66. Kelbetliktiń jasalıwi	157
§67. Kelbetlik jasawshı qosımtaları arqalı jasalıwi	159
§68. Feyilden kelbetlik jasawshı qosımtalar	161
§69. Kelbetliktiń sóz qosılıw usılı arqalı jasalıwi	164

§70. Birikken qospa kelbetlik	165
§71. Dizbekli qospa kelbetlik	166
§72. Jup kelbetlik	168
§73. Kelbetliktiń atlıq ornına qollanılıwi (zatłasiwi)	171
§74. Sinonim kelbetlik	173
§75. Antonim kelbetlik	174
§76. Kelbetliktiń dárejeleri hám olardıń jasalıwi	176
§77. Kelbetliktiń salistirıw dárejesi	177
§78. Kelbetliktiń arttırıw dárejesi	179
§79. Kelbetliktiń gáptegi xızmeti	181
§80. Kelbetliktiń gápte bayanlawish bolıp keliwi	182
Tákirarlaw	183
Feyil	
§81. Feyildiń betleniwi	187
§82. Feyildiń meyilleri. Buyrıq meyil	190
§83. Tilek meyil	192
§84. Shárt meyil	195
§85. Maqset meyil	196
§86. Anıqlıq meyil	198
Til ósiriw. Sóylew. Monolog hám dialog	200
§87. Feyil máhálleri. Ótken máhál	203
§88. Házirgi máhál	204
§89. Keler máhál	205
§90. Sinonim feyiller	207
§91. Antonim feyiller	209
Tákirarlaw	210
Sintaksis hám ırkilis belgileri	211
§92. Gáp hám onıń mazmuni boyınsha túrleri	212
§93. Xabar gáp hám onıń ırkilis belgileri	213
§94. Soraw gáp hám onıń ırkilis belgileri	214
§95. Buyrıq gáp hám onıń ırkilis belgileri	217
§96. Úndew gáp hám onıń ırkilis belgileri	218
§97. Gáptiń bas aǵzaları	220
§98. Baslawish	221
§99. Bayanlawish	223
§100. Gáptiń ekinshi dárejeli aǵzaları	224
§101. Anıqlawish	225
§102. Tolıqlawish	227
§103. Pısıqlawish	229
§104. Gáptiń birgelikli aǵzaları	230
§105. Qaratpa sóz hám onıń ırkilis belgileri	233
Is qáǵazları úlgileri	235

Qaraqalpaq tili. 5-klass ushın sabaqlıq.
B 64 Nókis «Bilim» baspası, 2020-j. 240 bet.

ISBN 978-9943-4461-4-4

UOK 811.512.121(075.3)
KBK 81.2 Kar

**BERDIMURATOV ESEMURAT,
ALLANAZAROV QUTLÍMURAT,
PATULLAEVA GÁWHAR**

QARAQALPAQ TILI

5-klass ushın sabaqlıq

«Bilim» baspası
Nókis — 2020

Redaktori *U. Yusupova*
Kórk redaktori *I. Serjanov*
Tex. redaktori *B. Turimbetov*
Operatorı *A. Atagullaeva*

Licenziya: AL №108, berilgen waqtı 2008-jıl 15-iyul.

Original-maketten basıwǵa ruqsat etilgen
waqtı 9.06.2020-j. Formatı 60x90 $\frac{1}{16}$.
Tip «Pragmatica KRKP» garniturası.
Ofset usılında basıldı. Kegl 12. Kólemi 15,0 b.t.
Esap 17,82 b.t. Nusqası 12530 dana.
Buyırtpa № 20-261.

Original-maket «Bilim» baspasında tayarlandı.

Ózbekstan Respublikası Prezidenti Administraciyası janındaǵı
Málimleme hám ǵalaba kommunikaciyalar agentliginiń
«Bilim» baspası.
230103. Nókis qalası, I. Karimov gúzarı, 101.

Elektron mánzil: bilim.baspa@bk.ru

«O'zbekiston» baspa-poligrafiyalıq dóretiwshilik úyi
baspaxanasında basıldı.
100011, Tashkent, Nawayı kóshesi, 30.

Ijaraǵa berilgen sabaqlıq jaǵdayın kórsetetuǵın keste

Nº	Oqıwshınıń atı ákesiniń atı	Oqıw jılı	Sabaq-liqtıń alıngan-daǵı jaǵdayı	Klass bas-shı-sınıń qoli	Sabaq-liqtıń tapsırıl-gandaǵı jaǵdayı	Klass bas-shı-sınıń qoli
1.						
2.						
3.						
4.						
5.						
6.						

Sabaqlıq ijaraǵa berilip, oqıw jılı aqırında qaytarıp alınganda joqarıdaǵı keste klass basshısı tárepinen tómendegi bahalaw ólshemlerine tiykarlanıp toltrılıladı

Jańa	Sabaqlıqtıń birinshi ret paydalaniwǵa berilgen-degi jaǵdayı
Jaqsı	Muqabası pútin, sabaqlıqtıń tiykarǵı bóliminen ajiralmaǵan. Barlıq betleri bar. Jırtılmaǵan, betleri almastırılmaǵan, betlerinde jazıw hám sızıqlar joq.
Qanaat-landırıralı	Muqaba jelingen, birqansha sızılıp shetleri qayrılgan, sabaqlıqtıń tiykarǵı bóliminen alınıp qalıw jaǵdayı bar, paydalaniwshi tárepinen qanaatlanarlı qálpine keltirilgen. Alıngan betleri qayta jelimlengen, ayırm betlerine sızılǵan.
Qanaat-landırırsız	Muqabaǵa sızılǵan, jırtılǵan, tiykarǵı bólimnen ajiralǵan yamasa pútkilley joq, qanaat-landırırsız ónlanǵan. Betleri jırtılǵan, betleri tolıq emes, sızıp, boyap taslanǵan. Sabaqlıqtıń qayta tiklew mümkin emes.

Qaraqalpaq tili. 5-klass ushın sabaqlıq.
B 64 Nókis «Bilim» baspasi, 2020-j. 240 bet.

ISBN 978-9943-4461-4-4

UOK 811.512.121(075.3)
KBK 81.2 Kar

BERDIMURATOV ESEMURAT,
ALLANAZAROV QUTLÍMURAT,
PATULLAEVA GÁWHAR

QARAQALPAQ TILI

5-klass ushın sabaqlıq

«Bilim» baspasi
Nókis — 2020

Redaktori *U. Yusupova*
Kórk redaktori *I. Serjanov*
Tex. redaktori *B. Turimbetov*
Operatorı *A. Atagullaeva*

Licenziya: AL №108, berilgen waqtı 2008-jıl 15-iyul.

Original-maketten basıwǵa ruqsat etilgen
waqtı 9.06.2020-j. Formatı 60x90 $\frac{1}{16}$.
Tip «Pragmatica KRKP» garniturası.
Ofset usılında basıldı. Kegl 12. Kólemi 15,0 b.t.
Esap 17,82 b.t. Nusqası 1240 dana.
Buyırtpa № 20-262.

Original-maket «Bilim» baspasında tayarlandı.

Ózbekstan Respublikası Prezidenti Administraciyası janındağı
Málimleme hám ǵalaba kommunikaciyalar agentliginiň
«Bilim» baspasi.
230103. Nókis qalası, I. Karimov gúzarı, 101.

Elektron mánzil: bilim.baspa@bk.ru

«O'zbekiston» baspa-poligrafiyalıq dóretiwshilik úyi
baspaxanasında basıldı.
100011, Tashkent, Nawayı kóshesi, 30.